

МАКЕДОНСКА АКАДЕМИЈА НА НАУКИТЕ И УМЕТНОСТИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА МАКЕДОНСКИ ЈАЗИК „КРСТЕ МИСИРКОВ“
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ „БЛАЖЕ КОНЕСКИ“
СОВЕТ ЗА МАКЕДОНСКИ ЈАЗИК

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФИЈА

МАКЕДОНСКИОТ ЈАЗИК – КОНТИНУИТЕТ ВО ПРОСТОР И ВРЕМЕ

**МАКЕДОНСКИОТ ЈАЗИК –
КОНТИНУИТЕТ ВО ПРОСТОР И ВРЕМЕ**

MACEDONIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
INSTITUTE OF MACEDONIAN LANGUAGE "KRSTE MISIRKOV"
FACULTY OF PHILOLOGY "BLAŽE KONESKI"
COUNCIL FOR MACEDONIAN LANGUAGE

COLLECTIVE MONOGRAPH

**MACEDONIAN LANGUAGE –
CONTINUITY IN SPACE AND TIME**

SKOPJE 2020

МАКЕДОНСКА АКАДЕМИЈА НА НАУКИТЕ И УМЕТНОСТИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА МАКЕДОНСКИ ЈАЗИК „КРСТЕ МИСИРКОВ“
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ „БЛАЖЕ КОНЕСКИ“
СОВЕТ ЗА МАКЕДОНСКИ ЈАЗИК

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФИЈА

**МАКЕДОНСКИОТ ЈАЗИК –
КОНТИНУИТЕТ ВО ПРОСТОР И ВРЕМЕ**

СКОПЈЕ 2020

За издавачот:

акад. Љупчо Коцарев, претседател на МАНУ

Издавачки совет:

проф. д-р Елена Јованова-Грујовска, директор на Институтот за македонски јазик „Крсте Мисирков“

проф. д-р Анета Дучевска, декан на Филолошкиот факултет „Блаже Конески“

проф. д-р Људмил Спасов, претседател на Советот за македонски јазик

Одговорен уредник:

акад. Катица Кулаковска, раководител на Одделението за лингвистика и литературна наука – МАНУ

Уредник на изданието:

доп. член Марјан Марковиќ, раководител на Истражувачкиот центар за ареална лингвистика „Божидар Видоески“ – МАНУ

Редакциски одбор:

акад. Витомир Митевски

д-р Симона Груевска-Маџоска

д-р Димитар Пандев

Јазична редакција и техничко уредување:

м-р Бојан Петревски

м-р Давор Јанкулоски

Печай: „Винсент графика“ – Скопје

Тираж: 300 примероци

CIP - Каталогизација во публикација
Национална и универзитетска библиотека „Св. Климент Охридски“, Скопје

811.163.3(091)

МАКЕДОНСКИОТ јазик - континуитет во простор и време : колективна монографија / [уредник на изданието Марјан Марковиќ]. - Скопје : Македонска академија на науките и уметностите, 2020. - 256 стр. ; 25 см

На напор. насл. стр.: Macedonian language - continuity in space and time : collective monograph. - Фусноти кон текстот. - Библиографија кон трудовите. - Summary

ISBN 978-608-203-300-6

1. Ств. насл. на напор. насл. стр.

а) Македонски јазик - Историја

COBISS.MK-ID 51401221

СОДРЖИНА

Воведни статии

Љупчо Коцарев <i>Македонскиот јазик во време и ѝросѝор</i>	9
Катица Кулавакова <i>Предисѝорија на кодификацијата на македонскиот книжевен јазик</i>	21
Развој на македонскиот јазик (IX – XX век)	
Ѓорги Поп-Атанасов <i>Охридската книжевна школа насѝројѝи Плисковско-ѝреславската (одрлики и разлики)</i>	45
Емилија Црвенковска <i>Предзнакојѝ охридски/македонски во кириломѝодиевскиѝе ѝроучувања</i>	55
Лилјана Макаријоска <i>Јазичниѝе особеносѝи на црковнословенскиѝе ѝтексѝови од македонска редакција</i>	71
Илија Велев <i>Кодификацијата на сѝарословенскиот боѝослужбен и книжевен јазик одразена во македонскиот исѝорискојазичен развој</i>	101
Александра Ѓуркова <i>Диференцијација на македонскиѝе јазични и ѝравоиисни особеносѝи во ѝисмената ѝтрадиција на македонскиѝе дејѝи од XIX век</i>	123

Валентина Миронска-Христовска <i>Сѣавови за македонскиот јазик во културнајта и националнајта ѣреродба</i>	141
Димитар Пандев <i>Македонскиот јазик во ѣрвајта ѣоловина на XX век</i>	163
Веселинка Лаброска, Гоце Цветановски <i>Дијалектѣне на македонскиот јазик</i>	177
Елка Јачева-Улчар <i>За македонскиот ономасѣикон и ономасѣичкиѣ ѣроучувања во Македонија</i>	219
Симона Груевска-Маѣоска <i>За сѣандардизацијајта на македонскиот јазик во XX век од социолнѣвисѣички асѣекѣ</i>	239

Воведни с̄т̄а̄й̄ӣӣ

Љупчо КОЦАРЕВ
Македонска академија на науките и уметностите, Скопје
lkocarev@manu.edu.mk

МАКЕДОНСКИОТ ЈАЗИК ВО ВРЕМЕ И ПРОСТОР

Вовед

Во книгата *Замислени заедници*, Андерсон (Anderson 2006) зборува за три парадокси на национализмот: (1) современост наспроти древност: нациите, за објективните мислителци, се современи институции, додека, за националистите, тие имаат далечно, по можност античко минато, (2) универзалност наспроти посебност: нацијата е универзален социокултурен концепт, придружен со непосредна специфичност на нејзините конкретни манифестации, и (3) моќност наспроти слабост: нацијата е придружена со „политичката“ моќ на национализмите, наспроти нејзината филозофска непотребност, па дури и непостоење. Според Андерсон, етнонационалната свест е модерен концепт. Меѓутоа, тоа сфаќање, иако општоприфатено во студите за нацијата и национализмот, не влијае врз националната историографија на Балканот. Новите самостојни балкански држави од 19 век се идеолошки засновани врз етнолингвистичкиот национализам, но нивниот подем сè уште се опишува во термини на замислениот национален идентитет и славното минато (Lindstedt 2010). Балканските држави во 21 век, кога станува збор за национализмот, не отидоа подалеку од 19 век.

Трудов има за цел да проговори за македонскиот јазик во времето и во просторот, потпирајќи се, притоа, на современите социолингвистички сфаќања за јазиците.

Држави нации и (национални) јазици

Државите (или државите нации) се млади институции, во споредба, на пример, со Римската империја, која постои околу 1000 години. Државите нации претставуваат балансирана мешавина од „нација“

(луѓе со заеднички атрибути и карактеристики, што и да значи тоа) и „држава“ (организиран политички систем со суверенитет над определен простор). Тие имаат една клучна карактеристика: почнуваат да се формираат од крајот на 18 век во точно определен момент. До средината на 19 век, поголемиот дел од светот се состоеше од империи, градови држави, кнежевства и ничија земја, а патниците се движеа по планетата без проверки или пасоши. Со текот на времето, индустријализацијата ги направи општествата покомплексни, што предизвика формирање на големи централизираны бирокации за управување со нив. Империјалистичката експанзија го прошири моделот на државата низ светот, и денес, со светот владееат, скоро исклучиво, држави нации.

Вториот концепт за кој ќе зборувам тука е терминот *јазик*, кој, се разбира, е многу постар од терминот *држава* (држава нација). Кога се зборува за терминот *јазик*, треба да се разликува меѓу поимите *јазик* (на германски *Sprache*) и *посебен јазик* (на германски *Einzelsprache*), последниот термин во смисла на еден од многуте постојни јазици (Kamusella 2016). И двата концепти (јазик и посебен јазик) се чинеле, посебно во минатото, толку природни што не се застапени ни во системот на категориите на Емануел Кант (Kant 1781), ниту во многу познатиот речник *Историски основни концепции: Историски речник на јазички и социјален јазик во Германија*, објавен во периодот од 1972 до 1997 година, во кој на повеќе од 9000 страници се истражуваат 122 поими (какви што се, на пример, владеење, демократија, монархија, партија), 20 до 60 страници по секој клучен поим (Brunner, Conze, Koselleck, 1972–1997). Тесно поврзан со овие два поима (јазик и посебен јазик) е поимот *дијалект*. Во современата лингвистика, зборот *дијалект* се користи на два начина. Прво, се користи за да ги означат разликите на определен јазик, при што, во голема мера, се смета дека дијалектите и јазикот се меѓусебно разбирливи. Втората употреба, карактеристична, на пример, за Италија и Франција, го потенцира политички и социјално подредениот статус на некој не-национален јазик во однос на единствениот службен јазик.

Како последица на појавувањето на држави нации, во последните двесте години, концептот *посебен јазик* доби сè повеќе идеолошки призив, кој, за жал, иако разбран од социолозите и/или лингвистите, не најде пат до пошироката јавност, што резултираше со етнолингвистички национализам, кој се смета за нормална појава во многу земји од Европа (Kamusella 2016). Терминот *дијалект*, повторно за жал, има негативна конотација и се смета за не-јазик, кој, со текот на времето, треба да исчезне од употреба. Всушност, во социолингвистиката, наместо посебен јазик, се почесто се користат термините „стандарден јазик“, „јазична норма“ и „литературен јазик“, при што, иако научниците не се согласуваат секогаш за разликите помеѓу нив, подолу, ќе ги користам овие термини како еквивалентни. Од средината на шеесеттите години од минатиот век, поточно, по појавата на книгата (Haugen, 1966), со-

циолозите и лингвистите создавањето на стандардниот јазик веќе не го разбираат како „природен“ процес на „регулирање“ и „модернизација“ на вековен лингвистички ентитет, туку повеќе како јазично планирање и политика. Еден од основните механизми во градењето национални заедници е, без сомнение, лингвистичката хомогенизација. За поврзаноста на политиката и национализмот, било да е „етнички“ или „граѓански“, со јазикот – пишуваат многумина, и таа анализа е сè уште актуелна. Така, на пример, Фишман (Fishman 1973) зборува за степенот во кој јазичното планирање се води од национализам, за промените на самиот национализам, за причините зошто јазикот најчесто станува важен елемент во националистичките цели и програми, како и за природата на национализмот и влијанието на национализмот врз јазикот и јазичното планирање. Чомски (Chomsky 1979) го поврзува јазикот со моќта, додека дел Вале (del Valle 2020) тврди дека, ставајќи ја неговата теорија за јазикот, јазичното планирање и стандардизацијата во рамките на концептуална и историска рамка инспирирана од модернизмот, Хауген во (Haugen 1972), всушност, прифаќа дека јазикот има политичка природа.

Во овој текст, водејќи се од современите концепти во социолингвистика (в., на пример, Fishman 1997 и Маринов 2013), ќе го користам и терминот „македонска јазична разновидност“ (language variety). Со тоа, го избегнувам подредениот статус на македонските дијалекти во однос на стандардниот македонски јазик, при што, априори, последниот термин се разбира во национална смисла. На тој начин, генерално зборувајќи, нагласувајќи дека лингвистичка заедница зборува определена лингвистичка разновидност, модерната социолингвистика го заобикољува ризикот нестандардизираниот говор да се смести во етнонационален контекст.

Основното тврдење тука е дека македонскиот јазик, разбран како јазична разновидност, а не како национален јазик, се формира многу пред формирањето на државата Македонија. За тоа постојат многубројни документи, сите трудови во оваа книга, но многу повеќе од тоа, фактот дека македонскиот идентитет го црпи својот легитимитет од повеќе-вековните преданија, обичаи, колективна меморија, менталитет, препознатлив јазик, артикулирана свест за етнокултурната посебност, колективен интегритет, почит кон традиционалните религиски институции и наратив за припадноста на определен географски и историски простор.

Пред појавата на државите нации, јазиците разбрани како лингвистички разновидности имаат просторна и временска димензија, при што се зборува за просторно-временски јазичен/дијалектен континуум. Така, за разлика од државите нации, кои се формираат во точно определено време и имаат точно дефиниран суверенитет на определен простор, јазичните разновидности, кои се комплексни и адаптивни структури, се формираат во определен временски период, во период од повеќе стоти-

ци години, многу пред формирањето на државите нации и не познаваат граници. Со други зборови, јазичните разновидности немаат јасно дефинирани временски и просторни точки/граници, туку можеме да зборуваме за временски и просторни интервали. Така, на пример, не постои точен момент во времето кога латинскиот јазик е заменет со француски, италијански или некој друг романски јазик. Исто така, во просторниот континуум, тешко е да се каже, на пример, каде започнува германскиот, а каде холандскиот јазик.

Прличев: Македонец или Бугарин?

Григор Прличев живеел во период од 1830 година до 1893 година – време на подемот на национализмот во Европа, време кога се формираат државите Грција и Бугарија. Според повеќе научни дејци, животот и делото на Прличев е пример за преродбеник што ги поминува сите фази на создавањето на македонскиот идентитет, преродбеник кај кого распадот на балканската православна заедница во 19 век се пресликува на индивидуално ниво. Во Османлиската Империја, зборот Ромеос или Ромиос, израз што, иако повеќе вулгарен, беше општоприфатен, беше користен за „балкански православен христијанин“. Европскиот дел од Империјата беше наречен Румели, а заедницата на сите православни христијани се нарекуваше, на турски јазик, Rûm millet (millet-i Rûm), што може да се преведе и како „Римска нација“ – но без модерните конотации на зборот „нација“. Она што е важно да се напомене е дека оваа заедница не беше етничка, ами во неа беа вклучени етнички Грци, Словени, Албанци и Власи, кои беа православни христијани и го користеа грчкиот јазик во културата. Уште повеќе, според историчарот Халдон (Haldon 2000), граѓаните што зборувале грчки себеси не се нарекувале „Грци“ или „Хелени“ (тоа би ги идентификувало нив како „пагани“, „не-христијани“).

Во периодот кога живее Прличев, од 1830 до 1893 година, Грција и Бугарија се формирани како национални држави во 1830 и 1878 година, соодветно. Според *Македонската енциклопедија*, „тој е писател кому Македонија му е и љубов и судба и болка и очај и неопходност и тага и лулка и гроб.“ Текстот на Автобиографијата од Прличев не ја крие горчината на еден деец, кој се обидел прво да се афирмира како грчки, а потоа како бугарски автор, но бил одбиен од културните водачи на двете заедници. Автобиографијата верно ги пресликува трите фази на животот на Прличев: грчката фаза (1840–1861) (приврзаник на хеленизмот, период во кој ги создал своите ремек-дела *Сердароџи* и *Скендербеџ*), бугарската фаза (1861–1883) (период во кој раскинува со грчкиот јазик и воопшто со грцизмот, учествува во борбата против Цариградската патријаршија и го открива бугарскиот идентитет) и македонската фаза (1883–1889) (период во кој сè повеќе се оддалечува од бугарскиот идентитет, тогаш

ја пишува Автобиографијата, каде што ќе запише „бев, како и денеска што сум уште, слаб во бугарскиот јазик“, и се посветува на својата татковина).

Животот и делото на Прличев се анализирани од многу истражувачи, тука ќе задржам само на Линдштет (Lindstedt 2012), фински лингвист и професор на Универзитетот во Хелсинки, Датрез (Detrez 2010), професор по историја и култури во Источна Европа и модерна грчка историја на Универзитетот во Гент, Белгија, и Мекриц (Mackridge 2020), професор во пензија по модерен грчки јазик во Оксфорд. Датрез пишува (Detrez 2010: 53): „Откако православната христијанска заедница беше заменета со заедници обележани со етнички национализам, било да е тоа грчки или бугарски, Прличев стана „емигрант“ во посебна смисла на зборот: личност што не се пресели во друга земја, но се чувствува отуѓен и збунет во својата земја.“ Понатаму, во истиот текст, Датрез вели дека за Прличев зборот *оџечесџво* (или *џаџковина*) не значи ни Бугарија ниту Македонија, туку само градот Охрид (Detrez 2010, 58). Мекриц (Mackridge 2020) заклучува дека ако Прличев беше роден порано, многу веројатно „ќе останеше активен пропагатор на грчката култура“, додека, ако беше роден подоцна, тој „без сомнение би станал македонски националист.“ Поради отсуството на институционалната рамка, македонската национална свест се развива подоцна. Но, пишувањето на Прличев во Автобиографијата и анализите (Detrez 2010, Lindstedt 2012, Mackridge 2020) недвосмислено водат до заклучок дека „бугарскиот идентитет“ за Прличев повеќе значи „негрчки идентитет“. Бугарската држава се формира во 1878 година, но бргу потоа, Прличев, во периодот од 16 април 1884 до 1 мај 1885 година, ја пишува својата Автобиографија. Таму може јасно да се види неговото раскрстување, раскинување со бугарскиот идентитет. Така, од една страна, несомнено е дека Прличев се изјаснува како Бугарин, зема учество во борбата против Цариградската патријаршија и се залага за создавање на еден општ јазик за Македонците и Бугарите. Меѓутоа, од друга страна, тој сè повеќе, во последниот период од својот живот, се оддалечува од бугарскиот идентитет (негова е творбата со наслов *Гр. С. Прличев, убиен од Буџарџџе*)говори и пишува на дијалектот од охридски Варош. За него татковината е Охрид.

Политиката и македонскиот јазик

Прво за бугарската политика. Од доаѓањето на власт на Тодор Живков (1956 година), поточно од 1963 година па до денес, владејачките структури во Бугарија, и во времето на комунистичкото владеење и, потоа, во демократска Бугарија, без разлика на тоа дали се лево- или десноориентирани, покажуваат целосна конзистентност, едногласност за прашањето за македонскиот јазик. За сите бугарски политичари, без исклучок, македонскиот јазик е бугарски дијалект, а македонската на-

ција е „создадена вештачки“, и тоа врз база на бугарската народност, која постоела во Вардарска Македонија. Според Живков, македонскиот јазик е само „еден говор што им припаѓа на нашите западни говори, еден дијалект“, не постои „никаква македонска нација“, и Македонија е колектата на бугарската ренесанса, на создавањето на бугарската нација“ (Marinov 2010). Веднаш по признавањето на македонската независност од страна на Бугарија, претседателот Желев изјави дека Бугарија ја признава само „политичката творба“ наречена Република Македонија, Бугарија никогаш нема да ги признае македонската нација и јазик. На 9 октомври 2019 година, бугарската влада официјално усвои документ со кој се определува рамковната позицијата на Република Бугарија во однос на процесот за стабилизација и асоцијација на Македонија и Албанија. Позицијата е непроменета и недвосмислена, што се потврдува и со следните два цитати (преводи на дел од документот објавен на веб-страницата на Владата на Република Бугарија, <https://www.gov.bg/bg/prestsentar/novini/ramkova-pozitsia>):

(дел од текстот за Македонија)

„Треба да биде јасно дека јазичната норма прогласена за уставен јазик во Република Северна Македонија е поврзана со еволуцијата на бугарскиот јазик и неговите дијалекти во поранешната југословенска република по нивната кодификација во 1944 година. Ниту еден документ/изјава во процесот на пристапување не може да се смета за признавања од страна на бугарската страна на постоењето на т.н. „македонски јазик“, одвоен од бугарскиот.“

(дел од текстот за Албанија)

„Очекуваме усвојување подзаконски акти за спроведување на Законот за малцинства, очекувајќи максимално да бидат загарантирани правата на бугарското национално малцинство, вклучително и изучувањето, без административни бариери, на литературниот бугарски како мајчин јазик во региони традиционално населени од нив, како што е Голо Бардо, Гора, Преспа, Корча, Кукуш, Елбасан, но и секаде на друго место во Албанија каде што живеат во моментот.“

Истакнатите интелектуалци и членови на граѓанското општество во Бугарија, шокирани од Рамковната позиција на својата Влада, од нејзиниот ултимативен и авторитативен карактер, веднаш, на 10 октомври 2019 година, започнаа петиција против официјалниот став на Владата за напорите на Македонија за влез во ЕУ. Еве дел од текстот на петицијата (цитирано според Фејсбук-профилот на историчарот Стефан Дечев):

„Изразуваме разочарување и длабока загриженост за најавената Рамковна позиција на бугарската влада за преговорите на Република Северна Македонија за идно членство во Европската Унија. Сметаме

дека ова враќање на јазикот на националниот комунизам е апсолутно неприфатливо.

Всушност, денешната Бугарија и денешната Северна Македонија се еднакви наследници на вековната култура и цивилизација. Затоа го осудуваме терминот „кражба на историјата“, кој често го користат некои националисти од обете страни.“

Односот на партиите во суверена Македонија, по 1991 година, спрема македонскиот јазик се карактеризира со непостоење на каква било државна и/или партиска политика и се сведува само на мислења на определени политичари, кои се карактеризираат, главно, со неконзистентност, ненаучност и често менување заради постигање определени „повисоки цели“, што доведува да парадоксални состојби. Така, на пример, во средината на 90-тите години од 20 век, Љубчо Георгиевски го пишува памфлетот *Кој со кој ќе се ѝомирува?*, преку кој, одговарајќи му на историчарот академик Иван Катарциев, ги повторува аргументите на истражувачите од Софија во врска со „бугарското“ минато на „македонскиот народ“. Во 1999 година, еден од членовите на владата на Георгиевски, министерот за култура, Димитар Димитров, во својата книга *Имејо и умој*, пишува за својата фрустрација од „искоренувањето“ на Македонците од своите „бугарски корени“. За Димитров, македонскиот национален идентитет, по моделот на Софија, е „српски“ сурогат на „вистинскиот“ бугарски идентитет на македонските Словени. Неодамна, во април 2020 година, македонската јавност повторно е шокирана од ставот на професорот и прв македонски министер за надворешни работи, Денко Малески, кој во разговор за бугарската телевизија „Европа“, во емисијата „Слободна зона“, вели:

„Генерално кажано, македонската страна треба да се соочи со објективната историска вистина на начин на којшто објаснив сега, а бугарската страна да се соочи со реалноста на современото постоење на македонската нација и македонскиот јазик. Тоа е излезот. Се разбира, во односот меѓу државите играат и некои други фактори, како моќта, позицијата на државата итн. Меѓутоа, ова би бил европскиот приод за едно трајно пријателство и за отворање на една европска иднина, која ќе нè поврзува на начини на кои не можеме отсега да ги предвидиме.“

Ваквиот став беше веднаш позитивно дочекан од бугарските политичари. Со други зборови, бугарската страна да го признае постоењето на македонскиот јазик по 1944 година, а македонската да се согласи дека пред 1944 година не постоел македонски, туку само бугарски јазик. Се сетив на зборовите на Мисирков: „Собитјата, шчо се развија до сега ни покажаа јасно колко није сами можиме да си напакостиме, мислејќи, оти постапуаме праилно“. На тој начин, по двата договора, Преспанскиот договор и Договорот за добрососедство, пријателство и соработка меѓу

Македонија и Бугарија, кои веќе го ограничија просторниот, Рамковната позиција на Република Бугарија, услов за влез во ЕУ, го задава завршниот удар и го ограничува временскиот континуум на македонскиот јазик.

Македонскиот наспроти бугарскиот јазик

Одговорот на прашањето дали има причина да веруваме дека македонскиот јазик „не постои“, ќе го дадам парафразирајќи го бугарскиот историчар Маринов (Маринов 2013). Прогласувајќи го македонскиот јазик за „вештачки“, бугарската страна во спорот се потпира на две тврдења: политичкиот карактер на македонскиот јазик и сличноста со бугарскиот јазик. И двете тврдења, како што ќе покажаме сега, се бесмислени.

Пред да почнеме да зборуваме за односот на македонскиот наспроти бугарскиот јазик, треба да ги дефинираме термините *македонски јазик* и *бугарски јазик*, па дури потоа да споредуваме. Во реченицата *Бугарскиот лингвистички го споредуваат бугарскиот јазик со нормата во Скопје*, веднаш се забележува дека споредбата е поставена, барем на прв поглед, врз нерамноправна основа: јазик и норма.

Според современата социолингвистика, национален јазик и, повеќе или помалку, неговите синоними, литературен јазик, стандарден јазик и јазична норма, се политичка творба, артефакт, „производ на металингвистичка интервенција што ги одделува правилното и погрешното.“ Во однос на политичкиот карактер на македонскиот јазик, Маринов вели: „Научниците во Софија тврдат дека кодификацијата на македонскиот јазик е водена од „политички мотиви“, но не го забележуваат фактот дека нивниот јазик е, исто така, конструиран во определен политички контекст. За бугарскиот јазик, тој контекст се крајот на отоманската ера и првите децении по создавањето на нација држава во 1878 година. За македонскиот јазик, тоа се одвива во југословенска Македонија пред и по создавање на „национална“ република. И во двата случаи станува збор за јазично планирање: не постојат „природни“ национални јазици различни од „вештачките“ јазици.“ Слични појави на јазично планирање се забележани, според Фишман, и во каталонскиот, белорускиот, украинскиот, индонезискиот, јидишот, холандскиот (фламанскиот во Белгија), дури и во јазици чиј „легитимитет“ никогаш не бил спорен: современиот турски, полскиот и хебрејскиот. Маринов додава: „Фактот дека македонскиот јазик е кодифициран, главно, од една личност – Блаже Конески – исто така, не е неприроден. Постојат голем број познати личности пред Конески. Нивните активности, исто така, јасно ги следеа политичките цели – на оваа листа се вбројуваат: Вук Караџиќ, Осен (Ivar Aasen, новиот норвешки), Јехуда (Eliezer Ben-Yehuda, современиот хебрејски), Ататурк (модерниот турски) и Аавик (Johannes Aavik, естонскиот).“

Во однос на близина на македонскиот и бугарскиот јазик, Маринов прво наведува редица примери на јазици, при што легитимноста на секој од нив никогаш не е оспорувана, што се многу повеќе слични од македонскиот и бугарскиот. Потоа, тој заклучува: „Второ, за разлика од српскиот/хрватскиот/босанскиот/црногорскиот, кои може да се категоризираат како иста (иако полицентрична) норма заснована врз штокавскиот мегадијалект, бугарскиот и македонскиот се засноваат на два географски оддалечени говори, кои се разликуваат по многу лингвистички карактеристики. Покрај тоа, двата јазици се нормираат под различни влијанија (руски и српски, соодветно).“ Уште повеќе, на друго место, Маринов додава: „бугарските учесници во спорот го осудија српското влијание усвоено од кодификаторите на македонскиот јазик, а истовремено го поздравиле руското влијание врз бугарскиот јазик како „збогатување“.

Заклучок

Тврдењето дека македонскиот јазик постои само по 1944 година, а пред тоа бил бугарски јазик, е синтаксички точно, но семантички бесмислено тврдење. „Безбојните зелени идеи спијат бесно“ од Чомски во *Синтаксички структури* (Chomsky 1957) е уште еден пример за такви семантички бесмислени, но синтаксички коректни реченици. Според една анегдотата, преземена од Маринов (2013), која циркулира меѓу специјалистите за јужнословенските јазици, нема да постојеја три посебни јазици, српскиот, бугарскиот и македонскиот јазик, ако Вук Караџиќ, татко на српскиот правопис, беше роден во Врање, Марин Дринов, креатор на првиот бугарски стандарден правопис, во Кустендил, а Блаже Конески, кодификатор на македонскиот јазик, во Крива Паланка. Меѓутоа, сите тројца се родени на други места, и сите три јазици постојат и се рамноправни.

Во однос на македонскиот јазик, бесмислените тврдења на некои лингвисти, историчари и политичари, можат, сепак, да донесат барем две корисни работи.

Прво, ваквите тврдења, иако неточни и, во голема мера, бесмислени се сигурно покорисни за македонскиот јазик. Кажано со зборовите на Старделов: „одречувањата и негациите на нашиот идентитет што доаѓаат од нашите најблиски комшии (расправите околу нашиот јазик, култура и идентитет) беа, всушност, покорисни за нас отколку за нашите критичари. Тие (невистините и заблудите), замислени и употребени во име на наша негација, всушност, ја афирмираа (и тоа допрва ќе се случува) вистината на македонската позиција и вистината за нас самите.“

Второ, кога станува збор за македонскиот јазик, се надевам конечно и засекогаш ќе ги обедини политичките партии во Македонија. Некои граѓани (и политичари) во денешна Македонија можат да сметаат

дека пред 1944 година некои жители на (Пиринска, Егејска и Вардарска) Македонија зборуваат бугарски јазик, а потоа, по 1944, македонски – тоа е нивно право – но поддржете ги моето право и правото на илјадници други граѓани во Пиринска, Егејска и Вардарска Македонија да имаме различно мислење од вашето. Но кога станува збор за политичките партии, тие се должни цврсто да ги бранат научните тврдења, според кои македонскиот јазик има и просторен и временски континуум.

Литература

- Маринов, Ч. 2013. „В защита на родната реч: стандартизирането на македонскиот јазик и бугаро-македонските лингвистични полемики“, Публикувано во Румен Даскалов, Чавдар Маринов [съст.], *Преплетените истории на Балканите*. Том 1: *Национални идеологии и јазикови политики*, 418-483, Софија: НБУ.
- Маринов, Ч. 2013. „Македонското прашање од 1944 до денес: комунизмот и национализмот на Балканот“, Скопје: Фондација Отворено општество - Македонија.

- Anderson, B. 2006. *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. Revised edition [First edition 1983.]. London - New York: Verso.
- Brunner, O., Conze, W., Koselleck, R. (Eds.). 1972-1997. *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* (Vols. 1–8). Stuttgart: Klett-Cotta.
- Chomsky, N. 1957 *Syntactic Structures*, Walter de Gruyter.
- Chomsky, N. 1979 *Language and Responsibility*, Hassocks: Harvester Press.
- Crampton, R. J. 2005. *A concise history of Bulgaria* (2nd edition). Cambridge: University Press.
- Del Valle, J. 2020 “Language planning and its discontents: lines of flight in Haugen’s view of the politics of standardization“. *Lang Policy* 19, 301–317.
- Detrez, R. 2010. “The temptation of national identity: The case of Grigor Pärličev“. In: Elka Agoston-Nikolova (ed.), *Shoreless bridges: South East European writing in diaspora*, 53–63. Amsterdam - New York: Rodopi.
- Fishman, J. 1973. *Language and nationalism: Two integrated essays*. New York: Newbury House Publishing.
- Fishman, J. 1997. *In Praise of the Beloved Language: A Comparative View of Positive Ethnolinguistic Consciousness*. Berlin and New York: Mouton de Gruyter.
- Haldon, J. 2000. *Byzantium: A History*, Tempus Publishing Ltd.

- Haugen, E. 1966. *Language Conflict and Language Planning: The Case of Modern Norwegian*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Haugen, E. 1972. *The ecology of language*. Stanford: Stanford University Press.
- Kamusella, T. 2016. "The History of the Normative Opposition of 'Language versus Dialect': From Its Graeco-Latin Origin to Central Europe's Ethnolinguistic Nation-States", *Colloquia Humanistica* 5, DOI: <http://dx.doi.org/10.11649/ch.2016.011>
- Kant, I. 1781. *Kritik der reinen Vernunft*. Riga: Johann Friedrich Hartknoch.
- Lindstedt, J. 2012. "When in the Balkans, Do as the Romans Do Or Why the Present is the Wrong Key to the Past in Balkan Encounters: Old and New Identities in South-Eastern Europe", Editors Jouko Lindstedt and Max Wahlström, *Slavica Helsingiensia*, volume 41.
- Mackridge, P. 2020. "Aspects of language and identity in the Greek peninsula since the eighteenth century". http://www.farsarotul.org/nl29_1.htm пристапено на 1 јуни 2020 година).
- Marinov, Tch. 2010. "La question macédonienne de 1944 à nos jowurs: Communisme et nationalisme dans les Balkans", Editions L'Harmattan, 2010.

Ljupco KOCAREV

THE MACEDONIAN LANGUAGE IN TIME AND SPACE

Summary

Both documents, the Prespa Agreement and the Treaty of Friendship, Good-neighborliness, and Cooperation between the Republic of Macedonia and the Republic of Bulgaria, have already limited the space, while the Framework Position of the Republic of Bulgaria, a condition for joining the EU, will provide the final strike and limit the time continuity of the Macedonian language. The last constraint on time continuity, which is being advocated for the future of the Macedonian state, paradoxically, will be detrimental to exactly what is being advocated - the Macedonian future, and should not be allowed. On the other hand, starting from modern sociolinguistics, this paper shows that the Macedonian language variety can and should be studied not only inside but also outside the borders of today's sovereign Macedonia.

УДК 811.163.1:[091:003.349 (497.7)

УДК 811.163.3(091)

УДК 811.163.3'26

Катица КУЛАВКОВА

Македонска академија на науките и уметностите, Скопје

kulavkova@manu.edu.mk

ПРЕДИСТОРИЈА НА КОДИФИКАЦИЈАТА НА МАКЕДОНСКИОТ КНИЖЕВЕН ЈАЗИК

Генеза и матрица

Постојат повеќе пристапи во именувањето на јазикот употребан на македонските простори во средновековниот период. Според некои лингвисти и слависти, соодветен е називот *сѝаромакедонски* (Old Macedonian, *vieux macédonien*), по аналогија на називите на другите европски јазици (францускиот, англискиот се нарекуваат старофранцуски, староанглиски, со додавка на атрибутот *vieux, ancient, old*). Според други, овој назив не е соодветен затоа што се однесува на античкиот македонски. За да се оддели македонскиот словенски од македонскиот антички јазик се користи и дистинкцијата *macedone* (античкомакедонски), односно *macedonico* (словеномакедонски). Тоа произлегува од верувањето дека античкиот македонски не спаѓа во групата словенски јазици. Петар Хр. Илиевски предлага терминот *сѝаромакедонски* да се зачува за античкиот македонски јазик, а за средновековниот македонски да се користи називот *сѝароцрковнословенски* (ᲔᲗᲑᲙᲠᲣᲚᲛᲞᲟᲠᲡᲢᲣᲤᲦᲧᲨᲩᲪᲫᲬᲭᲮᲯᲰᲱᲲᲳᲴᲵᲶᲷᲸᲹᲺ᲻᲼ᲽᲾᲿᲠᲡᲢᲣᲤᲦᲧᲨᲩᲪᲫᲬᲭᲮᲯᲰᲱᲲᲳᲴᲵᲶᲷᲸᲹᲺ᲻᲼ᲽᲾᲿ, словѣньскъ љзыкъ, Old Church Slavonic/Old Church Slavic), односно пошироко употребуваниот назив *сѝарословенски* (2006: 239-240). Тој се повикува на ставот на Хорас Лант (1974: 4) дека „староцрковнословенскиот е наддијалектен јазик“, чијашто основа произлегува од тогашниот „жив говор од југоисточна Македонија, но дека потоа врз него се наслоиле и елементи од други словенски говори“ (Илиевски 2006: 239). Така, нема оправдание словенските ракописи *прег 1100* година да се доопределуваат етнички – како македонски црковнословенски, бугарски црковнословенски, српски или руски црковнословенски. Имено, дијалектните разлики меѓу словенските говори, вклучително и меѓу словенскиот говор од Солунско и од Моравија, во 9 век биле толку незначителни, што „не биле пречка за заемно разбирање на мисионерите

со локалното население“ (Илиевски 2006: 217). Фактот дека сите словенски (народни, живи) говорни дијалекти во 9 век биле доволно блиски за да не мораат да се преведуваат од еден на друг, не му дава никому право да ги негира генезата и развојот (континуитетот) на кој било одделен словенски јазик стандардизиран и кодифициран подоцна, па ни на македонскиот. Исто така, фактот дека старословенскиот е втемелен врз говорот на македонските Словени не треба да биде покритие за негово ексклузивно присвојување од страна на современите Македонци.

Останува, сепак, правото на народите, врз основа на јазична анализа на ракописното наследство, да ги препознаат специфичните карактеристики на одделните редакции на црковнословенскиот јазик во периодот по 12 век (македонска, бугарска, хрватска, српска редакција на црковнословенскиот јазик) и да ги посматраат и од сопствена етнолингвистичка и етнокултурна перспектива (на пр., руската редакција на црковнословенскиот јазик, кој и денес е во широка употреба во православната богослужба).

Подоцнежната историска диференцијација на словенските говори од црковнословенскиот јазик ги профилирала одделните народни говори, наречја и/или дијалекти, па создавала и варијанти на одделни народни говори со црковнословенски елементи. Имено, живата народна реч се одразила врз долговековната и стабилна црковнословенска традиција и создавала определени мешани јазични идиоми. Се работи за специфичен јазичен и стилски контакт меѓу старословенскиот јазик (кириличната азбука) со црковнословенска лексичка доминанта и македонските народни говори (Конески 2020: 53). Тоа мешање станало очигледно при преминот од црковнословенски на дијалектните македонски идиоми во дамаскините (16–19 век), кога се преобразило во двигател на народното освестување/движење за „создавање книжевна норма врз народна основа“ (Илиевски 2005: 286). Таквиот пристап го прифатил и Крсте Мисирков (1874–1926), во периодот кога преродбенското и просветителско движење на Македонците добива димензија на политичко и револуционерно движење.

Со други зборови, глаголичката азбука, старословенската писменост и јазик произлегуваат од јазикот на македонските Словени во солунскиот крај. Свештената и христијанска старословенска азбука, глаголицата, е осмислена и создадена уште 862–3, од светите браќа Кирил и Методиј, најверојатно за време на нивниот престој во Цариград или во манастирот Полихрон, на планината Олимп, пред заминувањето за Моравија (Илиевски 2006: 216). Тогаш се прават и првите старословенски преводи на светите книги. И во следниот период, т.н. моравска фаза, која трае 22 години (Кирил умира 869, значи заедно со Методиј работат 6 г., потем Методиј уште 16 години (885) ја води Моравската мисија, Во таа смисла, и Ј. Хам (1988) смета дека „инсистирањето на називот старобъл-

гарски за јазикот на најстариот кирилometодиевски период е ‘легендарно претерување’.“ (цит. сп. Илиевски 2006: 238–239).

Кога се зборува за црковнословенскиот јазик, азбука, писменост и книжевност, треба да се истакнат некои работи:

- 1) Стандардизираниот книжевен јазик и писмо на старите словенски народи сугерира една друга многу побитна вистина. Имено, во 9 век, како и неколку века претходно, словенскиот народ (племе) бил толку „простран“ (Константин Презвитер, „Азбучна молитва“, 893/4, објавена кај П. Илиевски 2006: 159-160), што покривал голем дел од европската географска, етничка, културна и јазична територија. Старословенскиот јазик е споделена матрица на сите словенски јазици, па и пошироко, на многу други народи што ги практикувале христијанските вредности и практики (литургии, миси, преводи, оригинални книжевни, историографски и филозофски ракописи/дела). Старословенскиот јазик е огледало на тогашната актуелна говорна практика на словенското население во јужна Македонија¹, а таа жива говорна практика (т.е. жива реч, говорно наречје) била доволно богата, доволно присутна јазична реалност во составот на Византиската Империја и доволно распространета и надвор од потесното подрачје на Јужна Македонија, така што се наложила неодојна потреба да биде систематизирана и да добие своја автохтона азбука. За да постои такво богато и функционално говорно градиво и да се јави потреба од негова кодификација, на јазично-културната стварност од 9 век, без сомнение, ѝ претходела вековна говорна практика меѓу вековно присутното словенско население.
- 2) Имајќи предвид дека, колку подалеку се оди во минатото, толку е поголема веројатноста дека словенските наречја имале поголема заемна сличност, може да се рече дека говорот на македонските Словени бил парадигматичен старословенски јазик и затоа било возможно врз основа на еден народен говор да се изведат заедничките општи својства на сите словенски народни говори и да се кодифицира еден заеднички старословенски јазик. Токму затоа, сите современи словенски јазици имаат еднакво право да ја препознаат својата пра-кодификација во кодификацијата на старословенскиот јазик. Во тој контекст, во кодификацијата на

¹ Врз основа на определени одликувачки јазични особености на старословенските (канонски) евангелија: *Асемановојто*, *Зографскојто* и *Мариинскојто*, нивното потекло се поврзува со јужните македонски говори. На авторитетот на Охридската книжевна школа се должи влијанието што таа го имала не само на македонските простори туку и пошироко, во другите средновековни центри на словенската писменост, каде што се користеле охридските предлошки.

старо-/црковнословенскиот јазик се препознава и пра-кодификацијата на македонскиот јазик.

- 3) Од друга страна, за да се преведат некои свештени библиски текстови (химни, псалми, молитви, евангелија, тропари) од старогрчки, било неопходно „длабоко познавање на двата јазика“, и на старогрчкиот и на старословенскиот, плус „естетско чувство за ритам и мелодичност“ (Илиевски 2006: 235).² Браќата Кирил (Константин Филозоф) и Методиј (Михаил, монах, епископ), кои совршено ги познавале и двата јазика, биле идеални за таков проект и подвиг. Нивниот јазичен, образовен, духовен и мисионерски капацитет го објаснува фактот што првите старословенски преводи на светите текстови се одликувале со висок стил, а лексичкото богатство и изразните можности на црковнословенскиот јазик приопштиле и вградиле во себе голем број старогрчки и антички филозофски, поетски/литературни, теолошки, христијански и метафизички поими.
- 4) Старословенската норма била приопштена од сите словенски народи. Само така може да се објасни фактот што Моравија бара од Византија мисионери што ќе устројат азбука и ќе ги постават основите на словенската писменост (најпрвин) за потребите на христијанската црква и нејзините верници. Постоел еден голем, општ и заеднички јазичен стар словенски идиом, а разликите меѓу одделните редакции на црковнословенскиот јазик се зголемувале низ вековите во зависност од различните социјални, религиски (шизмата на христијанската црква), културни (западноевропски наспрема источноевропски влијанија) и контактни околности и дека, затоа, оформувањето на одделните етнолингвистички стандарди се збиднува многу подоцна, во еволутивен процес, а нивната кодификација се случува дури во текот на 19, па и 20 век.
- 5) Глаголицата, како старословенска азбука, создадена во 862/863 година, преовладува од 9 до 11 век, но била во употреба и во 12 век, кога постепено се потиснувала и заменувала од старословенската кирилица, од латиницата, а некогаш и од грчкиот алфабет. Стариот општословенски книжевен јазик се препознавал во старословенскиот, црковен, свештен (христијански) идиом, затоа што бил стандардизиран со таква цел и намена. Но, со текот на времето, на првичната христијанска свештена функција се надоврзувале нови говорни и стилски функции, со богатите говорни практики, контакти/општења, јазични и културни влијанија.

² Илиевски (2006: 235) го наведува примерот со „Молитвата кон Св. Григориј Богослов“ (препеана од страна на Св. Методиј, а можеби и на св. Климент).

- 6) Паралелно со литургиската, книжевна и преводна употреба на црковнословенски јазик, се следи и влијанието на народните говори, кои прераснувале во посебни јазични системи и кои, повратно, се рефлектирале и врз одделните јазични редакции на црковнословенскиот јазик. Тие јазични редакции, подоцна, добивале и дополнителни етнонимски атрибути и се интегрирале во развојниот тек и континуитет на словенските дијалекти/наречја, кои прераснале во препознатливи јазични системи. Сличностите некогаш биле во сенка на разликите, кои се зголемувале во зависност од тоа во каков меѓујазичен контакт влегувале матичните словенски наречја и неговите говорители. Битно е да се подвлече дека – „борбата за богослужение на јазикот на старите Словени е истовремено борба за национална култура и општонародни права“ (Jakobson 1985: 115-128). Во таа смисла, и борбата за изведување на богослужбата на народен говор, почнувајќи од 9 до 19 век, треба да се смета за борба за своја македонска култура и народ.

Нема сомнение дека старословенскиот и црковнословенскиот јазик биле општословенска матрица од којашто, во период од неколку века, се развивале различните јазични редакции на одделните словенски јазици. Тие јазични редакции произлегле од живите народни говори (наречја, дијалекти) распространети на териториите на коишто живееле словенските и словенизираните народи, од Солун на југ, до Москва на север. Нема логика да се употребува, терминот „старобългарски“ како синоним за старословенскиот јазик.³ Кирилицата како официјално писмо најпрво се воведува во бугарскиот, Преславски книжевен центар, со одлука на Преславскиот црковно-народен собор во 893 година и со тоа се ограничува глаголичката традиција на тогашните бугарски простори. Во рамките на дејноста на Охридската (Климентова) духовна и книжевна школа примената на облата глаголица во писмената практика продолжува до 12/13 век, верно на изворната кирилометодијевска традиција (што се потврдува со употребата на глаголица во Битолскиот триод, Охридскиот апостол, Болоњскиот псалтир и др.), но постепено глаголицата отстапувала пред примената на кирилицата.

Тука треба да се подвлече дека, како во периодот кога врз основа на јазичните особености се izdelуваат одделните редакции на црковнословенскиот јазик така и во 19 век, кога се izdelуваат како посебни одделните словенски народни говори, црковнословенскиот продолжува да се употребува во литургиската практика и претставува во континуитет опозиција на грчкиот јазик во црквата и во училиштата. Цел еден

³ Во славистиката периодот од зачетоците на словенската писменост до почетокот на 12. век се нарекува старословенски период, додека периодот од 12. век до оформувањето на современите словенски јазици (17 или 18 век) црковнословенски период.

милениум, во критичните мигови, свеста за особеноста, самобитноста и легитимноста на етнокултурните идентитети на македонскиот, па и на бугарскиот народ, се востановува како отпор против наметнувањето на туѓиот, грчки јазик и писменост.

Првите обиди кон крајот на 18 век

1794 и 1802 година, во Венеција, е објавен *Четиријазичникоѝ* на поп Данаил од Москополе, денешна Албанија, познат и како Даниил Мосхополски (Илиевски 2005: 318). Овој речник ги опфаќа, напоредно, грчкиот, албанскиот, влашкиот и македонскиот јазик. Тоа е период кога македонските текстови се пишувале со грчко писмо. Во него се зачувани „печатни обрасци од новомакедонскиот јазик, доста често изразен – во битолски говор, и тоа со грчка азбука“ (Конески 2020: 15). Запишувањето, документирањето (архивирање), опишувањето и споредбеното проучување на македонскиот јазик во 18 и 19 век е неопходна фаза во процесот на осамостојување и стандардизирање на секој јазик, па и на македонскиот. Речникот на поп Данаил, иако имал првобитна намена да го шири образованието на грчки јазик и да го помогне процесот на елинизацијата, сепак, претставува едно фактографско сведоштво за особеностите на македонскиот народен јазик од 18 век.

Овој речник укажува на фактот дека процесот на националното освестување на Македонците и на осамостојувањето и кодификацијата на новиот и современиот македонски јазик се одвива во рамките или во допир со Охридската архиепископија и со дејноста на христијанската (подоцна и православна) црква на македонските и на јужнословенските географски, етнички и јазични територии. Со оглед на тоа, борбата за црковна автономија е неразделна од борбата за јазична автономија и за време на превласта на Византија (Источното римско царство) и за време на превласта на Отоманската империја.

Во овој период, поимот *вера* се рефлектирал во поимот *народносѝ*, и обратно. Подоцна, во 19 век, кон оваа паралела се приклучува и поимот *јазик*, така што народите со сродни словенски јазици и со иста верска припадност се сметале за повикани да се борат против иноверството и инојазичноста. Во таа смисла, од исклучително значење е судирот меѓу Цариградската (фанариотска) патријаршија, Охридската архиепископија, Бугарската егзархија и Српската црква, затоа што токму односите меѓу тие православни црковни инстанции ги рефлектираат односите меѓу народите, културите и јазиците и нивните претензии за културна, јазична и административна доминација. Со оглед на тоа што процесот на елинизација (јазична, културна и етничка) бил најсилен (видлив и експлицитен), отпорот против грчкиот јазик и грчко-влашките општествени структури бил поголем од отпорот против турскиот јазик, сеедно што македонското и бугарското население, први на удар на елинизацијата, било во најголема мера христијанско, како и грчкото.

Архимандритот на вселенскиот патријаршиски престол од македонското мијачко село Могорче, Анатолиј Зографски (околу 1765 – Зографски манастир, Света Гора 1848), одликуван како духовник во два наврата од рускиот император Николај I Павлович, е автор на првиот двојазичен буквар/учебник за основно образование (1838), печатен во печатницата на Теодосија Синаитски во Солун. Учебникот е објавен под наслов Началное учение со молитви утренија. Во него Анатолиј прави паралела меѓу грчкиот и славјано-македонскиот народен говор, што било во согласност со општествените, политичките, црковните и јазичните прилики на тоа време (втората половина на 18 и првата половина на 19 век). Овој мал по обем (29 с.) учебник бил наменет за црквното ќелијно и народното (приватно) образование. Тоа е мал исечок од црквенословенскиот кон народниот говор на македонското население. Освен тоа, Анатолиј Зографски е најверојатно автор и на една обемна црквенословенска Славјанска граматика (1846/1847) која, како и во неколку други случаи на дела на нашите учебникари и граматичари, е исчезната и како интегрален ракопис, и како печатено издание (Симон Дракул 1988: 364-374).

Пред-кодификациите за време на преродбата во 19 век

Развојот на научната мисла за македонскиот јазик во текот на 19 век е поврзан со развојот на учебникарството и настојувањето на македонската интелигенција да се воведо образование на македонски јазик и да се обнови изведувањето на литургијата на македонски јазик.⁴ Овие две културни стратегии се поврзани и со развојот на фолклористиката, а во тие рамки и запишувањето на македонското усно книжевно творештво од страна на сите видни фолклористи – писатели, филолози, црковни великодостојници и учебникари и се објавени 16 книшки (Конески 2020: 349).

Во такви услови, постојат два вида иницијативи за настава на мајчин јазик за македонското население артикулирани во 60-тите години на 19 век (во Охрид, Битола, Прилеп, Велес, Дебар и др.). Според едната, треба да се воведо, а тоа значи и да се устрои, заеднички писмен и книжевен јазик за бугарското и за македонското население, кој ќе содржи елементи од двата народни јазици, а според другата, треба да се воведо „чисто македонски јазик, бидејќи Македонците не се Бугари, ами се народ и одделен“ (Конески 2020: 369). Овие две иницијативи или тенденции во македонската култура, образование и филологија се, всушност, показатели за развојот на македоноцентричната јазична политика на ма-

⁴ Кузман Шапкарев сведочи дека во 1855 г., во Охрид, за првпат добил еден „србски буквар“ и дека претходно немало бугарски учебници (1 Автобиографија, Мак. Пр. III, 2, 1864: 45). Тоа е разбирливо, затоа што во тоа време Србија „беше слободна словенска држава“ (Конески 2020: 360).

кедонскиот народ и за потребата таа да се издвои од соседните јазични политики и пристапи – бугарската, српската и грчката. Тука треба да се прави разлика меѓу иманентниот развој на одделните народни јужнословенски говори и одделните јазични политики.

Првиот македонски граматичар од 19 век, учебникар, фолклорист, просветител, полиглот (грчки, латински, староеврејски, старохалдејски, француски, руски, бугарски), а истовремено и монах, архимандрит и митрополит (бил назначен и за епископ Полјански, во Кукуш), е Партениј(а) Зографски. Неговото световно име е Павле (Хаџи) Василков Тризловски (Галичник 1818 – Цариград 1876). Како значаен македонски преродбеник, тој се соочил со историскиот парадокс да мора да се бори за обнова/преродба на црковнословенскиот јазик во богослужбената дејност, придобивка што била допуштена уште во 9 век, но била постојано на удар на моќната Цариградска патријаршија и нејзиниот службен грчки јазик.

Партенија Зографски се спротивставил на елинизацијата на македонското население во црквата и во училиштата, како и на употребата на грчкиот алфавет при пишувањето текстови на локалните македонски, словенски мајчини говори. Во 1861 година е обвинет за антипатријаршиска дејност, затоа што богослужбата ја изведувал на црковнословенски јазик, а наставата во училиштата на ‘мајчиниот јазик’. Тој ги пишувал своите авторски текстови, како и записите на македонските народни песни, на старословенската кирилица, обидувајќи се – притоа, да најде соодветни решенија за гласовите карактеристични за македонските говори, посебно за својот роден мијачки говор, при што го обележувал и акцентот, со цел да се пренесе автентичноста на македонскиот мијачки дијалект.

Неговите „Нравноучителни совети“ (1858) се печатени со „убавата граѓанска кирилица“, како што била, се чини, и неговата *Грамаџи-ка на македонскиот јазик* (1858). Голема загуба е токму исчезнувањето на интегралната македонска граматика на Партениј Зографски (имала околу 230 страници), која е дури и најавена непосредно пред нејзиното излегување од печат, во оглас во *Цариградски весник* број 432 од 1858 г., како „најдобра и најметодична, со нови прекрасни букви на убава хартија (...), по цена од 12 гроша“ (Поленаковиќ 2007: 20). Денес можеме само да претпоставуваме зошто однадеж исчезнала македонската граматика на Партениј Зографски (подготвена за печат или дури целиот отпечатен тираж!) од цариградската печатница на Лазар Димитров, инаку биограф на Партениј (1904, 1905).

Поаѓајќи од еден став дека македонскиот и бугарскиот јазик (ги нарекува наречја), како два соседни јужнословенски јазици, се блиски, Партениј Зографски го користел, во „Мисли за болгарскиот јазик“ тер-

минот „нашиот јазик“.⁵ Понесен од таа идеја, тој предложил да се создаде, компромисно, еден заеднички, писмен и книжевен, македонско-бугарски словенски стандард, при што ќе се земе македонското наречје за „негова главна основа, поради тоа што тоа е полнозвучно, помелодично и постројно и, во однос на многу нешта, поцелосно и побогато. Претставници на тоа наречје се југозападните краишта на Македонија.“ (П. Зографски 1858: 36) Тој го поткрепува својот предлог со следново образложение:

„Нашиот јазик, како што е познато, се дели на две главни наречја, од коишто едното се говори во Бугарија и Тракија, а другото во Македонија. (...) За да му го покажеме на светот македонското наречје со сите негови општи и месни идиоми, онолку колку што е тоа возможно, ние имаме намера да составиме на него (мак. ј.) граматика во паралела со другото наречје (бугарското); но бидејќи остварувањето на таа намера може да потрае подолго, ние сега ги излагаме накусо неговите главни разлики по однос на другото наречје.“⁶ (П. Зографски 1858: 35)

Нешто слично Партениј Зографски кажува и во уводниот дел од статијата „Првиот дел на граматиката за членовите“ (1857). Иако користи архаична терминологија (наш јазик, мислејќи на славјанскиот јазик, составен од бугарскиот – горнобугарскиот и македонскиот јазик или долнобугарскиот), Партениј ја подвлекува суштинската разлика меѓу бугарскиот и македонскиот јазик и истакнува дека секој од нив си има свој сопствен дијалектен систем: „Според нашето звање, нашиот јазик се дели на две главни наречја, на горнобугарско и долнобугарско; првото се говори во Бугарија, во Тракија и во некои делови на Македонија; а

⁵ Во „Прва част на граматиката за членовите“, Партениј Зографски (1857) опишува и наведува подробно некои карактеристики на тогашните југозападни македонски дијалекти во коишто биле зачувани падежните форми на личните имиња.

⁶ „Нашѝ-отъ азикъ, како што е познато, се дѣлитъ на две главни наречїѝ, отъ кои-то едно-то се говоритъ во Болгарїѝ и Тракиѝ, а пакъ друго-то во Македонїѝ. Първото отъ нѝхъ векѣе е семъ известно; зашто се что се писало до сега на нашѝ ѝозикъ се на него се писало, а на друго-то ни гри: по таѝ причина, что возражденїе-то на наша-та писменности се почна осгора на долу. Оваѝ е причина-та, что не толку иностанните славанности, но и исти-те наши ученни, что не принадлежатъ на Македонско-то наречїе, немаѣтъ за него никакво основателно и определено понатїе. За да изведеме на светѝ Македонско-то наречїе со си-те негови общи и местни идиѝотизми, до колко е то намъ возможно, мїе имаме намеренїе да составиме на него граматика въ параллель со друго-то; но понеже тоа наше намеренїе можѣтъ мало да се позабавитъ, мїе сега излагаме кратко главни-те негови особности относительно кон друго-то наречїе.“ (...) Македонско-то наречїе не толку не трѣбѣтъ и не можѣтъ да бидѣтъ исклучено отъ общїѝ-отъ писменнїѝ азикъ, но добро тѝѝ беше ако оно сѝ прїимаше за главна негова основа; по таѝ причина что оно е по пѝлнозвучно, по плавно и по стројно, и въ много отношенїѝ по пѝлно и по богато. Представители на тоа наречїе се југозападни-те страни на Македонїѝ.“

пак, другото во Македонија воопшто, или стара Бугарија; а пак тие две наречја си имаат свои поднаречја. За да можеме да ја видиме севкупната разлика меѓу тие две наречја, потребно е да ги разгледаме сите делови на Граматиката, со оглед дека разликата не се состои толку во неколку одделни букви и произнесенија туку и во устројството и редот на некои делови на граматиката“ (1857: 50).⁷ Двата јазика, македонскиот и бугарскиот, се доволно различни и доволно сложени во својот граматички и дијалектен систем, што претставуваат, и во 19 век, два природојазични идентитета и система. Постоеле ареални и културно-историски контакти меѓу двата јазика, ама тоа не ја укинало системската разлика меѓу нив, која се зголемувала во претстојниот период (20 век).

Ваквата концепција на Партениј може да се разбере ако се знае дека: 1) во тоа време ни новомакедонските ни новобугарските народни говори не биле кодифицирани; 2) во говорната практика се користеле нивните црковно-народни варијанти во коишто доаѓале до израз спецификите на живата реч на дијалектите, произлезени од традиционалната и стабилна матрица на црковнословенскиот јазик;⁸ 3) се чувствувало извесно назаднување во јазичната еволуција на двата јазика, како последица на застојот на културниот развој и јазот што постоел меѓу наследената старословенска црковна норма, отсуството на соодветна научна практика и свест за да се стандардизираат одделните писмени и говорни редакции на старословенскиот идиом и да се засноваат врз одделните народни говори на македонското и бугарското население.

Овој предлог на Партениј наишол на жестока критика меѓу бугарските учени (П. Славејков, Б. Петков, М. Дринов) и бил отфрлен подоцна, при првичните конципирања на новиот бугарски книжевен стандард.⁹ Марин Дринов, кој во 70-тите години работи врз граматичките

⁷ Адаптација на современ македонски К. Ќ.

⁸ Разликите меѓу македонските и бугарските дијалекти се зголемувале кога се зголемувало просторно-територијалното растојание, а се намалувале во граничните територии каде што постоеле непосредни јазичните контакти меѓу говорителите. При земањето на далечните источнобугарски говори за основа на бугарскиот литературен стандард, а западномакедонските за основа на македонскиот литературен стандард, биле нагласени разликите меѓу двата јазика, кои со текот на времето, во текот на 20 век, кога се збогатуваат и комуникациските, информациските и медиумските облици/ канали и кога се создава богата уметничка книжевност на двата народа, станале непремостливи, со што се зацврстила и автономијата на двата јазика одделно.

⁹ Впрочем, во 70-тите години на 19 век се јавуваат првичните предлози за граматичките стандарди на новиот бугарски јазик, а дури 1899, десет години по Санстефанскиот (3.3.1878) и Берлинскиот договор (13 јуни до 13 јули 1878), се усвојува првата литературна норма на бугарскиот јазик, по предлог на Марин Дринов, еден од основачите на БАН и нејзин прв претседател. Тогаш азбуката на бугарскиот јазик имала 32 букви, а во 1945 година се кодифицира, конечно, современиот бугарски јазик, неговата граматика и неговата азбука со вкупно 30 букви. Самата азбука доживува неколку реформи – во 1921, 1923 и 1945.

начела на бугарскиот јазик, категорично го одбил предлогот на Партениј Зографски, инаку поддржан од македонскиот преродбеник Кузман Шапкарев (1834-1909), да се создаде една комбинирана азбука и граматика на бугарското и на македонското наречје (весник *Македонија* од 1870). 144 години подоцна, дијалектологот Благој Шклифов смета дека е грешка што е отфрлен предлогот на Партенија Зографски, „прв од бугарските книжевници што го поставиле прашањето за тоа дека македонскиот говор не смее да биде пренебрегнат при формирањето на бугарскиот јазик.“ (Шклифов 2003: 7–14).¹⁰ Тој укажува на проблематичноста на таквите догматски и нетолерантни јазични политики, поради кои е испуштена можноста да се збогатат лексичката и стилистичката основа на бугарскиот јазик. Таквото гледиште не ги зема предвид новонастанатите јазични, општествени, културни и научни околности, па се восприема како ретроградно и контроверзно.

Како високо образована личност, Партенија Зографски (1858: 35-42) ги претставил, во споредба со бугарскиот, македонските говорни особености и ги синтетизирал во облик на граматички начела.¹¹ Тој го има направено тоа на акрибичен начин и јазично-теориски засновано. Примерите што тој ги посочува се земени не само од мијачкиот говор (иако претежно) туку и од другите македонски дијалекти. – Партениј наведува 13 битни разлики меѓу македонското и бугарското „наречје“, кои подробно ги разгледува и Б. Конески (2020: 376-378), а овде ќе укажеме само на некои од нив: – во македонските говори, согласката х или се губи или преминува во в, како во именките така и во глаголите (на пр.: *убаво, оро, арно, одеа, сѝоев*, за разлика од бугарското правило: *хубаво, хоро, харно, одеја, сѝоех*); – во македонскиот има елементи на едначење по звучност, за разлика од бугарскиот; – именките од среден род образуваат множина со наставката -иња (*ѝолиња, мориња, момчиња*); – нема редукција на неакцентираниите а, е, о (*женаѝа*, а не *жен'ѝа*); – во македонскиот јазик постои глаголски прилог и постојат, покрај определениот член *-оѝ*, и членовите *-ов* и *-он* (просторно-временско определување); – при ословувањето на имињата се зачувани некогашните падежи, т.е. формите на деklinација; – глаголите во трето лице еднина сегашно време за-

¹⁰ „Партениј Зографски се опитва да наложи употребата на западнобългарски елементи како основа на новосъздаващия се български книжовен език. През 1858 година в статията си „Мисли за болгарскиот јазик“ той пръв от българските книжовници поставя въпроса за това, че македонският говор не трябва да бъде пренебрегван при формирането на българския език. Партениј дори смята, че наречието от Югозападна Македонија трябва да бъде възприето като основа на общия писмен език.“ (Шклифов 2003: 7–10).

¹¹ Партениј (1859) составил и *Крайка славенска граматѝика*, во којашто се гледа неговото високо филолошко и славистичко образование. И во оваа (општо)славенска граматика, тој вградува некои специфики на македонскиот јазик (гласот и буквата s, на пр., и многу други).

вршуваат на -т, што се задржува и при образувањето на идното време (*ке бидејќи, ка бидејќи*); – на македонски големата носовка/рогатиот назал, дава или -а или -о (*рака, мака, ѝајќи, каде, маж*, или *рока, мока, ѝојќи*), што соодветствува на природата на македонските говори и вообичаената говорна традиција; – има видлива разлика во образувањето на глаголските наставки за минато свршено време (перфект) во македонскиот и бугарскиот јазик и др.

Прилогот што го има направено Партениј Зографски во развивањето на свеста за посебноста на македонскиот јазик и за потребата од стандардизирање на неговите особености е значаен од следните причини: – тој го иницира процесот на стандардизација на македонскиот народен говор и ја поттикнува неговата еволуција во современ литературен јазик со свој автономен граматички и лексички систем; – предлага за основа на македонскиот јазичен стандард да се земат југозападните македонски дијалекти, што влегува во идните проекти за стандардизација на македонскиот литературен јазик; – тој го опишува македонскиот јазик, не само како жива македонска народна реч туку и како релативно стабилна и препознатлива граматичка структура, рамноправна со тогашниот бугарски и српски јазик; – македонските народни говори прераснуваат во уметнички јазик на којшто е создадена и запишана македонската народна и усна книжевност; – македонскиот и бугарскиот јазик се две одделни словенски „наречја“; – тој ги набележува, подробно и со примери, граматичките особеностите на македонското наречје во однос на акцентирањето на зборовите („словоударението“), кое тој го смета за клучна разлика, потем по однос на фонетиката, лексиката, морфологијата, синтаксата и семантиката на македонскиот јазик.

Со други зборови, Партениј Зографски, и кога го излага предлогот за компромисната двојазична македонско-бугарска граматика, не инсистира по секоја цена тој предлог да се прифати, напротив, тој внимателно, „братски и христијански“ (1878), укажува на една опција што самиот ја условува строго и бескомпромисно со прифаќање на јужномакедонските говори како основа на тој граматички стандард.¹² Дури и неговиот предлог за комбиниран македонско-бугарски стандард претставува обид за афирмација на македонскиот јазик во еден поширок лингвистички контекст, затоа што тој ги истакнува македонските југозападни говори како посовршени и како посоодветни за еден комбиниран граматички систем.¹³ Така, Партениј Зографски го промовира идентитетот на маке-

¹² Партениј вели дека би било „недопустливо“, „безумно и несправедливо“ слепото подражавање (*Български книжици* од 15 септември 1858), дека специфичните карактеристики на македонските говори се својствени за српскиот јазик, па го наречуваат македонскиот јазик „Българско-Сърбско наречие“ (1878).

¹³ Потфатот на Рајко Жинзифов да ја спроведе идејата на Партениј, всушност, завршува неславно и ја покажува апсурдноста на таквиот вештачки јазичен сплет применет во неговата поезија, која и денес се доживува како туѓа, и од едната и од другата страна (македонската и бугарската).

донскиот јазик во средината на 19 век, истакнувајќи го неговото јазично богатство и научно разработувајќи го неговиот капацитет да ги осмисли граматичкиот и стилскиот систем на новиот литературен македонски стандард.

Искусството на Партениј е голем интелектуален подвиг затоа што, конечно и недвосмислено, покажал дека било неизбежно да дојде до блиско и конфликтно соочување меѓу граматичките концепции за македонскиот и за бугарскиот јазик, за да созреат, неповратно, научната и народната свест дека иднината на македонскиот јазик е во неговото целосно осамостојување при квалитативниот премин од народен идиом кон стандарден литературен јазик. Можеби затоа, Конески го смета архимандрит Партениј за „прв наш човек со извесна научна концепција за јазикот“ (2020: 378). На крај, треба да се подвлече и сознанието дека токму Партениј Зографски го поттикнал она од што најмногу се плашеле создателите на бугарските јазични политики, претворањето на индивидуалните јазични проекти во широки просветни и културни народни движења, во колективна свест за јазичната и националната посебност, која мора(ла), еден ден, да се заокружи со институционално легитимирање на македонскиот јазичен код.

Учебникарите „македонисти“

Преродбениците од 19 век познати како „македонисти“ (Конески 2020: 370) ја поддржуваат идејата за автономна стандардизација на македонскиот литературен јазик, која – сепак – ќе се оствари подоцна.¹⁴ Всушност, појавата на просветителското движење на почвата на Македонија, познато како учебникарство, е непосредна рефлексивна на свеста за особениот идентитет на македонскиот јазик. Секој од нив дава свој скроман придонес во опишувањето на некои македонски јазични особености, поединечно или во споредбени прилози (речници, правописи,

¹⁴ Меѓу македонистите е јасно изразено убедувањето дека тие се потомци на древните Македонци: „Многу пати сме чуле од Македонистите, дека тие не се Бугари, туку Македонци, потомци на древните Македонци и секогаш сме чекале некакви докази за тоа, без да ги дочекаме.“ (Славејков 1871, сп. Конески 2020: 422) Во истиот текст, Славејков наведува уште едно убедување на македонистите, имено дека Бугарите се „Татари“, а Македонците „Словени“. Тој го наведува тоа тврдење како илустрација на тезата дека македонскиот јазик се разликува од бугарскиот затоа што Македонците имаат сосема поинаква етногенеза од Бугарите. Од друга страна, тезата на бугарските филолози е дека разликите меѓу македонското и бугарското наречје произлегуваат од различните историски околности, а не од различното потекло (Славејков 1871; Конески 2020: 425). Македонистите, исто така, биле убедени дека не смее едно ропство да се замени со друго, една културна доминација со друга, една пропаганда со друга: „Зар се оттргнавме од Грците за да паднеме под влијание на другите?“ (според Славејков 1871, цит. кај Конески 2020: 426)

буквари, граматика, слоговници, учебници, истории).¹⁵ Меѓу нив спаѓаат Јоаким Крчоски, Кирил Пејчиновиќ, Димитар В. Македонски, Андреа и Константин Петковиќ,¹⁶ Бенијамин (Венијамин) Мачуковски, Јордан Константинов – Џинот и Ѓорѓија Пулевски.

Македонистите биле свесни дека претходното силно јазично влијание, проследено со политичка и денационализаторска пропаганда (грчко-фанариотската) може да биде заменета со нова (бугарска, српска) и затоа биле претпазливи и воздржани пред секоја нова, немакедонска идеја. Македонистите, исто така, биле убедени дека не смее едно ропство да се замени со друго, една културна доминација со друга, една пропаганда со друга: „Зар се оттргнавме од Грците за да паднеме под влијание на другите?“ (според Славејков 1871, цит. кај Конески 2020: 426)

Усвојувањето на македонската кауза и остварувањето на замислите на македонските учебникари, за жал, не биле секогаш, ниту соодветно, поддржани од македонската буржоазија (трговците) и граѓанството, како што, на пример, бугарската кауза била поддржана од тамошната буржоазија. Некои учебници и граматика останале неотпечатени поради финансиски причини, огромен број стари македонски ракописи биле продавани и отуѓувани за пари, а неколку значајни нови македонистички изданија. Двете исклучително значајни граматика на македонскиот јазик од 19 век се исчезнати (украдени, можеби и уништени) и – не случајно – спречени да бидат објавени. Станува збор за граматиката на Партениј Зографски од 1858 и граматиката на Бенијамин Мачуковски од 1872 година, која тој ја користел во наставата, која е исто така подготвена за печат и најавена како „българска граматика по македонско наречие“ во весникот *Право* (18.09.1872, цит. кај Конески 2020: 436).¹⁷ Мачуковски се обратил јавно за финансиска помош до македонските учители во Кукуш и низ Македонија, ама не ја добил. Таквата општествена и политичка клима дополнително придонела да дојде до успорување на процесот на стандардизација на македонскиот јазик во 19 век.

¹⁵ Само меѓу 1841 и 1880 година се подготвени десетина двојазични и тријазични речници што го вклучуваат и македонскиот јазик. Од нив, трите се објавени, другите се зачувани во ракопис (Илиевски 2005: 318).

¹⁶ Константин Петковиќ во Петроград подготвил „Речник“ (1848), зачуван во ракопис во Архивот на И. И. Срезневски, при Руската академија на науките (РАН). Речникот има 108 страници и се одликува со висока лексикографска стојност. Во него преовладува велешкиот дијалект, но се уважени и некои западномакедонски и источномакедонски дијалекти. Лексичкиот фонд е македонски, иако во насловот е наречен „бугарски“, под влијание на тогашната руска славистичка школа.

¹⁷ Објавата за оваа граматика е достапна на:

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/2e/Benjamin_Macukovski_letter_1872.png

Посебно место во оваа група „македонисти“ зазема Ѓорѓија (Ѓорго) Пулевски (1817–1893).¹⁸ Пулевски со неколку свои дела ја артикулира недвосмислено тезата за посебноста на македонскиот народ, култура и јазик. Тој не само што го објавува, во Белград, 1875 година, тријазичниот речник (македонски, арбански, турски) туку во 1880 година објавува, во Софија, и граматика на македонскиот јазик, под наслов *Славјанско-населенски-македонска Слоџница речовска*.¹⁹ Во оваа граматика Пулевски ги препознал функционалните, т.е. системските разлики на македонскиот јазик во централните македонските говори. Во *Речникот на ѓирѓиѓе јазика*, кој е составен во форма на разговорник, Пулевски прави поделба на славјанскиот јазик на пет одделни идиоми/јазичи: руски, хрватски, бошњачки, бугарски и македонски. Рускиот и бугарскиот се слични меѓу себе, а македонскиот е поблизок, според него, до хрватскиот (српскиот) и бошњачкиот.²⁰ Тој подготвил, 1892 година, и *Славјанско-македонската оѓиѓиѓа исѓиѓиѓија* во обем од 1688 страници ракописен текст (првпат приредена и објавена од Блаже Ристовски 2003). Иако немал формално образование од рангот на Партенија Зографски, на пр., Пулевски е ренесансно-просветителска фигура со широк дијапазон на дејности: лексикографија, граматика, учебникарство, историографија, етнографија, литература, фолклористика. Тој, имено, бил сидар, печалбар, патриот и учесник во повеќе војни и востанија (Српско-турската војна, Руско-турската војна, Кресненското востание).

Како деклариран македонист, Пулевски бил избран за претседател на *Словено-македонската лиѓиѓиѓурна дружина* основана во Софија 1888 година, која се смета за предвесник на *Македонскиот лиѓиѓиѓурно-научно друѓиѓиѓво* во Петроград, основано од Димитрија Чуповски во 1900, регистрирано официјално на 28 октомври 1902 година. На тој начин се воспоставува не само историски и стратемиски континуитет во застапувањето на македонската национална идеја од страна на македонската интелигенција туку се воспоставува, законито, и контакт со

¹⁸ Според некои извори, Пулевски починал февруари 1984, а според други 1985 година.

¹⁹ Ќе остане запаметена неговата дефиниција на народ, дадена во „Речникот од три јазика“ (1875: 42): „Народ означува луѓе кои се од еден род и кои зборуваат еден јазик, и кои живеат и се дружат едни со други и кои имаат исти обичаи и песни и слави, тие луѓе се викаат народ а местото во коешто живее тој народ се вика татковина на тој народ. Така и Македонците се народ и местото нивно е Македонија“ (адаптација на современ македонски КЌ).

²⁰ „Пи. А славјанскијод јазик аѓи је секаде еднаков, иѓи не, кажи ми со ред? Славјанскијод јазик имал пет разѓики. // Пи. Који се тије разѓики, кажи ми со ред? / Од. Тије се руски, хрватски, бошњачки, бугарски и македонски./ Пи. Који јазичи с наѓик еден со другијод од напред речените? / Од. Рускијод и бугарскијод наѓбѓизу се. / А хрватскијод и бошњачкијод и македонскијод наѓбѓизу се.“ (Пи е питање или прашање, наставката -од кај именките е облик на наставката -от, заб. КЌ)

општото македонско национално и револуционерно движење. Без тој контакт, идеите на учебникарите и просветителите од 19 век можеле да останат само како историски факт, а не и како увод во создавањето на современата македонска држава.

Крсте Петков Мисирков

Пристапот на Крсте Петков Мисирков кон стандардизацијата и идентитетот на македонскиот јазик е неразделен од стремежот за национална преродба и самостојност на македонскиот народ. Тој има особини на интердисциплинарен пристап: филолошки, историографски, културолошки, политички, публицистички. Погледите на Мисирков за македонскиот јазик се изложени во петтото и последно поглавје од *За македонскиот јазик* (Мисирков 1903; Ристовски 1985). Мисирков го истакнува развојниот континуитет на македонскиот јазик, но и потребата од коренита промена во неговото проучување и општествено поставување. Историскиот развој и дефинирањето на националниот идентитет, според него, се потпира врз чинителот „народен дух и карактер“, кој, пак, е неделив од народниот јазик и од верата. За радикален или системски пресврт во развојот на македонскиот јазик Мисирков го смета преминот од синтетички во аналитички јазик. Стагнацијата во развитокот на македонскиот јазик тој ја сфаќа како прекин со древното јазично наследство („старина“) за време на отоманското владеење. Јазичната преродба ја конципира врз две начела: историскиот континуитет на македонскиот јазик и современите културни и општествени околности и потреби во јазичната комуникација.

Од друга страна, Мисирков смета дека постои уште еден коренит развоен пресврт во македонската историја, кој се наметнува и како културен парадокс. Имено, македонската преродба во 19 век не предводи меѓу словенските народи онака како што предводела во 9 век, кога се одвивала христијанизацијата на населението и кога се стандардизирала старословенската писменост (1985: 176). Ставовите на Мисирков се одликуваат со висок степен на лингвистичка упатеност и научност. Тој, слободно би рекла во согласност со премисите на структуралната лингвистика од почетокот на 20 век, прави дистинкција меѓу говорот, сфатен како жива народна реч, и (литературниот) јазик како стандардизиран систем на наддијалектни, граматички норми, конвенции и функции (азбука, правопис, книжевност). Тој смета дека „обидите да се пишува на македонски“ во 19 век не се успешно заокружени, затоа што не биле општонародно прифатени, не биле недвосмислено усвоени од македонската јазична заедница. Само кога ќе бидат свесно, недвосмислено и систематски усвоени од самиот народ, тогаш одделните индивидуални обиди за стандардизација на македонскиот јазик, како и на секој друг, ќе бидат успешни и трајни: „... да се откаже еден народ од својот јазик

значи да се откаже тој од самиот себеси и од своите интереси...“ (Мисирков 1985: 170) Со други зборови, јазикот има стратегиски интерес за опстанокот на еден народ и на една држава. Од тие причини, должност на секој народ е да се спротивстави на „пропагандите“ што настојуваат да го осуугуат развојот на еден јазик или ги негираат постоењето и идентитетот на тој јазик.

На теориските поставки на Мисирков за структурата на современиот македонски литературен јазик се надоврзува и граматичката концепција на Круме Кепески (1945/6) и на Блаже Конески (1967). Во средиштето на тие поставки се централното македонско наречје (велешко-прилепско-битолско-охридско наречје), во коешто, всушност, влегуваат и западните македонски дијалекти (Мисирков 1985: 172). Мисирков го одбира ова „наречје“ во согласност со основните граматички принципи, дека е неопходно „Македонија да се неутрализира спрема Бугарија и Србија и да се оддалечи еднакво од двете држави и, второ, таа треба да се обедини врз јазична основа“ (1985: 178).

Дијалектите, според Мисирков, се не само историско наследство на еден јазик, не ни само темел на неговата граматичка норма туку и постојан извор за јазични нијансирања во рамките на одделните функционални и книжевно-уметнички стилови. Тука тој навестува и извесна динамичност на литературната норма, во смисла на тоа дека може, од практични, а не само од естетски причини, во еден историски период едно наречје да ја даде литературната норма, а во друг период – друго наречје. Тоа е така затоа што: „Човекот се менува во време и во простор: исто така се менува и неговиот јазик.“ (Мисирков, 1985: 171) Пристапот на Мисирков кон кодификацијата на македонскиот јазик може да се нарече прагматичен, затоа што тој им дава предност на практичните потреби и чинители, а не на естетските: „При издигнувањето на едно наречје на степен на литературен јазик, никогаш немаат играно важна улога неговите естетски својства.“ (1985: 173) Естетските својства, имено, според Мисирков, се субјективни, а практичните – објективни, што ги прави пресудни при кодификацијата на еден литературен јазик.

Заклучни согледби

Современиот македонски јазик е посебен и самостоен јазичен систем, кој има своја историја, своја граматика и своја дијалектна предлошка. Припадноста на словенската група јазици укажува на заедничката генеза во чиешто темели е вграден јазикот на тогашните Македонци, познати и како македонски Словени. Припадноста на македонскиот на јужнословенската група јазици ја потврдува, а не ја негира неговата автономност, затоа што покажува дека ниту еден од тие јазици не се развивале ни автархично ни изолирано, туку во меѓусебен контакт. Првата

научно докажана и призната кодификација на старословенскиот книжевен јазик (писмен и говорен) ја споделуваат сите словенски јазици, што значи и македонскиот. На тој книжевен јазик се напишани бројни преводни и авторски дела.

Развојот на македонскиот јазик ги поминал сите фази од развојот на другите словенски јазици, почнувајќи од izdelувањето на македонската јазична редакција на црковнословенските ракописи, преку македонските народни говори и мешаниот народно-црковнословенски јазик во дамаскинската и другата литература наследена од 16–19 век. Во 19 век се одвива процес на граматичко, метајазично проучување на македонскиот јазик, кога се утврдуваат разликите во однос на соседните и блиски словенски јазици, какви што се бугарскиот и српскиот.

Притоа, и кога се користи лингвистичка терминологија различна од современата, кога под влијание на бугарската, српската и грчката пропаганда се јавуваат конфузни, па и конфликтни тенденции во примената на азбуката/писмото за пишување македонски народни и авторски текстови, и кога се прават разни толкувања на генезата и на словенската доминанта на македонскиот јазик, се создава јасна свест за посебноста на македонскиот јазик. Таа свест за посебноста на македонскиот јазик го поттикнува славистичкиот научен потенцијал да започне со граматичка и компаративна анализа на македонскиот јазик, врз предлошката на југозападните и централните македонски усни народни говори. Кон средината на 19 век се појавуваат неколку значајни осврти кон граматиката на македонскиот јазик, од коишто како најважен е обидот на Партениј Зографски. Податоците за исчезнувањето на неговата македонска граматика, а подоцна и на граматиката на Бенијамин Мачуковски од 1872 г., укажува на можноста дека биле правени систематски обиди за осуетување на поширокото меѓународно и народно приопштување на сознанијата за идентитетот на македонскиот јазик.

Кон крајот на 19 век, кога се артикулира недвосмислено колективната национална, културна и јазична свест на Македонците, се создаваат услови за појава на историските и лексикографските трудови на Ѓорѓија Пулевски, а неколку години подоцна и теориски и лингвистички референтната студија на Крсте Мисирков за македонскиот јазик во рамки на неговата книга „За македонските работи“ (1903). Во исто време, меѓу 1900 и 1902 година во Петроград се формира Македонското научно-литературно друштво, кое ги споделува и ги доразвива македонистичките ставови на Мисирков.

Овие обиди за систематизација на граматиката на македонскиот јазик, иако немаат карактер на официјална кодификација, со оглед на тоа дека не се потврдени од официјални државни институции на македонскиот народ, сепак, вршат улога на развоен чинител. Поради тоа, тие може да се сметаат за пред-кодификации на македонскиот јазик, односно за составен дел од предисторијата на кодификацијата на македонски-

от современ книжевен јазик. Со тоа, се признава и нивната одлучувачка улога во воспоставувањето на континуитетот на историскиот и граматичкиот развој на македонскиот јазик.

Литература

- Димитров, Ј. 1904. Обштествената и книжовната дејност на хаджи Партениј Зографски. *Известија на семинара по славјанска филологија при Университета в Софија* за 1904 и 1905, сс. 359-380.
- Дракул, С. 1988. *Архимандрит Анаџолиј Зографски*. Скопје: ИНИ.
- Зографски, П. 1857. „Прва част на граматиката за членовите“, *Цареградски весник* бр. 315 и 316 од 9 и 16 февруари 1857.
- Зографски, П. 1858. „Мисли за Болгарскиот-отъ јазик“, сс. 35-42., „Български Книжници“, часть I, кн. I, Јануари.
- (Зографски), Партенија Архимандрит. 1859. *Крайка славенска граматика*. Цареград: Книгопечатница-та Ц. Вестника.
- Илиевски, П. Хр. 2006. *Појава и развој на писмото: со посебен осврт кон почетоците на словенската писменост*. Скопје: МАНУ. Второ ревидирано издание.
- Конески, Б. 2020 [1945]. „Македонската литература и македонскиот литературен јазик“. *Македонскиот XIX век*. Скопје: МАНУ, сс. 15-40.
- Конески, Б. 2020 [1949]. „Кон македонската преродба – македонските учебници во 19 век“ и „Кузман Шапкарев и другите следбеници на Партенија Зографски“ во *Македонскиот XIX век*. Скопје: МАНУ, сс. 349-438.
- Конески, Б. 2020 [1950]. „Македонската литература во XIX век“. *Македонскиот XIX век*. Скопје: МАНУ, сс. 49-63.
- Мачуковски, Б. 1872. Објавление на *Българска Граматика по македонско наречие*, во весникот „Право“ од 16.08.1872.
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/2e/Benjamin_Macukovski_letter_1872.png
- Мисирков, К. П. 1985 [1903]. *За македонските работи*. Избор и редакција на Блаже Ристовски. Скопје: Мисла/Македонска книга, сс. 39-178.
- Петков, Б. 1857. *Цареградски весник* бр. 336, од 6 јули 1857.
- Поленаковиќ, Х. 2007. „Преродбеникот Партенија Зографски“. *Избрани дела*, Том 4. Скопје: Култура, сс. 7-30.
- Пулевски, Ѓ. 2004 [1892, во ракопис]. *Славјанско-македонска описна историја*. Приред. од Блаже Ристовски, Скопје: МАНУ.
- Пулевски, Ѓ. М. 1875. *Речник од три језика. С македонски, арбански и џурски*. Београд. Пристапено на 4.06.2020.
https://mk.wikisource.org/Ѓорѓија_Пулевски/_Тријазичник

- Ристовски, Б. прир. 2003. *Славјанско-македонска оџиџа исџорија*. Скопје: МАНУ.
- Славејков, П. Р. 1871. „Македонскиџт въпрос“, *Македония* од 18.01.1871, цит. сп. Конески 2020: 422-426) [Славејков, П. Р. 1940. *Сџчиненија* 1, сс. 192-193]
- Шклифов, Б. 2003 [2002]. „За разширението на диалектната основа на българския книжовен език и неговото обновление. ‘Македонската’ азбука и книжовна норма са нелегитимни, София, Дружество „Огнище“, сс. 7–10. <http://www.strumski.com/books/Shklifov-Blagoy-Dialect-basis-of-bulgarian-language.pdf>

- Hamm, J. 1988. „Pojava i razvitak ćirilometodskog pisma na hrvatskom tlu i njegove veze s Makedonijom“, *Кирило-методиевскиоџ (сџарословенскиоџ) џериод и Кирилometодиевскаџа џрадиџија во Македонија*. Скопје: МАНУ, сс. 172-4.
- Jakobson, R. 1985 [1945]. “The Beginning of National Self-Determination in Europe”, *Selected Writings*, VI, Part 1 (*Comparative Slavic Studies, The Cyrillo-Methodian Tradition*). Berlin: Mouton Publishers.
- Lunt, H. G. 1952. *A Grammar of the Macedonian Literary Language*. Skopje: Macedonian State Press.
- Marinov, T. 2013. “In Defense of the Native Tongue: The Standardization of the Macedonian Language and the Bulgarian-Macedonian Linguistic Controversies”, *Entangled Histories of the Balkans – Volume One (National Ideologies and Language Policies)*, ed. By Roumen D. Daskalov & Tchavdar Marinov. Brill. pp. 419–487. On-line publication. 4.06.2020: https://www.academia.edu/36933300/In_Defense_of_the_Native_Tongue_the_Standardization_of_the_Macedonian_Language_and_the_Bulgarian-Macedonian_Linguistic_Controversies

Katica KULAVKOVA

THE PREHISTORY OF THE CODIFICATION
OF THE MACEDONIAN LITERARY LANGUAGE

Summary

This paper reconstructs the prehistory of the codification of the Macedonian literary language—its pre-codifications—especially with regard to two periods, the Cyrillo-Methodian period of the 9th century and the Macedonian Renaissance of the 19th century, as well as by assessing the work of three paradigmatic philologists from the 19th century, Parteniy Zografski, Gjorgjija Pulevski, and Krste Petkov Misirkov. The cross-section of this prehistory is, in fact, a cross-section of the development of the domestic linguistic science on the Macedonian language in the period from 1958 to 2003. The intention of this paper is to present the dominant approaches and the benefits from the long process of standardization of the Macedonian literary language (its alphabet and grammar, its spoken and written expression). The prehistory is strongly incorporated in the history of the codification of the Macedonian language. It continuously created both scientific and social awareness about the distinct identity of the Macedonian language, as well as of the need for its autonomous grammar.

The key historical postulates of the Macedonian language—its genesis, its incorporation into the Old Church Slavonic norm of the 9th century, its distinctive linguistic and stylistic features, its functions and interlingual contacts—are also reflected in its contemporary grammatical system. This speaks of the evolutionary continuity of the Macedonian language, which is confirmed by its phonetic/phonological, orthographic, morphological, morphosyntactic, and lexical aspects.

In theory, the codification of the Macedonian literary language is "the last stage in the development of the written and spoken language of a nation, when a single orthographic and orthoepic norm is being established for the entire territory and for all the dialects" (Ilievski 2005: 286). In practice, the act of its codification was finalized as soon as the institutional and legal conditions for it were created, in the new Republic of Macedonia within the Yugoslav federal state (1945). This was made possible by the natural process of maturation of both the linguistic practice and the linguistic norm. The 19th century Renaissance is a good indicator of the design of the autonomous Macedonian linguistic norm.

*Развој на македонскиот јазик
(IX – XX век)*

Ѓорги ПОП-АТАНАСОВ
Македонска академија на науките и уметностите, Скопје
popatanasov@yahoo.com

ОХРИДСКАТА КНИЖЕВНА ШКОЛА НАСПРОТИ ПЛИСКОВСКО-ПРЕСЛАВСКАТА (ОДЛИКИ И РАЗЛИКИ)

По смртта на Св. Методиј во пролетта на 885 год. и неуспешниот крај на Моравската мисија, дел од учениците на словенските просветители доаѓаат кај јужните Словени, на територија што била под власт на средновековната бугарска држава. Во тоа време Бугарската црква, којашто е формирана во 870 год., била под управа на византиско-грчка хиерархија на чело со архиепископ и во црковните храмови се изведувало богослужение на византиско-грчки јазик. Притоа, византиското духовенство не им дозволило на пристигнатите во бугарската престолнина Плиска во есента на 885 год. Кирилometодиеви ученици Климент, Наум и Ангелариј да изведуваат богослужение на словенски јазик, ниту да проповедаат на словенски јазик. Така, учениците на словенските просветители, кои ја напуштиле Велика Моравија поради прогонот од страна на германското духовенство, одново се нашле во непријателска средина, во којашто во тој момент немало услови за продолжување на Кирилometодиевото дело. Напнатоста во односите меѓу византиското духовенство и Кирилometодиевите ученици, најверојатно, му создавала проблеми и на бугарскиот кнез Борис, па тој, по неколкуте разговори со нив, решил да ги испрати во југозападниот дел на своето царство, во областа Кутмичевица, којашто наскоро била припоена кон средновековната бугарска држава и којашто во тоа време во црковен однос, фактички, претставувала неутрална територија – не била под јурисдикција ниту на Преславската архиепископија, којашто била потчинета на патријаршијата во Константинопол, ниту, пак, на Рим (Добрев 1985а: 144-145).¹ Тоа им овозможило на Светите Климент и Наум непречено да го продолжат

¹ Сп. *История на българската средновековна литература*, Милтенова (2008: 51).

делото на словенските просветители, создавајќи го во Охрид најзначајниот центар на словенската писменост и словенското богослужение, кој во иднина ќе одигра решавачка улога во ширењето на оваа писменост и култура меѓу јужните Словени и во Киевска Русија.

Една од најбитните карактеристики на Охридската книжевна школа е употребата на глаголичко писмо во текот на подолг период. Јасен доказ за тоа е фактот што скоро сите најстари зачувани глаголички ракописи што настанале во периодот од X до почетокот на XII се поврзуваат со книжевната дејност на Охридската книжевна школа. Од старите глаголички ракописи единствено Киевските листови од X и Прашките листови од XI в. се поврзуваат со чешко-моравскиот регион, додека настанувањето на најраните хрватски глаголички ракописи (Ѓршковиков апостол, Михановиков апостол и Виенските листови), обично, временски се сместуваат во првата половина на XII в. И во двата случаја станува збор за мали фрагменти од ракописи, при што сите заедно имаат општо 17 листови. Од друга страна, зачуваните глаголички ракописи што се поврзуваат со книжевни центри на Охридската книжевна школа содржат вкупно 1301 листови и се со разнородна содржина – библиски текстови, делови од богослужбени книги, ораторска проза и сл. Станува збор за следниве ракописи: 1. Асеманово евангелие, 158 л. – изборно евангелие 2. Зографско евангелие, 304 л. – четвороевангелие 3. Мариинско евангелие, 173 л. – четвороевангелие 4. Синајски псалтир, 209 л. 5. Синајски евхологиј, 137 л. – служебник со требник и епитимијаник 6. Клоцов зборник, 14 л. – слова од Јован Златоуст, Атанасиј Александриски и Епифаниј Кипарски и една анонимна непреводна хомилија, којашто се поврзува со литературното дело на Св. Методиј Солунски 7. Охридски глаголички листови, 2 л. – дел од изборното евангелие 8. Македонски глаголички листови, 3 л. и 6 исечоци од листови – делови од Паренезисот на Св. Ефрем Сиријанец 9. Синајски мисал, 80 л. литургиски текстови и молитви. 10. Псалтир на Димитар Олтарник 145 л. 11. Бојански палимпсест, 42 л. – изборно евангелие 12. Синајски палимпсест, 1 л. – дел од изборно евангелие 13. Зографски палимпсест 16 л. – дел од Евангелието според Матеј. 14. Лантов палимпсест, 8 л. – дел од октоих 15. Синајски мал минеј, 2 л. – дел од служба за Св. Јован Крстител и канон за Св. апостоли Петар и Павле 16. Хлудовски палимпсест, 7 л. – празничен минеј и дел од службата за Рождество Христово.

Настанувањето на повеќето од овие македонски глаголички текстови временски се лоцира во крајот на X или почетокот на XI в., со исклучок на палимпсестовите ракописи и Синајскиот мал минеј, чиешто настанување се сместува во втората половина на XI или во самиот почеток на XII в. Ваквиот временски распон јасно укажува на тоа дека глаголицата во Охридската книжевна школа и воопшто во Македонија била во активна употреба повеќе од два века.

За разлика од Охридската книжевна школа, во Плисковско-преславската школа се формира традиција на користење на кириличното писмо. Притоа, имајќи го предвид фактот дека кирилицата е составена врз база на грчкото унцијално писмо со додавање нови буквени знаци за оние гласови што не постојат во грчкиот јазик, може да се констатира дека формирањето на ваква писмена традиција во овој книжевен центар сосем не е случајно. Во ханска Бугарија постоела долга традиција да се пишува на грчки јазик и со грчко писмо. Тоа на категоричен начин се потврдува од фактот што сите досега откриени стотина старобугарски епиграфски натписи, главно од првата половина на IX в., се пишувани со грчко писмо и скоро сите на грчки јазик; само два од нив се пишувани со грчко писмо, но на старобугарски (протобугарски) јазик (Бешевлиев 2003: 250). Употребата на грчкото писмо и грчкиот јазик во бугарската држава особено се зацврстува по формирањето на Бугарската црква во 870 год., којашто била раководена и опслужувана од византиско-грчка хиерархија и се наоѓала под јурисдикција на патријаршијата во Константинопол. Грчкиот јазик и грчкото писмо, притоа, биле во официјална употреба во црквата и во државната администрација, а и богослужението во црковните храмови се изведувало на грчки јазик. Ваквата состојба во Бугарската црква не се променила во значителна мера ни по Преславскиот собор од 893 год., кога било донесено решение за воведување на словенската писменост и јазик во администрацијата и богослужбите, бидејќи бугарската Преславска архиепископија и натаму била под управа на византиско-грчка хиерархија, која го попречувала ширењето на словенската писменост и словенското богослужение. Позабрзано прифаќање на кириличното писмо и словенскиот јазик во администрацијата и црковните дејности во бугарската држава ќе отпочне дури кон 918–919 год., кога Бугарската црква била прогласена за автокефална, а особено по 927 год., кога нејзиниот автокефален статус и официјално е признаен од страна на Византија (Събев 1987: 244). Се смета дека употребата на кирилицата во Бугарија целосно се зацврстува во времето кога со средновековната бугарска држава управувал царот Петар I (927–969) (Žagar 2013: 123).

Од друга страна, глаголичкото писмо во Плисковско-преславската книжевна школа не било во активна употреба. Инцидентните појави на глаголички графити во некои црковни храмови во североисточна Бугарија единствено можат да послужат како потврда дека во регионот на бугарските престолнини Плиска и Преслав првобитното словенско писмо им било познато на одделни книжевни дејци, кои вршеле транслитерација на глаголичките текстови со кирилично писмо за потребите на Бугарската црква што поинтензивно се вршело по смртта на Св. Климент во 916 год., а особено по осамостојувањето на Преславската архиепископија и признавањето на нејзиниот автокефален статус со ранг на патријаршија.

Мораме да истакнеме дека не постои глаголички ракопис што може да се поврзе со дејноста на Плисковско-преславската книжевна школа, а не е откриен ниту некој позначаен глаголички натпис од регионот на Североисточна Бугарија. Пронајдениот епиграфски материјал е крајно скуден и, обично, се состои од одделни зборови или сосем кратки христијански формули (Добрев 1985б: 667). Станува збор за десетина графити, еден недовршен абецедар и дваесетина одделни букви (Попконстантинов 1987: 283). Меѓу овие таканаречени „глаголически натписи“ најобемни според содржината на буквените знаци се графитите од Тркалезната црква во Преслав, црквата во село Мурфатлар и Равненскиот манастир „Св. Богородица“.

Во преславската Тркалезна црква, во непосредна близина на кириличниот натпис на Павле Хартофилакс, е откриен збор со пет глаголички букви **ѠѢѢѠѠ** (тѣгѣѠ), којшто неговиот откривач, Кр. Мијатев, го протолкувал како старобугарско лично име (Попконстантинов, Мединцева 1982: 27), за подоцна Иван Гошев, врз основа на несигурни претпоставки за постоење на други глаголички букви, коишто им претходеле на веќе идентификуваните или следеле по нив, да „реконструира“ текст **„ѠѢѢ ѢѢ ѠѢѢ (сѣѣ гѣѢѢ)“** иако во самиот графит не личат траги од титли.

Скоро исти по обем, според бројот на буквените знаци, се и графитите од Мурфатлар² и Равненскиот манастир. Во првиот случај имаме графит со личното име **ѢѢѢѢ** (илиѣ), додека во манастирскиот комплекс во Равна е регистриран зборот **ѠѢѢѢѢѢ** (тѣлѣгѣ). Притоа, во сите овие случаи, па и во случаите кога станува збор за одделни букви, епиграфскиот материјал е во исклучително лоша состојба, тешко читлив и нејасен, поради што од истражувачите честопати се чита на различни начини. Освен тоа, од сиот овој материјал не може да се комплетира ниту целата глаголичка азбука, а и абецедарот од Тркалезната црква во Преслав е нецелосен – завршува со буквата **ѠѢ**.

Од сево ова станува јасно дека тврдењата за „широка распространетост на глаголицата во североисточна Бугарија“, базирани имено врз наведениот епиграфски материјал (Велчева 1988: 147), не се научно издржани и не се засновани врз реална научна аргументација. Во таа смисла, ќе го наведеме фактот дека само во новгородската црква „Св. Софија“, градена помеѓу 1045 и 1050 год, се откриени 20 глаголички натписи графити (Михеев 2012: 64), коишто не се само повеќебројни туку и пообемни според содржината на буквените знаци од оние што се откриени во Плисковско-преславскиот регион, но и покрај тоа, никој не се осмелува да тврди дека во Киевска Русија глаголичкото писмо било во активна употреба. И во двата случаја станува збор за пасивна употреба на глаголицата, т.е. за познавање на овој тип словенско писмо

² Денес село Басараб се наоѓа во Северна Добруца, Романија.

и за вршење транслитерација на глаголичките ракописи со кирилично писмо. За разлика од Македонија, каде што глаголичките ракописи биле во активна употреба повеќе од два века, во црквите и манастирите во Плисковско-преславскиот Регион и во Киевска Русија биле во употреба само кирилични ракописни книги.

За долгата употреба на глаголичките ракописи во Македонија јасно сведочи и фактот што во некои кирилични македонски ракописи има пообемни или пократки текстови напишани со глаголица – Охридскиот апостол и Битолскиот триод (XII в.), Шафариковиот триод (XII-XIII в.), Болоњскиот псалтир и Октоихот на Конески (XIII в.), и др. Особено карактеристичен во таа смисла е примерот со Битолскиот триод, којшто, освен што има обемни глаголички фрагменти во самиот текст на триодот, содржи и глаголички записи од раката на неговиот пишувач граматик Георги. Од многуте кирилични и глаголички записи, притоа, може да се заклучи дека граматик Георги брзал да го заврши пишувањето на триодот пред почетокот на велигденскиот пост, затоа што глаголичкиот ракопис од којшто го вршел препишувањето требало да му го врати на неговиот имател поп Георги од село Вапа, Дебарско, кому позајмениот ракопис ќе му треба при вршењето на великопосните богослужби; а тоа значи дека во XII в. во некои македонски цркви глаголичките богослужбени книги сè уште биле во активна употреба.³

Во Североисточна Бугарија и во Западна Македонија, каде што во IX-X в. се оформуваат две самостојни книжевни школи – Плисковско-преславската и Охридската, се оформуваат и две различни литургиски традиции. Во црквите и манастирите во регионот на бугарските престолнини Плиска и Преслав црквното богослужение се одвивало според источната константинополска литургиска традиција, додека богослужението во Охридскиот Регион ја следело западновизантиската литургиска традиција, чијшто центар се наоѓал во градот Солун (Пентковски 2007: 19). Освен тоа, во двата региона на средновековната бугарска држава се богослужело на различни јазици – во Плисковско-преславскиот на византиско-грчки, а во Охридскиот – на словенски јазик. Ваквата боголужбена практика битно влијаела врз развојот на книжеvnата дејност во двете книжевни школи.

За потребите на словенското богослужение, во Охридската книжевна школа се дооформени и дополнети со нови литургиски текстови веќе преведените богослужбени книги, а се направени и нови преводи на некои црковни книги, коишто се од особена важност за нормално одвивање на црквното богослужение. Постојат научни сознанија дека во почетокот на X в. во Македонија веќе бил оформен двотомен варијант на службениот минеј (Станкова 2007: 679), дека кон крајот на својот живот Св. Климент го превел Цветниот триод (Милетнова 2008: 34) и сл. Ко-

³ Во врска со ова види подробности кај Поп-Атанасов (1985: 21-28).

нечната редакција и на некои други богослужбени книги, како октоихот и требникот, исто така, е завршена во кругот на Охридската книжевна школа. Во поткрепа на ваквото размислување јасно сведочи фактот што не само во минејниот текст туку и во текстовите на октоихот и требникот во последно време се откриени преписи од химнографски дела на Св. Климент Охридски.

Двете средновековни книжевни школи – Плисковско-преславската и Охридската, се одликуваат со свои специфични карактеристики и во областа на јазикот. Во Охридската книжевна школа, на пример, покрај приврзаноста кон првобитното словенско писмо – глаголицата, долго време се чувале и архаичните јазични особености на првобитните словенски текстови од Моравија (Илиевски 2001: 274). Овие јазични особености, фактички, се наследени од јазикот на македонските Словени од Солунско, којшто легнал во основата на првиот словенски книжевен јазик, поради што им биле блиски не само на Светите Климент и Наум, кои потекнувале од овие краишта, туку и на населението во западниот дел на Македонија, каде што се одвивала дејноста на Охридската книжевна школа.

Од друга страна, јазикот на Кирилometодиевите преводи не бил својствен за дијалектната средина на Плисковско-преславскиот регион, поради што се почнало со негово ревидирање и приближување кон дијалектниот ареал на Североисточна Бугарија. Многу архаични лексеми од првобитните преводи биле заменети со дијалектни зборови карактеристични за овој регион, старобугаризми (протобугаризми) и сл. Меѓу променетата лексика имало грцизми, заемки од староеврејскиот јазик, моравизми, но и редица лексеми карактеристични за македонското јазично подрачје. Така, со текот на времето, се оформиле групи лексички синоними, коишто биле карактеристични за едната или за другата книжевна школа и коишто, обично, се означуваат со термините „охридизми“, односно „преславизми“.

Додека во Охридската книжевна школа туѓите зборови, најчесто грцизми, останувале непреведени, во Плисковско-преславската школа тие биле заменувани со соодветна словенска лексика. Така, *аеръ* (ἀήρ) е заменето со *въздѡуѣхъ*, *акрогонии* (ἀκρογωναῖος) со *жгъньникъ*, *акротомъ* (ἀκρότομος) – *камень несѣкомъ*, *алавастръ* (ἀλάβαστρον) – *стѣклѣница*, *архиереи* (ἀρχιερεὺς) – *старѣшина*, *варварьскы* (βάρβαρος) – *инозѣчникъ*, *власфимиа* (βλασφημία) – *хоула*, *олен* (ελαίον) – *масло*, *канон* (κανὼν) – *правило*, *олокавѣматъ* (ὀλοκαύμα) – *всесѣжение* итн. Покрај тоа, разлики меѓу едната и другата школа се забележуваат и кај преведувањето на некои грчки зборови: *ѡти* – *такоже* (охр.), *имже* (пресл.); *εἰθνος* – *ѣзыкъ* (охр.), *страна* (пресл.); *ιερεὺς*: *ѣрен*, односно *чиститель*; *κληρονομία*: *наслѣдие* – *причастие*; *φύλη*: *колѣно-плѣма* и сл. Иста е ситуацијата и со моравизмите, коишто во текстовите поврзани со Охридската книжевна школа се чуваат, а во оние

од Преславската книжевна школа се заменуваат со соодветните словенски синоними: алџкати – постити, вѣнвити – цѣнвити, натроџти – напнтѣти, рѣснота – истина, попѣ – свѣтителъ, чистителъ и др. (Илиевски 1997: 32-33).

Лексичката синонимија кај двете книжевни школи е особено честа кај онаа диференцијална лексика што е поврзана со дијалектните ареали на Североисточна Бугарија и Западна Македонија. Во научната литература поврзана со оваа проблематика се наведуваат голем број синонимни лексеми, коишто се поврзуваат со едната или со другата книжевна школа, но ние тука илустративно ќе посочиме само некои од нив: бранъ (охр.) – ратъ (пресл.), варъ – знои, велии – великѣ, врѣтѣпѣ – пещера, вѣластати сѣ – погрѣжжати сѣ, вѣнѣж – присъно, гоѣмьно – токѣ, грасти – ити, достоиние – наследие, женихѣ – невѣстъникѣ, зѣтѣ; животѣ–жизнь, житие; жрѣтва – трѣба, искрѣ – близѣ, ради – дѣлѣ, дѣльма; скрѣбѣ – печаль, свѣвѣдѣтелъ – послоѣхѣ, тѣкъмо – тѣчиѣж итн.⁴

Врз основа на изложеново дотука може да се констатира дека овие две средновековни книжевни школи функционираше во различни културно-религиозни средини и се развиле во самостојни духовни центри со свои специфични обележја и карактеристики. Во Охридската книжевна школа се користи глаголичкото, а во Плисковско-преславската книжевна школа – кириличното писмо. Во подоцнежниот период доаѓа до постепено ширење на кириличното писмо и во Македонија, каде што двете словенски писма сожителствуваат повеќе векови. Со текот на времето, во книжевните центри на овие две книжевни школи се формираат две одделни варијанти на старословенскиот јазик, коишто претставуваат трајни обележја на писмените традиции на двата соседни јужнословенски народа и на нивниот културно-религиозен идентитет.

Литература

- Бешевлиев, В. 2003. „Прабългарски надписи“. – *Кирило-Методиевска енциклопедия*, том III, Софија.
- Велчева, Б. 1988. „Орфография древнерусских рукописей XI века и древнеболгарская письменность“. – *Славянска филологија 19. Доклади и статии за X меѓународен конгрес на славистите*. Езикознание, Софија.
- Добрев, И. 1985а. „Кирило-Методиевските ученици през првите години след пристигането им в България (886-893)“. – *Изследвания по Кирило-Методиевистика*, Софија.

⁴ Повеќе околу овој вид на лексички синоними види кај: Рибарова 1986: 62-63; Станков 1991: 86-88; Макаријоска 2011: 223.

- Добрев, И. 1985б. „К. Попконстантинов, Епиграфика“. – *Кирило-Методиевска енциклопедија*, том I, Софија.
- Илиевски, П. Хр. 1997. „Охридскиот книжевен центар и словенската писменост“. – *Прилози, МАНУ, Одделение за оишйеййсвени науки, XXVIII/1-2*, Скопје.
- Илиевски, П. Хр. 2001. *Појава и развој на йисмойо. Со йосебен осврй кон йочеййоцийе на словенскайа йисменосй*, Скопје.
- Макаријоска, Ј. 2011. „Дејноста на Охридската книжевна школа и јазикот на црковнословенската писменост во Македонија“. – *Меѓународен научен собир „Свети Наум Охридски и словнскайа духовна, кулйурна и йисмена йтрадиција (йо йовод 1100-годишнинайа од смрййа на св. Наум Охридски, Охрид, 4-7 ноември 2010, Скопје*.
- Милтенова, А. (съставител). 2008. *История на българската средновековна литература*, Софија.
- Михеев, С. М. 2012. “22 древнерусских надписи-графити XI-XII веков из Новгорода“. – *Slovo*, 62, Zagreb.
- Пентковский, А. М. 2007. “Славянское богослужение и славянская гимнография византийского обряда в X веке“. – *Liturgische Hymnen nach byzantinischem Ritus bei den Slaven in ältester Zeit. Beiträge einer internationalen Tagung, Bonn, 7-10. Juni 2005*. Herausgegeben von H. Rothe und D. Christians, Paderborn.
- Поп-Атанасов, Ѓ. 1985. „Каде и кога е пишуван Битолскиот триод и кој е неговиот пишувач?“. – *Лийерайурен збор*, год. XXXII, кн. 4, 21-28, Скопје.
- Попконстантинов, К. Мединцева, А. 1982. “За глаголическите надписи от X в.“ – *Археология*, 24.
- Попконстантинов, К. 1987. „Глаголическата писмена традиција в средновековна Българија през IX-XI в. (по епиграфски данни)“. – *Кирило-Методиевски студии*, кн. 4, Софија.
- Станков, Р. 1991. „Локализација древнеславянских переводных текстов в свете так незываемой „охридской“ и „преславской“ лексики (На материале Исторической Палеи)“. – *Старобългаристика*, XV, 4.
- Станкова, Р. 2007. „Химнографските книги, преведени од Кирило-Методиеите ученици, в сръбската книжовна традиција от XIII-XIV в.“ – *Кирило-Методиевски студии*, 17, Софија.
- Събев, Т. 1987. *Самостојна народносна църква в средновековна Българија*, Софија.
- Рибарова, З. 1986. „Охридските традиции и јазикот на македонската средновековна писменост“. – *Клименй Охридски. Сйудии*, Скопје.
- Ѓагар, М. 2013. *Uvod u glagoljsku paleografiju 1*, Zagreb.

Gjorgi POP-ATANASOV

OHRID LITERARY SCHOOL
VIS-A-VIS PLISKA-PRESLAV LITERARY SCHOOL
(CHARACTERISTICS AND DIFFERENCES)

Summary

The two oldest South Slavonic literary schools - Ohrid and Pliska-Preslav - functioned in different cultural and religious environments and developed into independent spiritual centres with their own distinguishing marks and characteristics. In the Ohrid literary school the Glagolitic alphabet was actively used for a long time, while the Pliska-Preslav school preferred the use of the Cyrillic one. After the death of St. Cyril the Cyrillic writing gradually spread also to Macedonia, on which territory the two Slavonic writings would co-exist for centuries. In the course of time distinct variants of the Old Church Slavonic language were formed in these two oldest South Slavonic literary schools which variants represent lasting features of the two South Slavonic nations and of their ethnic, cultural and religious identities.

Емилија ЦРВЕНКОВСКА
Филолошки факултет „Блаже Конески“
Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Скопје
emilija@ukim.edu.mk

ПРЕДЗНАКОТ ОХРИДСКИ/МАКЕДОНСКИ ВО КИРИЛОМЕТОДИЕВСКИТЕ ПРОУЧУВАЊА¹

Познато е дека просторот на Македонија во средновековието одиграл значајна улога во формирањето на духовната култура на Словените. Кирилometодиевската традиција што е тука вкоренета подоцна долго се негувала во средиштата на писменоста, од кои особено се истакнува Охрид. Потврда за тоа се многубројните старословенски и црковнословенски ракописи што се најдени во Македонија или што потекнуваат од Македонија, како и низа ракописи од други центри во кои има јасни показатели за користење на македонски предлошки. Поради ваквата богата книжевна традиција, предзнаците охридски и/или македонски често се употребуваат во кирилometодиевските проучувања.

Така, се зборува за македонска теорија за постанокот на старословенскиот, низа ракописи се именуваани со предзнакот македонски или охридски, група јазични признаци се поврзуваат со македонската редакција на црковнословенскиот и истите тие во ракописите од другите редакции се карактеризираат како *македонизми*, на овие простори во средновековието постои Охридската книжевна школа, за лексички признаци карактеристични за овој простор се врзува терминот *охридизми*, се зборува за охридска литургиска традиција и сл. Темата е опширна и во оваа пригода се задржуваме само на дел од посочените проблеми.

При решавањето на клучното прашање во палеославистиката, за потеклото на старословенскиот јазик, се наложила *Македонската теорија за народната основа на старословенскиот на Ватрослав Јагиќ* и

¹ Трудот претставува дополнета верзија на статијата под истиот наслов објавена во зборникот: *Кирилometодиевската традиција и македонско-рускиите духовни и културни врски (по повод 1150 години од Моравската мисија и од словенската писменост)*. Скопје 2014, стр. 109–119.

Ватрослав Облак (Облак 1994). Тие, барајќи го извориштето на старословенскиот јазик, покажуваат преку признаците во старословенските текстови како на пр. *Ас*, *Зоџр*, *Мар*, *Син* и др., како и преку дијалектниот материјал собран во Јужна Македонија, дека тоа извориште се наоѓа во јужните македонски говори. Кон ова се надоврзува и Јагиќевата² анализа на најстарото кирилско македонско евангелие од XII век, Добромировото, при што тој констатирал дека се работи за ракопис од македонски тип.³

Називот на ракописите што се именувани како *охридски* или *македонски* се однесува на група ракописи што добиле такви определби според местото на наоѓање или според некои признаци (лингвистички) што укажуваат на местото на настанокот. Во нивното пронаоѓање и атрибуирање најголемо е учеството на руските истражувачи, како Григорович⁴, Гиљфердинг, Срезневски, Кондаков⁵, Миљуков и др. (Вялова 2006: 171). Така, за нас извонредно важното патешествие по Балканот на Виктор Иванович Григорович (Григорович 1877) ѝ ги приопшти на славистиката особено значајните ракописи, пред сè од старословенскиот период Зографското⁶ и Мариинското⁷ евангелие, како и некои други. Некои од нив носат предзнак охридски или македонски. Такви се Охридското евангелие, Македонските или Рилски глаголски ливчиња, Македонското кирилско ливче, Охридскиот апостол.

Охридскојто евангелие (*Охридски глаголски ливчиња*), двете ливчиња што Григорович ги нашол во Охрид 1845 год. Во овој ракопис од XI век. има изразити македонизми како вокализација на ъ > е, дѣнь, вѣренъ, а има лексеми што не се потврдени во ниту еден старословенски рако-

² За историјатот на тоа како стасал овој ракопис во рацете на Јагиќ в. кај Назор во нејзиниот приказ на Алтбауеровото издание (Nazor 1974).

³ Јагиќ истакнува дека: „Станува збор за стар пергаментен кодекс пишуван со кирилица, од јужнословенско, поточно од македонско потекло“ (Јагиќ 1992: 30), и понатаму: „Во однос на неговата голема старина (XII век), неговиот несомнен јужнословенски, веројатно македонски произлез...“ (Јагиќ 1992: 93), и понатаму: „Нашиов кодекс заедно со неговиот непосреден прототип ѝ припаѓа на западната, македонска група (Јагиќ 1992: 194)“.

⁴ „Заслугата е на Григорович, а поддршката е на Срезневски, што дел од значајните словенски ракописи го носат предзнакот македонски, како на пр.: Македонското глаголско ливче. Всушност, тие меѓу првите ја воведуваат определбата македонски во словенската филологија (Пандев 2009: 59)“.

⁵ „Разгледувајќи ги старите ракописи и богатите илуминации во нив, Кондаков се послужува со терминот на В. И. Григорович за македонската рецензија на старословенскиот јазик и ја наречува просто 'охридска' (Ристовски 1998:540)“.

⁶ Своден каталог 1984: No 15, во 1843 го открива А. Михановиќ на Атос во Зографскиот манастир.

⁷ Своден каталог 1984: No14. Според сведоштвото на Григорович (1852: 74), ракописот го пронашол тој во скитот на Богородица на Атос во 1845 год.

пис, а се потврдени во некои од подоцнежните македонски ракописи, од кои повеќето се поврзани со Охрид. Такви се: *единако ја има и во Охр, Поџ, Бон, запинаџи, неослабџи, ѓа зџи ѓџскџ Бон, Поџ* (Десподова, Славева, 1988: 64).

Македонскиџе или *Рилски ѓлаџолски ливчиња* од XI век, кои Срезневски ги добил од Григорович, а тој ги пронашол во Рилскиот манастир во Бугарија (Вялова 2006: 186). Содржат молитви и фрагменти на словото за покајание од Поучението (паренезис) на Ефрем Сирин (еден лист и еден фрагмент). Ракописот е именуван од Илински како *Македонскиџ глаголџескиџ листок* и потоа е прифатен во науката под ова име.

Македонскоџо кирилско ливче (Гиљфердингово) го пронашол Гиљфердинг (1831–1872) во Македонија и му го подарил на Срезневски, во чија збирка во Санкт Петербург се наоѓа и сега. Прв го издава Срезневски во 1863 год., потоа Илински во 1906 и др. (Мареш 1983). Според Мареш, текстот на Македонското кирилско ливче е одломка од Методиевиот поговор (епилог) кон словенскиот превод на Библијата и претставува охридска верзија, односно редакција извршена во рамките на Охридскиот книжевен центар.⁸

Охридскиоџ аџосџол е црковнословенски ракопис препишан од глаголска предлошка во Македонија, во Охрид, во втората половина на XII век (Кульбакин 1907). Го наоѓа Григорович во 1845 во Охридската соборна црква и тој на л. 1 оставил запис: „1845. Охрида. Май“. Григорович на листовите оставил и бројни записи направени со молив, меѓу кои и транслитерација со кирилица на глаголските делови во ракописот (Своден каталог 1984: 137). Во овој ракопис се присутни низа признаци карактеристични за текстовите од Охридската книжевна школа (в. подолу).

И уште некои други ракописи се именуваат со ваков предзнак, како: Македонско евангелие на поп Јована (Мошин 1954), Струмички (македонски) апостол (Блахова, Хауптова 1990), Македонско (Михановиќево или Загрепско) четвороевангелие од XIV век (Костовска 2004) и др.

Македонскаџа редакција на црковнословенскиот (Конески 1957, 1966, 1986; Угринова-Скаловска 1976, 1980; Десподова 1981, 1995; Пандев 1999; Рибарова 2000, 2005, 2009; Макаријоска 2008, 2010; Црвенковска 2015, 2016; Crvenkovska 2015, 2016 и др.) се препознава преку група признаци на различни рамништа што им се присушти на ракописите од македонско подрачје. Обично овие признаци, кои се среќаваат и во низа ракописи од други редакции на црковнословенскиот и притоа укажуваат на различни патишта на меѓуредакциските контакти во коишто се истакнува македонска предлошка, во палеославистичката литература се

⁸ За различни мислења околу потеклото на овој текст поопширно кај Мареш 1983, и кај Мошин 1988.

означуваат со терминот *македонизми*⁹ (в. подолу). За долна граница на настанокот на македонската редакција се смета XII век. Особеностите на македонската редакција се изразени на различни рамништа, како, на пр., во графискиот израз преку трагите од глаголската писменост, во одразот на глаголската графиска традиција преку неразликувањето на употребата на **ѣ** и **ѡ**, редуцирана употреба на прејотираните назали и сл.

Главни карактеристики одразени во ракописите на македонската редакција на фонолошко рамниште се депалатализационите процеси, вокализацијата на еровите, и тоа на **з** > **о**, **ь** > **е**, мешањето на носовките во определени позиции. Процесот на деназализација бил побавен и поизразен е во текстовите од Кратовско-лесновската школа отколку во текстовите од Охридската школа, што е поврзано со подолгото задржување на назализмот во југозападните македонски говори. На морфолошко рамниште се спроведени низа процеси што се одраз и на балканската јазична средина, како што е упростувањето на деклинацијата на именските форми до целосно елиминирање на падежниот систем. Со оваа појава е поврзано и раширеното удвојување на предлозите. Во рамките на глаголскиот систем, еден изразит македонизам е наставката **-ме** за 1 л. множ. през. **есме**, **имаме**, **вѣроуеме**. Оваа наставка многу рано е потврдена токму во ракописите од Охридската книжевна школа, на пр. во *Охр*, *Бон*, *Биѡ* и др., но е раширена и кај ракописите од речиси сиот македонски терен (Макаријоска, Црвенковска 2012: 41). На синтаксичко рамниште, да ја споменеме само појавата на удвојување на објектот, којашто е тесно поврзана со влијанието на балканската јазична средина, а потврдена е во ракописите веќе во XII-XIII век: **мене кажуа са ѡко блѡднаго сна прими ма ги Заг 84r18**, **сказа еи аглы бѡци Заг 110v21**, **мнѣ ѡврззи ми дври прѣславнаго ти црѣства Шаф 85v2** - **мнѣ ѡврззи дври Орб 118a21**, **тебе вси роди бгонеѡвѣстнѡж мѡтере правоѡрно та величаемъ Биѡ 91r27**, или **ми противѡ мнѣ речеть Орб 73b35** - или **противѡ ми речетьз Гриѡ, ѡпоѡцаѡтз ти са теѡв грѣси твои Дчн 13r24**.

Охридската книжевна школа уште во почетоците на своето формирање имала авторитет на значаен книжевен центар поради личноста на нејзиниот основоположник Климент Охридски. Под поимот *книжевна школа* не треба да се подразбираат само група заеднички карактеристики, ниту институција тесно врзана за еден локалитет туку поширока и подолготрајна книжевна дејност на поголема или помала територија, со заеднички јазични и правописни карактеристики.

Охридската книжевна школа се одликува со почитување на кирилometодиевската традиција, што претставува еден вид конзервативизам, а тоа се изразува на повеќе рамништа. Дел од старословенските

⁹ Покрај овој термин, во литературата се среќава и терминот антимакедонизам и се однесува на некои промени во кои е очигледно македонско влијание, но на погрешно место, како на пр. употреба на полуглас наместо етимолошкото **о** во **идоѡзмъ** сочуван во српски текст (Grabar 1970: 94).

глаголски ракописи се со македонско потекло и тие се од овој центар: *Зоџр*, потоа *Ас*, кое било во употреба во Охрид и Охридско¹⁰ и ја потврдува, според месецословот во ракописот, неговата охридска ориентација (Мареш 2008: 246). Преку присуството на македонски јазични црти, со Охридската книжевна школа се поврзуваат и *Син*, *СинТр*, како и неколку глаголски ракописи од подоцна откриената синајска збирка (Tarnanidis 1988), меѓу кои и: Димитриевиот псалтир (3/N) од XII век, во кој се среќава замената *дънь > дєнь*, *кзгда > когда*, Малиот минеј (4/N) од XI – XII век, директно поврзан со дејноста на Климент¹¹, Синајскиот мисал (5/N), веројатно од XI век, во којшто има замена на *z > o*: *ко*, и присуство на консонантските групи *џ*, *жд*: *немоџи*, *семоуџде* (Tarnanidis 1988: 106). И за Супрасалскиот зборник се претполага дека според јасните македонски особености што ги содржи, по Симеоновата редакција бил пренесен во Македонија (Мошин 1988: 91).

На овој простор може да се зборува за еден континуитет на традицијата, изразен токму преку употребата на глаголското писмо, зашто и во подоцнежните векови се гледаат траги од глаголската писменост, пред сè преку глаголски вметнувања во кирилските ракописи, користење глаголски предлошки (Угринова-Скаловска 1970, Рибарова 2005: 81), на пример, во Ресенскиот фрагмент од триод¹², во *Охр*, *Биџ*, *Шаф* и во други ракописи. Следењето на глаголската традиција во ракописите од оваа школа е изразено и преку употребата на *ѣ* за *ѣ* и за *ѧ*, што се смета за македонска замена. Ваква замена има и во Новгородските листови: *болѧше* и *болѣше* (Мошин 1988: 86). Графиските признаци на ракописите од Охридската школа се и нејотираните вокали, а карактеристични се знаците на точки што ги означуваат јотираните вокали и мекоста на консонантите¹³ (Мошин 1988: 91).

Во поглед на правописните и фонолошките карактеристики на овие ракописи треба да се спомене таканареченото мешање на назалите

¹⁰ „Солунските, словенските и македонските светци во основниот глаголски текст на месецословот на *Ас* сведочат за неговата изразита кирилметодијевска и охридска ориентација во втората половина на X век. Глосите докажуваат дека кодексот бил во употреба во Охрид (или во Охридско) уште во XII-XIII век и пластично ја карактеризираат хеортолошката и идејната атмосфера на охридската црква во она време“ (Мареш 2008: 246).

¹¹ „Since MS 4/N bears the clear characteristics of the Ohrid school, one might well suppose that it is Clement’s adaptation and supplementation of the original book, in accordance with the new requirements of the ecclesiastical rite which in the course of time came to prevail completely (Tarnanidis 1988: 102)“.

¹² Мошин го датира овој ракопис во втората четвртина на X век (Мошин 1988: 88). Тоа што во овој фрагмент глаголицата е употребена во запис на маргината на ракописот укажува дека глаголицата не служела само како богослужбено писмо (Кодов 1966: 127).

¹³ Ваква ситуација е одразена и во Супрасалскиот кодекс.

во одредени позиции, а особено зад \check{y} . Така, во овие ракописи се среќава $\check{y}\check{z}$ до, $на\check{y}\check{z}$ тъкъз, $за\check{y}\check{z}$ тие и сл., а ретко се врши деназализација, што е поврзано со долгото задржување на назалниот изговор во југозападните македонски говори. Назалот од заден ред, освен што се заменува со $л$, како на пошироката македонска територија, во ракописите од Охридската школа има и карактеристичен рефлекс $\check{ж} > \check{z}$, задниот назал се заменува со темен вокал, како што е тоа во охридскиот говор денеска. Така во *Охр* се среќаваат едни од најраните примери на премин на $\check{ж} > \check{z}$: $вз\check{z}\check{ж}$ пилъ, $взспрѣнъвъз$, $вз\check{z}$ къз, $свѣз\check{z}$ ниѹници (Кульбакин 1907; Мирчев 1966: 107), има мжи, а во *Бон* $н\check{z}$ жда, во *Гриѡ* да вижд (1 л. едн. през.), $жда$ ше во *Поѡ* и сл.

Низа морфолошки карактеристики се врзуваат со ракописите од охридскиот круг. Меѓу другите, тука спаѓаат: чувањето на наставката -тъ во 3. л. едн. презент, употребата на постарите форми, асигматски, на аористот: за 1 л. едн. изидъ *Раѡ* 10b, *Дѡм* 74г, придъ *Дѡм* 81г, оврѣтъ *Дѡм* 115г, $вз\check{z}$ двигъ *Бон* 34с, $швѣдъ$ *Бон* 39а, $мѣмѡидъ$ *Рѡм* 20г, $нѣ шврѣтъ$ *Рѡм* 117v, $изъидъ$ *Биш* 35v, $шпадъ$ *Заѡ* 58v, $изъидъ$ *Гриѡ* 71v, 21v, $шпадъ$ *Шаф* 4v, $падъ$ *Шаф* 3v - $падоохъ$ *Орѡ*, $шпадъ$ *Шаф* 37v - $шпадоохъ$ *Орѡ*; за 3 л. мн. забележани се формите: $ид\check{ж}$ *Дѡм* 111b, $изид\check{ж}$ *Дѡм* 133а, $сѣнид\check{ж}$ *Дѡм* 139b, $оврѣт\check{ж}$ *Дѡм* 117b, $снид\check{ж}$ *Раѡ* 2с, $изъврѣг\check{ж}$ *Раѡ* 44с, $ид\check{ж}$ *Раѡ* 52а, $взнид\check{ж}$ *Охр* 6v, $ид\check{ж}$ *Охр* 5г, $прѡид\check{ж}$ *Охр* 98г, $прѣвѣг\check{ж}$ *Бон* 76b, $шврѣг\check{ж}$ сѣ *Бон* 25b и др.

Охридската книжевна школа, особено силен културен и црковен центар уште од IX век, покривала територија поширока од самиот Охрид. Според податоците од некои ракописи, оваа територија треба да се прошири и на западномакедонскиот и на јужномакедонскиот ареал. Посебно се изделува една група ракописи што по повеќето свои признаци припаѓаат кон оваа книжевна школа, а според одредени локални дијалектни црти, се поврзуваат со јужномакедонските (егејски) говори. Тоа се: *Дѡм*, *Гриѡ*, *Хлуд*, *Поѡ* и др.

Овие ракописи ги карактеризираат некои регионално ограничени појави, најизразени во ареалот на јужномакедонските говори, како прегласот на $а$ зад \check{y} , $\check{ж}$, $\check{ш}$: $\check{y}\check{f}$ ша, $\check{ж}\check{f}$ лостъ, $о\check{y}$ слышѣ, и зад $\check{ш}$, $\check{ж}$: $гра\check{ж}$ дѣне, $отъвѣщѣ$ ти, во *Дѡм*, *Хлуд*, *Поѡ* и во други ракописи. Оваа појава е регионално маркирана на јужномакедонските говори и ваков преглас на $а > \check{a}$ ($> e$) денес има во целиот појас на јужномакедонските говори од Сухо и Висока до Костурско и Кукушко.

Уште некои промени поврзуваат одредени ракописи со јужномакедонските говори, така, на пр., мешањето на $з$ со \check{z} денес претставува регионално обележана појава позната во височкиот говор (Солунско), а присутна е во *Гриѡ*: $вз\check{z}$ тиѣ, $пом\check{z}$ шлѣи, $взшнѣ$ го, во *Поѡ*: $навѣ$ кше, $л\check{z}$ ком', $нѣ$ иѣ.

Ваквите сознанија укажуваат на тоа дека под поимот Охридска книжевна школа треба да подразбираме територија многу поширока од Охрид со околните села, дека таа имала влијание и на територијата на

Западна (на пр. *Орб, Шаф, Заџ* триод) и на Јужна (на пр. *Дѣм, Гриџ*) Македонија и опфаќала повеќе скрипторски центри.

Македонизми и *охридизми* во ракописите од другите редакции на црковнословенскиот. Познато е дека црковнословенскиот бил општ литературен јазик на словенството и никакви принципиелни бариери за миграција на спомениците од една словенска област во друга не постоеле (Живов 11987: 51). Така дошло до меѓуредакциски контакти и заемни влијанија во одделни редакции на црковнословенскиот, при што е несомнен авторитетот на Охридската книжевна школа, а потврда за тоа се наоѓа во влијанието што таа го имала во Македонија и во другите средновековни центри на словенската писменост на поширокиот словенски јазичен ареал. Ова влијание се одразило на правописен, на јазичен и на книжевностилски план. Во врска со меѓуредакциските контакти, често се истакнува македонското влијание во ракописите од други редакции. Обично, за средиште на ваквите контакти се означуваат светогорските манастири или, пак, книгите што биле пренесувани како предлошки најчесто од охридскиот круг во Русија, Србија, Босна, Хрватска и во други центри.

Темата за влијанието на Охридската книжевна школа во руските книжевни центри била досега предмет на интерес на повеќе истражувања. Јазичниот опит на Охридската книжевна школа, особено преку текстовите на самиот Климент, влијаел врз јазикот на старата руска писменост (Конески 1966: 60).

Коментирајќи го постанокот на руската книжнина и рускиот литературен јазик од најстарата епоха (црковнословенскиот јазик од руска редакција), Живов (1978: 51) укажува дека се појавиле врз основа на инословенска книжевност, односно врз основа на општото за сите Словени кирилometодиевско наследство. Несомнено е дека во Русија во XI век доаѓале ракописи како од источнобугарски така и од македонски произлез, а исто така и од западнословенско потекло. Постојат некои показатели за присуството на глаголската традиција во Русија¹⁴, како и јасни јазични показатели за македонскиот произлез на предлошките, какви што се изговорот на еровите $\text{z} > \text{o}$, $\text{b} > \text{e}$, изговор што веќе во XI век за македонската редакција бил нормативен (Живов 1978: 52). Во врска со ова, се истакнуваат врските на руската книжнина со македонската, хрватскоглаголската и западнословенската¹⁵. Познато е

¹⁴ Така, на пр., во цела редица руски ракописи од XI век (Остромирово евангелие, Синајски патерик, Путјатин минеј, Изборник од 1073, Чудовски псалтир и др.) се употребува систем од четири јуса: ж , гж , а , ѣа , каков што не познаваат старословенските кирилски ракописи, па според тоа, подобниот графиски систем утврден во Русија бил сврзан со распространувањето на глаголски ракописи таму (Живов 1978: 52).

¹⁵ „Эти вопросы побуждают еще раз с вниманием пересмотреть все факты, относящиеся к бытованию на Руси глаголической традиции, к связям русской книжности с македонской, хрватской глаголической и западнославянской, и это, возможно,

дека како оригинал за Остромировото евангелие¹⁶ послужил македонски кодекс на цар Самуил, од кој останале Новгородските (Купријановски) листови од X век (Мошин 1988: 89). Најновите истражувања покажуваат и дека словенскиот превод на хагиографскиот синаксар бил направен на територијата на Охридската архиепископија во XI век и, благодарение на постојните цврсти црковни врски, бил пренесен во Русија (Пентковски 2011: 661).

Можноста македонски книжевници да работеле во Русија во почетокот на XI в. ја претпоставува Пичхасе (2008: 167-168), за што таа наоѓа потврда во книжниот изговор од македонски тип, на пр., на еровите¹⁷, како и во врската меѓу преводите на службените минеи, Повеста за Варлаам и Јоасаф и Хрониката на Георги Амартол, кои содржат мноштво архаични јазични елементи распространети, пред сè, на запад на јужнословенскиот ареал. Оваа авторка смета дека единствен регион каде што тие елементи можеле да ја зачуваат својата актуелност во крајот на X и почетокот на XI век била Македонија.

Разнообразните форми и сфери на влијанија на Охрид врз црковниот живот на Киев не може да се сведат на случајни контакти меѓу книжевниците и уметниците. Тие влијанија биле поврзани со богослужбата и ги одразуваат систематските земни односи на црковните организации на овие два црковни центри (Пентковски 2011: 661).

Во најстарите ракописи од српската редакција на црковнословенскиот се присутни некои црти карактеристични за ракописите од македонската редакција. Мирославовото и Вукановото евангелие од XII век се претпоставува дека имале за основа старословенски текст од македонско потекло од XI век (Угринова-Скаловска 1988: 161). Најзначајни црти што укажуваат на врската со кирилometодиевската традиција и македонскиот терен се употребата на групите џ и жд, употребата на ђ за њ зад л^т, н^т, р^т, па и зад ч, ж, ш, вокализација на силниот з во о (Угринова-Скаловска 1988: 161). Во Мирославовото евангелие место њ секогаш се употребува ђ, нема јотирани назали њж и ња, има дваесет примери со о наместо з, а има и структурни особености што го поврзуваат со некои евангелски текстови настанати во рамките на Охридската книжевна школа (Десподова 1984).

приведет к переоценке значимости болгарской редакции церковнославянского языка для формирования его русского izvoda (Живов 1978: 52).“

¹⁶ „С освящением Софийского собора в Киеве может быть связана присылка роскошного славянского напрестольного Евангелия из Охрида, ставшего на Руси оригиналом для Евангелия, изготовленного в 1057 г. по заказу новгородского посадника Остромира и предназначавшегося, судя по всему, для собора Святой Софии в Новгороде, который был построен в 1046-1050 гг. мастерами, строившими киевский собор (Пентковски 2011: 660).“

¹⁷ „Книжное произношение еров может, следовательно, рассматриваться как свидетельство македонского вклада в русскую книжность (Живов 1978: 52).“

Влијанието на македонската книжевна традиција е присутно и во најстарата босанска книжевност. Босанските богомилски текстови дури и од почетокот на XV век покажуваат траги од глаголски оригинали и придржување до јазичните и редакциски особености на текстовите од архаичната Охридска школа, а во текстовите од XIV век се среќава дури и љ, најверојатно од македонска предлошка (Конески 1966: 60). Кирилските ракописи од Босна правописно се приклонуваат кон глаголските текстови и се одликуваат со отсуство на прејотираните њ и ња, употреба на ѓ за ња и за ѓ, е за е и за њ. Босанско-хумските кодекси препишани од македонски предлошки во некои случаи послужиле како предлошки за некои хрватскоглаголски текстови, како што е, на пр., Бревијарот на Вид од Омишаљ.

Неспорни се врските помеѓу хрватскоглаголската и македонската писменост¹⁸. Употребата на македонски предлошки за некои хрватскоглаголски ракописи упатува на контакти со македонските центри. Разгледувајќи ги можните патишта на доаѓањето на кирилometодиевското (глаголско) писмо на подрачјето на Хрватска, Хам (Hamm: 1988), како една верзија, покрај моравската и панонската, ја споменува македонската и смета дека ова влијание дошло во Далмација кон крајот на IX век, и тоа од Климентовата епархија на југот на Македонија. Истиот автор ја истакнува улогата што ја имала или можела да ја има Виа Егнатиа, римскиот пат кој од Јадран, преку Охрид, водел до Солун и Цариград. Секако дека за патиштата по кои кирилometодиевската традиција доаѓала во Хрватска е најприфатлива компромисната теорија, која укажува на постоење на стари контакти со великоморавските центри, но и на постоење и долго одржување на контакти со глаголскиот центар во Македонија.

Ракописите во кои е одразено македонско влијание се од различни периоди. Почетоците на глаголската писменост на хрватска почва се поврзуваат веќе со еден канонски ракопис, а тоа е Клоцовиот зборник од XI век, којшто е препишан на хрватска територија од македонска предлошка и содржи изразит македонски слој (Zubčić 2009). Анонимната хомилија во овој ракопис се доведува во врска со законз суднзи людемз и со *Номоканонои*, кои се сметаат за Методиево авторство. Гршковичевиот и Михановичевиот апостол од XII век се преписи од постари македонски предлошки, глаголското писмо во нив претставува типичен преоден стадиум помеѓу доцната македонска школа и раната хрватска аглеста глаголица (Štefanić 1969: 14; 1970: 37–38). Распоредот на читања во Михановичевиот апостол, според шемата на источната црква, исто така, упатува на јужниот пат на движење на кирилometодиевското наследство со исходиште во глаголашкиот амбиент на Климентовиот и на Наумовиот Охрид (Hercigonja 2009: 33). Фрашчиќевиот псалтир од XV век е единствен полн текст на коментиран псалтир од византиски тип во

¹⁸ Повеќе литература за ова прашање во: Crvenkovska 2015.

хрватскоглаголската традиција. Според структурата, тој се приближува кон коментираниите псалтири настанати во Охридската книжевна школа, како што се Болоњскиот и Погодиновиот. Овој споменик од хрватска редакција содржи ретки, но доста изразени македонизми (Grabar 1985: 96). На прашањето на македонизмите во хрватскоглаголската книжевност му се посветени одделни трудови (Sudac 2010).

Секако, во прашањето за меѓуредакциските контакти треба да се разгледува и обратното влијание, односно влијанијата од другите редакции на црковнословенскиот јазик врз македонската (Рибарова 1991), но тоа е одделна тема.

Во кирилometодиевските истражувања лексемата *охридизам* доби веќе термилошко значење. Се употребува обично во контекст на лексичките парови¹⁹ во кои едниот збор се поврзува со охридската традиција, а другиот со преславската (Цейтлин 1977: 44). Сепак, распространетото делење на зборовите на старословенскиот јазик на охридски и на преславски не е доволно точно и лексиколошки издржано при синхрониска карактеристика на речникот на старословенските споменици и пологично би било да се примени izdelување на охридизми во преславските ракописи и на преславизми во охридските (Цейтлин 1977: 51-52). Одделни студии се занимаваат со присуството на охридизмите во хрватскоглаголските текстови (Šimić 2010).

Во последно време се истакнува и посебноста на литургиската традиција во охридскиот регион. При формирањето и развитокот на словенската богослужба во X-XII век, особено место имала словенско-грчката контактна зона, којашто се наоѓала на територијата на Јужна Албанија и Југозападна Македонија (Пентковски 2011: 656). Преку одделни текстолошки и литургиски признаци, се истакнува поврзаноста со грчките ракописи од јужноиталијанско потекло и се зборува за *словенска литургиска традиција од охридско-преславскиот регион* (Пентковски 2011: 659) или *словенска охридска литургиска традиција* (Пентковски 2011a: 103), преку којашто се покажува поголема зависност од западно-византиската (солунската), а не од источновизантиската (константинополска) литургиска традиција.

Предзнакот охридски/македонски, кој е во широко застапен во кирилometодиевските проучувања, ги потенцира значењето на охридскиот регион и на Македонија во словенскиот среден век.

¹⁹ „Нередко при перечислени таких пар слов просто указывается, что охридские (иначе-македонские) слова, например, *вѣлаати сѧ, гоумьно, достоѧниѧ, дрьколь, драселъ, жьтва, искони* и т. п., характерны для глаголических памятников, а текстуально (sic!) соответствующие им преславские (иначе – восточноболгарские), например, *погржжати сѧ, токъ, наследѧне, жрьдь, сѣтънъ, трѣба, испръва* и т. п., - для кириллических памятников (Цейтлин 1977: 44-45)“.

Литература

- Блахова, Е., Хауптова, З., 1990, *Сѝрумички (македонски) айосѝол*. Скопје.
- Вялова, С. О., 2006, „Глаголические памятники в хранилищах России“, *Slovo* 54-55 (2004-2005), стр. 171-194.
- Григорович, В. И., 1877, *Очеркъ путешествія по европейской Турциш*. Москва (издание второе).
- Десподова, В., 1981, „Специфичните методолошки проблеми при изработката на Речникот на македонските црковнословенски ракописи“, *Slovo* 31, стр. 23-31.
- Десподова, В., 1984, „Кон прашањето за прототипот на Мирославовото евангелие“, *Македонски јазик XXXV*, стр. 251-259.
- Десподова, В., Славева, Л., 1988, *Македонски средновековни ракописи I*. Прилеп.
- Десподова, В., 1995, „Дијалектната основа на македонските средновековни ракописи“, *Македонски јазик XL/XLI*, 1989/90, стр. 155-163.
- Живов, В. М., 1987, „Проблемы формирования русской редакции церковнославянского языка на начальном этапе (По поводу книги И. Тота „Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI – начале XII вв.“ София, 1985. 358 с.)“, *Вопросы языкознания* No 1, стр. 46-65.
- Јагиќ, В., 1992, (приредиле: Угринова-Скаловска, Р., Десподова, В.), *Добромирово евангелие II*. Скопје-Прилеп.
- Кодов, Хр., 1966, „Фрагмент от старобългарски ръкопис с глаголическа приписка“. Во: *Климент Охридски 916-1966. Сборник от статии по случай 1050 години от смъртта му*. София, стр. 121-131.
- Конески, Б., 1957, „Охридска книжевна школа“, *Slovo* 6-8, стр. 177-194.
- Конески, Б., 1966. „Охридска книжевна школа“. Во: *Словенска ѝисменосѝ. 1050-годинина на Климентѝ Охридски*. Охрид, стр. 57-62.
- Конески, Б., 1986, „Охридска книжевна школа“. Во: *Климентѝ Охридски, Сѝудиш*. Скопје, стр. 9-27.
- Костовска, В., 2004, *Македонскоѝо чейвороевангелие*. Скопје.
- Кульбакин, С. М., 1907, *Охридская рукопись апостола конца XII века*. София.
- Макаријоска, Л., 2008, „Јазичните особености на македонските црковнословенски текстови“. *Предавања на XI меѓународен семинар за македонски јазик, лѝтерату̀ра и кулѝура*. Скопје, стр. 65-96.

- Макаријоска, Л., 2010, „Дејноста на Охридската книжевна школа и јазикот на црковнословенската писменост во Македонија“. Во: *Светии Наум Охридски и словенската духовна, културна и имсена традиција*. Скопје, стр. 213-227.
- Макаријоска, Л., Црвенковска, Е., 2012, „Глаголските форми во македонските црковнословенски текстови од XII до XIV век“, *Контекст 10, Списание за компаративна книжевност и културолошко истражување*. Реферати на македонските слависти за XV-от меѓународен славистички конгрес во Минск, Белорусија, Август 2013. Скопје, стр. 39-60.
- Мареш, Ф. В., 1983, „Потеклото на текстот на Македонскиот кирилско ливче“, *Slovo*, стр. 32-33.
- Мареш, Ф. В., 2008, „Словенските светци во Асемановото евангелие“. Во: Ф. В. Мареш, *Компаративна фонологија и морфологија на македонскиот јазик*, Скопје, стр. 239-248.
- Мирчев, К., 1966, „Към езиковата характеристика на Охридския апостол от XIIв.“. Во: *Климент Охридски 916-1966. Сборник от статии по случай 1050 години от смъртта му*. София, стр. 107-120.
- Мошин, В., 1954, *Македонско евангелие на Йој Јована*. Скопје.
- Мошин, В., 1988, „Мысли о начале славянского письма и об архаическом периоде южнославянской письменности в X веке“. Во: *Кирило-методиевскиот (старословенскиот) период и кирило-методиевската традиција во Македонија*. Скопје, стр. 85-97.
- Облак, В., 1994, *Македонски студии*. Љубљана (македонски превод на: *Macedoniche Studien*, Wien 1896).
- Пандев, Д., 1999, „Охридските текстови за историјата на македонскиот јазик“. *Предавања на XXXI меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура*. Скопје, стр. 41-45.
- Пандев, Д., 2009, *Вовед во македонистиката*. Скопје.
- Пичхадзе, А. А., 2008, „Южнославянские традиции в древнерусской письменности (лексика и грамматика)“. *Славянское языкознание. Международный съезд славистов (Охрид, 10-16 сентенбрия 2008 г.)*. Доклады российской делегации. Москва, стр. 152-172.
- Пентковский, А. М., 2011, „Греческий оригинал славянского Синаксаря и его локализация“. Во: *Славяно-русский пролог по древнейшим спискам, Синаксарь (житийная часть Пролога краткой редакции за сентябрь-февраль)*, Том II Указатели. Исследования. Издание подготовили В. Б.Крыско, Л. В. Прокопенко, В. Желязкова, И. М. Ладыженский, А. М. Пентковский, РАН, БАН. Москва, стр. 651-664.
- Пентковский, А. М., 2011а, „Анонимный славянский канон архангелу Михаилу: атрибуция, локализация, датировка“. Во: *1100 години од упокојувањето на свети Наум Охридски*, Зборник на трудови од меѓународниот научен симпозиум. Охрид 2011, стр.103-117.

- Рибарова, З., 1991, „Меѓуредакциски контакти во македонската писменост“. *Предавања на XXIII семинар за македонски јазик, лиџераџура и кулџура*. Скопје, стр. 183-191.
- Рибарова, З., 2000, „Основни особености на јазикот на текстовите“. Во: *Речник на црковнословенскиот јазик од македонска редакџија, 1, Вовед*. Скопје, стр. 25-31.
- Рибарова, З., 2005, *Јазикот на македонскиот црковнословенски џексџови*. Скопје.
- Рибарова, З., 2009, *Палеословенскиџички сџудии*. Скопје.
- Своден каталог 1984. *Сводниџ каталог скавјано-рускиџ рукописниџ книг, храненияџи сџа в СССР (XI-XIII вв.)*. Москва.
- Ристовски, Б., 1998, „Македонскиџа ексџедииџ на Руската академија на науките (1900) и воведувањето на „македонските говори“ на Петербуршкитот универзитет“. Во: *Македонско-рускиџ јазични, лиџераџурни и кулџурни врски*. Скопје, стр. 531-560.
- Угринова-Скаловска, Р., 1970, „Траги од глаголската писмена традиџија во македонските кирилски текстови од 12 и 13 век“. *Годишен зборник на Филозофскиџот факулџетџ на Универзитџетџот во Скопје*, кн. 22, стр. 571-580.
- Угринова-Скаловска, Р., 1976, „За некои особености на македонската варијанта на црковнословенскиот“, *Slovo* 25-26, стр. 175-184.
- Угринова-Скаловска, Р., 1980, „Писмениот јазик во средновековна Македонија“, *Лиџераџурен збор* XXVII, 6, стр. 11-16.
- Угринова-Скаловска, Р., 1988, „Заемните врски помеѓу македонската и српската варијанта на црковнословенскиот јазик“. Во: *Кирило-метџодиевскиџот (сџтарословенскиџот) џериод и кирило-метџодиевскиџа џрадиџија во Македонија*. Скопје, стр. 159-165.
- Цейтлин, Р. М., 1977, *Лексика старославјанскогџо јазика*. Москва.
- Црвенковска, Е., 2015, „Стандардизацијата на старословенскиот јазик и развојот на македонската редакџија на црковнословенскиот јазик“. *Предавања на XLVII меѓународен семинар за македонски јазик, лиџераџура и кулџура*. Скопје, стр. 13-43.
- Црвенковска, Е., 2016, „Првобитниот словенски комплекс на богослужбени книги по византиски обред („корпусот на Климент“) и формирањето на македонската редакџија на црковнословенскиот“, *Slověne = Словјане, International Journal of Slavic Studies*, № 2, стр. 198-230.

Crvenkovska, E., 2015, „Veze između hrvatskoglagoljske i makedonske pismenosti“. Во: *Hrvatsko glagoljaštvo u europskom okruženju*. Zbornik radova Međunarodnoga znanstvenoga skupa povodom 110. obljetnice Staroslavenske akademije i 60. obljetnice Staroslavenskoga instituta. Zagreb 2015, стр. 499-514.

- Crvenkovska, E., 2016, Klimentova Ohridska škola i crkvenoslavenski jezik makedonske redakcije, *Slovo*, № 66, стр. 109-137.
- Grabar, B., 1970, „Iz problematike slavenskih apokrifa“. Во: *Сомџозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски, Книга I*. Скопје, стр. 91-97.
- Grabar, B., 1985, „Osobitosti grafije i jezika glagoljskog Fraščićeve psaltira“. Во: *Litterae Slavicae Medii Aevi F. V. Mareš sexagenario oblatae*. München, стр. 75-96.
- Hamm, J., 1988, „Pojava i razvitak ćirilometodskog pisma na hrvatskom tlu i njegove veze s Makedonijom“. Во: *Кирило-методиевскиот (сѣтарословенскиот) ѱериод и кирило-методиевската ѱрадиција во Македонија*. Скопје, стр. 167-175.
- Hercigonja, E., 2009, *Tisućljeće hrvatskoga glagoljaštva*. Zagreb.
- Nazor, A., 1974, „Добромирово евангелие, кирилски споменик од XII век. Том I. Приредил Моше Алтбауер Македонска академија на науките и уметностите. Скопје 1973“. *Slovo* 24, стр. 237-240.
- Sudac, S., 2010, „Makedonizmi u hrvatskoglagoljskim tekstovima“, *Шесѣи научен собир на млади македонисти*. Скопје, стр. 203-215.
- Šimić, M., 2010, „Ohridizmi u hrvatskoglagoljskim tekstovima“, *Свеѣи Наум Охридски и словенската духовна, културна и ѱисмена ѱрадиција*. Скопје, стр. 251-274.
- Tarnanidis, I. C., 1988, *The Slavonic Manuscripts Discovered in 1975 at St Catherine's Monastery of Mount Sinai*. Thessaloniki.
- Zubčić, S., 2009, „Makedonski predložak Kločeva glagoljaša“, *Македонски јазик LX*, стр. 103-116.
- Štefanić, Vj., 1969-1970, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije, I* (1969), II (1970). Zagreb.

Кратенки

- Ас – Асеманово евангелие
 Бит – Битолски триод
 Бон – Болоњски псалтир
 Григ – Григоровичев паримејник
 Дбм – Добромирово евангелие
 Дчн – Дечанско евангелие
 Заг – Загрепски триод
 Зогр – Зографско евангелие
 Мар – Мариинско евангелие
 Хлуд – Хлудов триод
 Орб – Орбелски триод
 Охр – Охридски апостол
 Пог – Погодинов псалтир

Син – Синајски псалтир
СинГр – Синајски требник
Шаф – Шафариков триод

Emilija CRVENKOVSKA

ATTRIBUTE *OHRID/MACEDONIAN* IN CYRILOMETHODIAN
RESEARCHES

Summary

In the Middle Ages, Macedonia, especially Ohrid, had a particularly important role in the formation of spiritual culture of the Slavs. Cyrilomethodian tradition, which is enrooted in this area, was preserved for a long period in different places where Slavic literacy was spread. The evidence of this are numerous Old Church Slavonic manuscripts found in or originated from Macedonia, as well as a lot of manuscripts from other medieval centers with traces of Macedonian antigraphs. Due to such a rich literary tradition, the attributes *Macedonian* and/or *Ohrid* are often in use in Cyrilomethodian researches.

There is a *Macedonian theory* on the origins of Old Church Slavonic language proposed by Vatroslav Jagić and Vatroslav Oblak, a lot of manuscripts in their name contain the attributes Macedonian/Ohrid (*Macedonian Glagolitic folia*, *Ohrid Gospel*, *Ohrid Glagolitic folia*, *Ohrid Apostle* etc.), a group of linguistic features are connected with Macedonian redaction of Church Slavonic, and the same features in the manuscripts of other redactions are regarded as Macedonisms. St. Clement of Ohrid, one of the most important disciples of the holy brothers Cyril and Methodius, was famous as a founder of the Ohrid Literary School, and the lexical features that characterize texts from this scriptorium are regarded as Ohridisms. In the Slavic liturgical traditions, there is also a phrase well known as *Ohrid liturgical tradition*. The meaning of the terms *Macedonism* and *Ohridism* in paleoslavistics is terminological.

This topic is very wide and only some of its aspects will be elaborated in this occasion.

Лилјана МАКАРИЈОСКА
Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“
Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Скопје
lmakarijoska@gmail.com

ЈАЗИЧНИТЕ ОСОБЕНОСТИ НА ЦРКВНОСЛОВЕНСКИТЕ ТЕКСТОВИ ОД МАКЕДОНСКА РЕДАКЦИЈА

Црковнословенските текстови, кои потекнуваат од различни културни, книжевни или препишувачки центри на македонските простори, во однос на јазикот го потврдуваат континуитетот на кирилometодиевската традиција, преку плодната книжевна и просветителска дејност на Св. Климент и Наум Охридски и дејноста на двете книжевни школи – Охридската и Кратовската, укажувајќи на текот на развојот и усогласувањата на старата писмена традиција со народниот говор, што води до прифаќањето елементи од народните говори во дамаскинарската книжевност, па сè до македонската книжевност во XIX век¹.

Ракописното наследство на Охридската книжевна школа го потврдува надоврзувањето на **глаголската традиција** и ги расветлува развојните етапи на словенската писменост, а типично обележје е употребата на глаголицата, која доминира во IX и XI век – *Асем*, *Зоџр*, *Мар*, *Син* се одликуваат со употребата на облата глаголица, со развојот на *з*, *ь* во полни вокали итн.²

¹ Кирилometодиевската, односно црковнословенската традиција на македонските простори, се предмет на постојан научен интерес од аспект на јазикот, историјата на литературата, историјата на уметноста, теологијата итн., а резултатите се преточени во голем број научни трудови (в. Макаријоска 2016а: 123–263).

² Угринова-Скаловска (1966: 19; 1970: 571–580) ги посочува основните особености на старословенските (канонски) ракописи: *Зоџр*, *Мар*, *Асем*, *Клоц*, *Син* и *СинЕ* и укажува дека *Мар* пројавува постари форми во морфологијата и во лексиката; *Асем* според палеографските и фонетските особености е нешто поново од *Мар* и *Зоџр*, иако има и морфолошки и лексички архаизми; *Син* е препишан од постар оригинал, а има некои понови особености од *Асем*. За определбата на потеклото на старословенските текстови, покрај претпочитањето на облата глаголица, важен е и развојот на *з*, *ь* во полни вокали, употребата на *з*, пишувањето *ѣ* м. њ и др.

Употребата на глаголицата се следи до почетокот на XIII век, и тоа преку глаголските вметнувања во *Охр*³, *Биѿ*⁴, *Шаф*⁵, *Арѡ*⁶, *Бон*, преку примери за пренесување на глаголските бројки или за читање на глаголската бројка како збор (во *Гриѡ*). Во текстовите препишани од постара глаголска предлошка (*Охр*, *Биѿ*), на глаголската традиција се должат и начинот на поврзувањето на лигатурите (мл, лд, ем); системот на натпишување на одделни букви (надредно о); нацртот на о во *Охр*, *Биѿ* и *Бон*, кој укажува на глаголски прототип; нацртот ѝи во *Биѿ* според глаголскиот нацрт; употребата на с со бројна вредност б во *Охр*, *Бон*, *Јов*, *Вран*; отсуството на прејотираните љ, љ, љ (Угринова-Скаловска 1970: 571–580). Исто така, на пр., правописот жѣ, шѣ, ждѣ, џѣ, ѣѣ е особеност на глаголските текстови (*Мар*, *Син*), а од кирилските на: *Дбм*, *Дбј*, *Арѡ*⁷, додека ша, жа, жда, како и глаголската традиција за употребата на ѣ по меките ѣѣ, ѣѣ, лѣ, рѣ е установена норма во текстовите од XII до XIV век: *Слеј*, *Сѿм*, *Гриѡ* итн., односно и во почетна и во поствокална позиција во: *Дбм*, *Охр*, *Слеј*, *Биѿ*, *Сѿр*, *Дчн*. Глаголската традиција се потврдува и преку свесниот избор на архаични предлошки, на пр., на *Заѡ*, *Мкѡ*, *Орѡ*, преписите од стари охридски предлошки, како *Крп*, во кое се употребени архаизмите: балин, жалъ, рѣснота, адр, познати само од старите глаголски споменици.

Длабоките корени на традицијата воспоставена во Охридскиот книжевен и духовен центар се препознаваат и во подоцнежната македонска кирилска писменост⁸. Се среќаваат јазични особености што се познати и во другите редакции на црквенословенскиот јазик, што е потврда за заедничкиот словенски корен, но и такви што се одлика на македонските текстови (в. Конески 1975а: 19–29, Рибарова 1991: 149–156; 1996: 188–193, Угринова-Скаловска 1969: 13–19; 1972: 18–28 и др.).

³ Со глаголица се испишани редови (13v, 14r, 99v), зборови, а на 101r и името на Климент (во заглавието).

⁴ Има редови со глаголица, запис, а има и глаголски лигатури (Поп-Атанасова 1995: 17).

⁵ Има глаголски вметнувања на л. 49r, 51v и 69v, а во врска со глаголицата се и некои буквени знаци: ѝи и а.

⁶ Има два збора на л. 2v, а се смета дека е препис од глаголска предлошка, како и *Биѿ*, *Шаф* (Милтенов 2009: 4), а според Мусакова (2004: 523–528), *Биѿ*, *Арѡ* и *СкојО* се толку блиски според палеографските особености, па може да се говори за исти „писари, обучени според иста норма“.

⁷ На пр. во *Арѡ*: въпрашѣше бѣ, пишѣлем 54v, рѣжѣхъ 10r, раждѣеть 39v, а и во др. од Охридската школа: *Биѿ*, *Орѡ*, *Заѡ*, *Бон*, *Кич* и по ѣ: величѣти 50r, скопѣѣ 3r, теѣѣхъ 16r, ѣѣль 7v, ѣѣшъ 28v.

⁸ Во XVI век нормите на традиционалниот правопис биле силни, а иако не било мало влијанието на ресавскиот правопис и српската редакција, не се прекинуваат врските со Охридската школа и има голема недоследност во употребата на некои форми (Илиевски 1972: 104, 112).

Со зачестените примери на замена $z > o$, $ь > e$, со замената на назалните вокали во одредени позиции, како и со други морфолошки и лексички особености, македонските ракописи од XII и XIII век се одделуваат од спомениците од старословенскиот канон⁹. Во врска со особеностите на македонската редакција на црковнословенскиот јазик, се истакнува мешањето на два приода, првиот – давање предност на „дејствувањето на јазичната свест во рамките на дадена варијанта“ во однос на изборот на одредени правописни особености (на пр., мешање на носовките), морфолошки (пр., давање предност на архаичните форми како партиципот од типот *молъ*) и лексички (на пр., претпочитање на *постити*, *скръбъ*, *ради*); вториот – давање место и на спонтаниот фактор преку свесно внесување дијалектни, подновени форми или „несвесно грешење“ (Угринова-Скаловска 1976: 178).

Се izdelуваат подновувањата што ги обединуваат текстовите од сета македонска јазична територија, создавани во рамките на дејноста на двете географски и дијалектно раздалечени **книжевни школи**¹⁰ – Охридската книжевна школа¹¹, која уште во почетоците имала авторитет на значаен книжевен центар поради личноста на нејзиниот основоположник, Св. Климент Охридски, и Кратовската¹² – која својот процут го доживеала во XIV век: вокализацијата на еровите, мешањето на носовките и деназализацијата, развојот на $zi > i$, развојот на ново s , деградацијата на падежната флексија, мешањето на аористот со имперфект во 3 л. мн., редуцирањето на системот на партиципите. Другите подновувања се од несловенски карактер, т.н. балканизми: губење на инфинитивот и замена со да-конструкција, развој на постпозитивен троен член, удвојување на објектот, а се izdelува и трета група подновувања заеднички со бугарската редакција на црковнословенскиот јазик: промените во падежниот

⁹ Во врска со периодизацијата на старословенски период и црковнословенски од XII век се izdelува *Дѣм* како преоден текст што ги носи белезите на обата периода, на пр., правилна употреба на $ж$ и $л$ со мали исклучоци, но и $z > o$, $ь > e$, лексички особености (Угринова-Скаловска 1966: 19).

¹⁰ Под *книжевна школа* се подразбира поширока и подолготрајна книжевна дејност на поголема или помала територија, со заеднички јазични и правописни особености.

¹¹ Правописните и јазичните норми на оваа школа не се единствени на македонски терен, но и во текстовите од други средини се присутни охридските норми (Рибарова 1986: 66). Дејноста на оваа школа се поврзува со ракописите создадени во југозападниот и централниот дел, а посебно се izdelува и една група што според повеќе признаци ѝ припаѓаат на Охридската книжевна школа, а според одредени локални дијалектни црти, се поврзуваат со јужномакедонските, егејски говори: *Дѣм*, *Гриџ*, *Хлуд*, *Поџ* (Црвенковска 2003: 147–160).

¹² Позната и како Кратовско-лесновска, Злетовска, Кратовско-злетовска, а била предмет на повеќе истражувања од јазичен и од книжевноисториски аспект: Бицевска (2000), Велев (1997), Поп-Атанасов (2019) и др.

з > о само во познатите пр. како: тогдa 118v, когдa 109v, смоковницџ 100v, но на пр., во *Кри* е спроведена и во основата, суфиксите, во споеви од именка и постпозитивна замена, во префикси и во предлози: вѣзопи 45v, дождь 157г, золь 42v, глѣбокѣ 14v, науѣтокъ бг, вѣкотъ 89г, позорось 109v, собрахъ 117г, созданиа 98v, ко мнѣ 9v, во вторникъ 78г, со мноѣ 13v, *Лобк*: сонъ 4v, шестосотное 56г, созда 84г, лакоть 48v, дивось 131v, со мноѣ 115v, гладокѣ 87г, свитокѣ 109г, *Верк*: изытокѣ 42v, послѣдокѣ 55г, воунемъ 62v, во вси 89v, на до всѣми 48г, со всѣми 71г, со мноѣ 76v и др.

Вокализацијата ъ > е е почеста во суфиксите и во коренот, на пр. во *Бий*: агнець 14v, прѣвѣнець 46г, стрѣлець 84г, шгнень 59г, деньница 1v, дверь 85v, жеэль 100г, чѣсть 13г, *Дбм*: вѣнець 23г, ковьѣежець 161г, близѣнець 157v, невѣренъ 66г, веуадень 105г, день 160v, денне 14г, дверьникъ 154г, весь 18v, лестъ 104v, *Слей*: влѣѣецъ 4v, лихонмецъ 82г, подовенъ 83v, *Орб*: воговидецъ 12b, кладенець 114a, коупецъ 112b, равень 173d, денница 20a, ревнителѣ 49a, темници 42c, чѣстными 39d, *Шаф*: звѣздоуѣтецъ 41v, плзтоносецъ 58v, безоумен 128v, денъ 99г, жеэль 23v, лестъ 26г, *Кич*: конецъ 5г, стрѣлецъ 38г, славенъ 32г, дивенъ 78v, всемирненъ 24г, *Мко*: сѣѣецъ 108г, телець 131г, темни 51г, дверь бг, поѣсть 33v, день 9г, весь 45г, прѣлестъ 4v, жеэль 15г, а во текстовите од Кратовската школа, на пр. во *Край*: сквозѣ вси 101v, весь 109г, темницѣ 100v, тръновень вѣнець 66v, противень 16г, слѣпецъ 112г, старецъ 64v, *Лобк*: пришелецъ 21г, жеэлы 122г, мѣжескы 21г, 110v, во *Берл*: слѣпецъ 19v, хромецъ 29г, мешецъ 1v, вѣренъ 17v, волень 19v, песь 4г, чѣсть 124v, двери 7г, весь 39г, темници 13г. Сепак, вокализацијата не е доследно спроведена (во коренот, во префиксите) под влијание на правописната традиција или на предлошките.

Правописот со трите назални вокали (носовки) ѣ, ѡ, ѣ е карактеристичен за: *Охр*, *Дбм*, *Бон*, *Орб*, со ѣ, ѡ, ѡ за *Григ*: азѣкѣ 87v, вѣзѣмѣтѣ са 90v, твоа 90v, расадѣтѣ са 54v, *Слей*: оѣѣца 2v, патѣдѣсѣтѣ 2v, вѣса вола 2v, вѣатрѣнаа 4v, вѣспранѣвѣ 5г, давѣшѣа ми са 32v, прихѣодаѣаа 5г, ѣзѣкѣ 7v, додека со ѣ, ѡ, ѡ за *Кич*: ѣтровоѣ 38v, ѣзѣ 39v, ѣгли 47г, ѣжником 49v, вѣѣѣѣ 4г, добротѣѣ 24г, присносѣѣѣѣ 57г.

Замената (мешањето) на носовките (по затврднатите согласки ш, ж, ѣ, ц, з (< с) се пишува ж, додека по меките л, р, н, с, и групата уснен + ј следиме замена ж > ѡ) има стари корени и веќе од XII век се забележува напреднат стадиум (во *Дбм*). Оваа појава е карактеристична за сите текстови од Охридската школа: *Охр*, *Бон*, *Заг*, *Орб*, *Хлуд*, *Рѣм*, *Мко* и др. На пр. во *Бий*: шѣтание 5v, поѣждитѣ 90г, жѣжѣѣѣ 90v, *Орб*: шѣташѣ 184b, живѣтворѣшѣа 132c, жѣло 122a, страждѣ 184c, цѣвѣницѣ 5a, *Рѣм*: рѣшѣ 63v, бѣжѣѣ 13v, вѣѣѣѣне 15v, жѣдаѣѣѣ 27г, вѣжѣжѣѣ 27г, *Заг*: поѣждѣ 56v, дрѣжѣѣѣ 56v, вѣѣѣѣѣ 61г, траѣѣѣѣ 177г, приѣмлаѣѣѣ 37v, стѣнаѣѣѣ и 118v, во *Мко*: рѣдишѣ 71v, вѣжѣѣѣѣ 48г, жѣтѣѣѣ 16v, страждѣѣѣѣ 69г, иѣѣѣ 112v, иѣѣѣѣѣ 13v, проѣѣѣѣѣ 72v. Во текстовите од Охридската школа ѡ > ж и зад ѣ, на пр. во *Бий*: наѣѣѣѣѣ 37v, зѣѣѣѣѣѣ 37v, ѣѣѣѣѣ 52v, ѣѣѣѣѣ 39г,

Охр: Үжда 17v, наҮжтокз 29v, *Заџ*: заҮжло 28v, наҮжтокз 27г, Үжда 15г, Үжсти 47г, приҮжщениу 32г, *Шаф*: Үжда 122г, единоҮждна 19г, безнаҮжлна 9v, заҮжловзџтнжж 130v, заҮжтен 25v, *Соф*: наҮжлника 12г, заҮжла 28г, заҮжтиє 1v, приҮжсти 1v. Иако оваа замена не е одраз на говорната состојба и во северномакедонските текстови, од XIII се наложува преку авторитетното влијание на Охридската школа.

Во XIII и XIV век пошироко е позната употребата на ж зад вокал и во почеток на зборот, а веќе во XII и XIII век таа ги изделува западномакедонските дијалекти, на пр. *Рџм*: жзыкь 14v, жже 13г, мож 9г, прижти 9г, сџтџж 16г, во *Мко*: жзыкџмь 40г, ждоуҗе 47v¹³.

Следиме замена за носовките и во други позиции, на пр. во *Мих*: вжзань 50г, слжкож са 5г, клжтва 54г, мжтежь 5г, не стжжавз 61v, штжтиа 74г, а прџмадри 24v, тага 101v, таҮџь 52v, прџстапление 24г, прџстапници 64v, зад непалатални согласки во партиципните форми во *Рџм*: нисходжщ ихь 7v, швиджщимь 15г, швидж 104г, приводжще 149г, каде што замената е спроведена по аналогија, па и: стажаеть 28v, стажажще 60г, погржжж 157г, гржджщее 160г, памжт 7v, шжжзакьмь 172г, тжготж 4г, праҮда 64v¹⁴.

Разликата внжтрџ/внатрџ Шчепкин (1906: 136) ја објаснува со стари дијалектни разлики, па внжтр- има во *Дџј*, *Бон*, а во *Сџм* и *Слеј* внатр-, но Бицевска (2000: 90) врз основа на анализата истакнува дека во македонските текстови превладуваат формите внжтр-, но и оние со -а- не се поврзани за одделна школа или терен (исклучително форми внатр-бележат *Лесн*, *Сџан*, *Лобк*, а паралелно со внжтр-: *Јов*, *Слеј*, *Мко*, *Дчн*).

И деназализацијата (губење на назалниот карактер) се вбројува во карактеристичните особености на македонските црковнословенски текстови – ж се заменува со а, ь/з, оу, а а со џ (є). Замените за а несомнено упатуваат на македонското потекло на текстот и се речиси

¹³ Има разновидност во секвенците од две носовки, во *Биџ*: прџвжж 30v, пожжжж 15v, *Заџ*: доушжж 181г, вселенжж 55г, молашжж 78v, *Шаф*: блжднжж 121v, вџчнжж 30v, *Край*: о деснжж 117г, прџвжж 106г, а во *Слеј* има разедначување: вжкшжж 85v, сжщжж 61v, десн43 81г, *Мко*: тџрскжж 28v, днєвнжж 36v, дроуҗжж 107г, шгннжж 123v, вџшнжж 110г.

¹⁴ Пр. швидж 12г, гржды 12v, гржджщиж 24v, шбржщете 10г, пжтдесатни 2v во *Вран*, според Конески (1956: 18), ја поткрепуваат претпоставката дека текстот настанал во средина во која деназализацијата била извршена, а во однос на формите од типот гржджще не е исклучена и трага од затврднувањето на р. Пр. швиджщимь во *Бон*, според Шчепкин (1906: 137) е одраз на аналошко израмнување со другите форми со ж. Пр., во *Рџм* вџда 124г, вџдажще 89г, што се среќава и во *Бон*, *Охр* и *Слеј*, се објаснува со морфолошка аналогија според 3 л. мн. (Мирчев, Кодов 1965: 206). Треба да се земе предвид обопштувањето на -аҗь или -жҗь во 3 л. мн., -аҗь е ограничено на западномакедонски дијалекти, а -жҗь ја одразува состојбата на најголемиот дел од македонскиот терен, па текстовите тврдата наставка ја обопштуваат во 1 л. едн. и 3 л. мн. сег. време и во активниот партицип на сег. време (Конески 1981: 191). Во врска со формите имжче/имажче во: *Сџм*, *Слеј*, *Мко*, *Гриџ*, *Поџ*, *Сџан* има белег на одделни школи засновани врз дијалектната разлика во изговорот (Конески 1956: 19).

единствени на македонската јазична територија, па затоа не се показателни за дијалектната диференцијација, додека замените на ж ја прават видлива дијалектната диференцијација во XII и XIII век, а изделувањето на западната и јужната периферија се објаснува со забавувањето на процесот на деназализацијата на западната и јужната граница (Конески 1981: 57). Развојот на ж укажува на три дијалектни подрачја одразени во три групи текстови: западно-централно (*Дбм, Биџи, Охр, Бон, Јов* и др.), северно-североисточно (*Дбј, Раг, Вран, Крајџ* и др.) и источно јазично подрачје (*Сџр, Хлуд*). Оваа поделба се потврдува и со други црти, пр. мешањето на ж со з (*Охр, Бон*) е поврзано со охридскиот говор односно со јужномакедонските говори, мешањето на ж со а укажува на централните и источните македонски говори, а ж со оу на северните говори (Угринова-Скаловска 1976: 180–181).

На пр. ж > ь во *Заџ*: лышеж 179г, сьшьства 194v, *Мкq*: бѣдетъ 47v, гльбины 23г, гольвь бг, льяквз 122г, швьрѣника 3г, сѣдит са 11v, сьперникъ 8v, сьѣецъ 108г, сьши 105v, тьѣа 126г, градьшь бг, дрззъзвз 91г, пасьшь 133г, *Виши*: гльбокомъ 83d, оугльбивъ 105с, трѣхло 227а, но и обратно з, ь > ж¹⁵, на пр. во *Мкq*: джѣер 126г, лакжт 124v, мжшицж 43г, промжѣе 56г, сжбждет 14г, сжбержт 47v, сжсжди 134г, тжкмо 114v, жржтвж 98г, мжзда 7v, ржци 109г, стжкленецж 48v, *Гриџ*: джѣера 74г, *Кич*: стжга 39г, мжглж 48v; ж > а во *Рqm*: дабравнаа 99v, пожри жрѣтва 37v, положи ржка 88v, *Орб*: положи ма љко стрѣла 133b, прѣдаж ти д:оушa 166d, слава наследитъ 50а, како и а > ж во *Рqm*: досжжениа 82г, нжипаѣе 38г, шкажннжа 133v, *Орб*: д:оушж еж прискрѣна есть 20а, мьздаж ти бждетъ 105с, ты же ми силж 130b. Во северномакедонските текстови ж > оу е почеста во: *Раг, Лобк, Верк, Крајџ, Јов*¹⁶, на пр. во *Раг*: блоудно 134b, боудоутъ 102d, коупѣли 25г, моужа 123а, недоужъ 25d, поутъ 123с, разлоуѣаѣтъ 123а, роуѣѣ 123с, скоудѣльници 136а, тоуѣа 104а, *Верк*: боудетъ 49v, лоукъ 20v, моужоу 8г, моужы 28г, моудри 32v, прѣмоудрост 25г, пристоупи 7г, роуганиемъ 25г, соуботны 8v, соудъ 21г, соудитъ 35г, сьсоудъ 5v, соутъ 17г, тоугахъ 37г, оутробоу 48г, ѣтоудоу 22г, *Крајџ*: соупроужъ 103v, боуди бv, распоудитъ 143v, на гороу 5г, гжбоу 67г, сь похотѣю бv, положю 60v, обратно ж за ю: ѣшбож 64v.

Честата појава на а на местото на ѣ (на пр. во *Рqm*) упатува на напреднат процес на деназализација, така што во говорот на пишуваачот можела да се јавува факултативна употреба на назалниот елемент, но сведочи и дека, сепак, деназализацијата не била на полно завршена (Конески 1981: 49–50). Примерите за замена на е и а во северномакедонските ракописи, пр. *Крајџ*: пѣнезома 97v, притежж 111г, оуѣлици 5г,

¹⁵ Според Шчепкин (1906: 145), оваа замена е мошне почеста во *Бон*, во споредба со ж > з.

¹⁶ ж > оу е поретка во: *Крѣ, Карѣ, Вран, Лесн, Сџан* (Бицевска 2000: 86, 103), а мошне честата замена на ж со оу во *Верк* веројатно се должи на предлошката или на говорот на препишуваачот.

цѣлоуѣта 8г, начпате 101v, метажи 61г, на десата 68г, послать 62г, *Раг*: плесасте 89а, гредеть 11а, десет 25с, десетиноу 99с, дрехль 123d, езыкь 73а, ѹедь 144с, *Верк*: гредеть 47v, езыцѣхь 81v, жежди 91г, кнеземь 34г, приети 5г, стезаннѣ 10г, ѹедо 79v, *Карѣ*: приешж 22v, ѹесть 43г, ѹести 36v, *Сѣан*: възети 304v, ѹедо 66г, ѹзыкы 35г, ѹзычници 48г, ѹта выскть 62v, ѹт выскть 21г, ѹти вывше 11v, го одразуваат основниот начин на деназализација на а во говорот на пишуваѹот, а во текстови од другите дијалектни подрачја до крајот на XIII век овие примери се ретки (Рибарова 1986: 69).

Примерите со замена ѹ > ж > а; ѣ > а > ж може да се должат на блискоста на нацртите за двете носовки, но замената ж > а > ѣ во 1 л. едн. сег. време: испльнѣ 93v, ѹвлѣ 93v, раздѣлѣ 120г, 157г; а > ж > а во акуз. мн.: въ юница 58г, птѣнца 82v, слѣнца 152г, пришељца 152v, ѹвца 119v; ген. едн. ж.: Ѣ сраца 92v, ѹдрьжѣща 10v; во ном. мн. ж. род: плодаща сѣ 150v; акуз. мн. м. род: въстажѣща 29г, ѹбрашѣжѣща 83v, летащѣж 92v, бошѣж сѣ 107v, 127v, 153г, оѹмиражѣща 36г, ѹвѣшѣж 151v и најчесто во 3 л мн. аор. ша > шж > ша: подражаша 78v, прогнѣваша 115г, потврдуваат дека мешаѣето на носовките во *Рѹм* (како и во *Јов*) не е само литературна норма туку е поврзано со промени во изговорот на носовките, односно „со деназализацијата се добиле вредностите што им одговараат на носовките на новите места“ (Конески 1975б: 14).

Значајна појава во развојот на македонскиот писмен јазик од XIV век е ограничената употреба на носовките во некои текстови, на пр. во *Тикв* (евентуално под влијание на постара предлошка) и со тоа се одликува од ракописите од Кратовската школа пишувани од XII до XIV, век коишто остварувале суштинска врска со текстовите од Охридската школа (Пандев 2000: 14), а и во *Вѣши* доаѓаат до израз српските правописни норми својствени за македонската писменост во XV век.

Употребата на ѣ и ѹ е правописна појава во текстовите од различни дијалектни подрачја како резултат на конфликтот меѓу различни правописни системи. Замена на ѣ со а зад ц, з (< с) бележат: *Сѣр*, *Карѣ*, *Јов*, *Дѹј*, *Лѹк*, *Лесн*, *Хлуд*, *Крѣ* и др.¹⁷ Развојот на ѣ зад ц, з (< с) укажува на источномакедонското потекло на текстовите (Угринова-Скаловска 1982: 727–731). Замена на ѣ со а зад з има и во *Рѹм*: зало 99г, зѹница 158v, зад ц¹⁸: ицѹлѣниѹа 22г, ицѹли 43г, ицѹла 160v, ицѹлѣниѣмь 164v, а двојно пишување цѣ/ца има во *Орб*.

¹⁷ Примерите со замена ѣ > а зад ц, з, с укажуваат на затврднувањето на овие согласки, кои пред ѣ биле меки, додека сонантите л, р, н сѣ уште добро ја чуваат мекоста.

¹⁸ Во тиквешко-мариовските говори, како и во говорите во Штипско и Малешевско, има отстапувања во групата цѣ, во која ѣ > а. Изгласата цѣ > ца се отклонува источно од главната изгласа што ја претставува границата меѓу западните и источните говори со правец на движење кон североисток (Видоески 1961: 27), а доколку оваа локална црта не му била својствена на говорот на препишуваѹот, можеме да претпоставиме дека отстапувањата во ракописот се пренесени од предлошката (Конески 1981 :58).

Следиме сѢ > са во: *Дбм, Рѡм, Јов, Лобк, Лесн, Край̄*, на пр. во *Рѡм*: всакъ 28г, всако 150v, ѿ всахъ 14г, вса 66г, всакомоу 153v, сам 66v, расаж 158v.

Развојот Ѣ > е најмногу е одразен во *Раѡ*, но и во *Берл*: ицелѣти 118v, чловекъ 42г, повѣлеваеть 48г, кѡпель 134г, вестъ 95г, вьнеждоу 53г, поменѣти 49г, прѣменаѣщоу са 12г, слепецъ 29г, мешецъ 120г, теломъ 48v, ѿ колена 119г, швителища 120г, погрѣваѣща 116v, прѣрековати 135v, прѣрезаѣвь 95г, егѣптени 131г, въ работѣ 126г, въ малѣ члстѣ 126г, замената меѓу Ѣ и е е честа во *Вѣши*: оутешеніе 77d, оутешитель 124b, тело 96b, правѣдникъ 30с, врьгнѣтъ 193а, а поограничено и во други текстови, на пр. *Карѣ*.

Примерите на мешање на зѣ и и не се чести во охридските текстови од крајот на XII и почетокот на XIII век¹⁹, но на пр. во *Орб*: жєныхъ 161с, мырѣ 40а, тыхо 193d, изыдѣ 112с, димъ 210а, синь 82а, жѣзѣкы 177b, во *Гриѡ*: вѣзѣдетъ 10v, ѡвѣзѣметъ 59г, корѣстъ 78v. Процесот на совпаѓањето на зѣ и и во северномакедонските текстови е изразито напреднат, меѓусебната замена е врамнотежена во: *Раѡ, Крѣ, Вран, Карѣ*, замената зѣ со и се претпочита во *Верк, Лес*, додека во: *Јов, Край̄, Лобк, Сѣан* се пишува зѣ место етимолошко и. Се пројавуваат и разлики во одделни позиции на зборот (на пр., зад веларните к, г, х, па зад в, з, с, р, зад ш, ж, џ, жд, ц итн.). Во позиција зад р е најдоследна неутрализацијата на разликата и – ы, во полза на и во сите северномакедонски текстови, освен *Јов* (Бицевска 2000: 116, 120), на пр. во *Край̄*: ривариѣ 77v, риданиѣ 3г, *Раѡ*: риварѣ 61b, ривоу 72а, ѿкрил еси 112b, *Верк*: покривало 40v, ѿригноуѣхъ 13г, *Лобк*: покри 8г, покриеть 3v, покриваѣж 41г, *Дчн*: рыбы 4v.

Карактеристична црта на *Гриѡ* е замената на зѣ со з: вѣтиѣ 17v, вѣтиѣ 80г, вѣ(стѣ) 9г, сѣ земнѣми 18v, помѣшлѣи 20г, покрѣваѣж 28г, вѣшнѣго 29г, вѣшж 75г, сѣмѣслѣи 32v, вѣ поѣстѣни 104v што го потврдува задржувањето на посебниот изговор на зѣ во јазикот на преписувачот – мешањето на зѣ со з, регионална појава позната во височкиот говор (Рибарова 1994: 97).

Од јотуваните графемѣ редовно се употребува ю, а ограничената употреба на јотуваните ѡ, ж, е, ѡ е типична за македонската редакција и е еден од важните конститутивни елементи на правописно-јазичната норма, иако има определено варирање во делови од текстовите. ѡ ретко се среќава во: *Дбм, Охр, Бон, Слѣй, Биѣ* и др., особено во почетокот на зборот, што наоѓа силна поткрепа во развојот на дијалектниот јазик. Во повеќето северномакедонски текстови употребата на ѡ не е установена, има паралелни форми со ѡ и е во: *Раѡ, Јов, Край̄, Крѣ, Вран, Карѣ, Верк, Лесн, а ѡ* почесто се бележи на почетокот на слогот и на зборот²⁰.

¹⁹ Текстовите од југозападниот дел (*Охр* и *Бон*) потврдуваат дека промената зѣ > и во тој дел била во тек.

²⁰ Во *Сѣан*: биѣнь 44v, ѡбиѣ 3г, двоѣ 73v, ѡже 21г, ѡзеро 226г, ѡлени 243v, ѡсте 143v, ѡго 101г, ѡю 78г, *Шаф*: ѡгдаже 131v, ѡгоже 111г, ѡдина 7v, ѡлѣ 67v, ѡсте 24v, ѡж 81v, вѣспоѣмѣ 145г, поѣмъ 116v, твоѣго 71г. Графемата ѡ редовно се употребува во рашкиот правопис, па го потврдува српското влијание во: *Верк, Сѣан, Лес*.

Во одделни текстови не се среќава ѓ како составен дел од помладиот правописен систем со установено бележење на јотацијата, на пр. во *Сѣм, Дбј, Поџ*, а траги од овој систем има и во: *Јов, Раг, Краиѣ, Вран* и др. Употребата на ѓ во *Раг* и *Јов* е одраз на состојбата во предлошките, во *Лобк* е условена, на пр., со позицијата во почетокот од редот ѓго 112г, ѓсть 110v, велико/ѓ 66v, тво/ѓмь 139г, во: *Вран, Крѣ, Краиѣ, Лес* е воспоставена во едн. на гл. вѣти за сег. време, како одраз на дијалектно влијание, пр. во скратена форма ѓе.

Неспроведена јотација на л зад л има во: *Јов, Вран, Лобк, Крѣ, Лесн, Раг*, пр. во *Краиѣ*: покаанїа 105г, адѣшмь 63v, ави са 68г, пиаѣж 109v, боаѣ са 68г, пїаѣж 110г, твоа 70v, каа 60г, прѣбаа 60г. Во *Кич* употребата на ѓгна 31г, ѓгница 65v (покрај агњица 65v) е одраз на живиот народен говор (Поп-Атанасов 2000: 34).

Во македонските текстови со голем број примери е потврдена контракцијата на вокалите во непосреден допир и тоа: ии > и, -ае- > аа > а; ѓа/аа > а, но во XIV век има тенденција да се пишуваат неслеани вокали (Бицевска 2000: 124), на пр. во *Јов, Крѣ, во Краиѣ*: продавааѣж 110г; сѣдаѣаа 108г, възможнаа 111v, архїерее 66г; прочее 110v и др., односно има и примери на удвоени вокали -аа-, -ии-, на пр. во *Берл*²¹.

Карактеристична особеност на Климентовата правописна школа е конзервативната употреба на епентетското л, на пр. во *Охр*: ѓвление 19v, дрззновление 70v, приемлетз 97v, *Орб*: кроплениемь 39с, избавлени 178d, каплѣми 63а, колѣлет са 182а, ѓублѣше 170b, раславленаж 222с (но и: на зема 195b, земаѣ 154d, раславленаго 183b), *Шаф*: оустрѣмление 24v, ѣставленз 63г, ѡскрѣлаа 17г, приемлаа 89г. На напреднатоста на процесот на губењето на епентетското л упатуваат примерите во 1 л. едн. сег. време и особено хиперкоректната употреба, на пр. во *Рдм*: трѣпа 40г, скрѣла 60г, слома 69v, поглѣма са 71г, ѓуба 72г, кыпа 84v, прослава 85v, потрѣла 89v, възриновление 129v. Тенденцијата за губење укажува дека изговорот со епентетско л не бил својствен за говорната средина на пишувачот, но има и настојување да се задржи традиционалната форма со епентетско л.

Гласот з во прасл. развиен од г по II и III палатализација се чува на пр. во *Биѣ*: мнозѣ, нозѣ, врази, а новото з се јавува рано во *Асем, Син, Мар*, во текстовите од XII и XIII век: *Биѣ, Охр, Бон* итн. Употребата на з ја презентира климентовската традиција. Според Бицевска (2000: 149), врз основа на употребата на з (з) северномакедонските текстови се делат на: текстови што не употребуваат з; пишуваат само з како на пр. *Раг, Верк, Лобк, Сѣан*; употребуваат само з како *Јов*; употребуваат з и з без да ја разликуваат гласовната вредност како *Крѣ*; ги употребуваат на

21

браа/шномь 4v, саа/мь 72v, дрѣваа/ 85v, оѣкраа/шениа 85v, блждни/ка 38г, едни/наж 42v, слызамни/ 104г, творити 84v, зми/наго 79г, најчесто на крајот на редот, но и во други позиции: творитѣ 48v, вѣеници 25v, сѣ жемами 25v, што се толкува како влијание од рашкиот правопис (Миклас, Тасева, Йовчева 2006: 390).

етимолошките места како *Вран*, *Карј*, *Сѿан* или ги употребуваат *з*, *з* и *с* на етимолошките места како *Лесн*.

Затврднувањето на консонантите е една од најсуштествените промени во развитокот на македонскиот консонантски систем, одразена преку дистрибуцијата на графемите *оу* – *ю*, *ѣ* – *ја* – *а*²², меѓусебната замена на *л* и *ж*. Во текстовите е потврдено затврднувањето на консонантите *ш*, *ж* и на *џ*, *жд* зад кои редовно се пишува *оу*, *а*, редовно *л* > *ж*, што покажува дека процесот кај нив бил завршен. На мекоста на *ч* укажува редовното пишување *л*, *ю*, *ѣ* зад него, на пр. во *Рѡм*: *ωчю* 9v, *чюхъ* 16r, *чюдеса* 110v, *чювство* 43v, *чѣсы* 2v, *чѣеть* 13v, *печѣли* 14v, а во *Вѣши* има: *чюдеси* 186d, *лоуѣѣ* 85d, *тоуѣѣ* 178a, *чѣска* 114d. Во текстовите од втората половина на XIII и почетокот на XIV век (*Јов*, *Дѡј*, *Вран*, *Карј*, *Лѡбк*) примерите на затврднувањето најрано се јавуваат по *р*, а по *л*, *н*, се ретки или отсутствуваат (Рибарова 1988: 31), но во *Вѣши*: *пѡбарати* 153d, *сѣтворѣ* 1с, *призрѡу* 1b, *твораше* 102d, *дивлаше се* 174b, *шѡнаглае* 124b, *измѣнаѡтѣ* 184с, *ѡганаѣтъ* 34с, *вѣса ба*, *всака* 6b. Се пројавуваат разлики во хронологијата на затврднувањето и во територијалната проширеност – мекоста најдолго се чува во јужномакедонските говори.

За консонантскиот систем се карактеристични и: асимилациските процеси на консонантските групи по губењето на еровите – на граница на префиксите *взз-*, *вез-*, *низ-*, *из-*, *раз-* и коренските морфеме што започнуваат на безвучен консонант, како и кај предлозите *из*, *вез*, пр. во *Кич*: *вес порока* 54v, *вес плзти* 57v, *ис теѡе* 23r, *ис корѡе* 50r; дисимилациските процеси, упростувањето на консонантските групи, вметнувањето консонанти во консонантските групи. При новите асимилациски промени пообични се резултатите од регресивната асимилација – безвучен консонант станува звучен пред звучен *-кд-* > *-гд-*, *-св-* > *-зв-*, *-сд-* > *-зд-*, на пр. во *Охр*: *гдѣ* 86r, *нигдѣже* 78r, *Дѡм*: *нигдѣ* 125r, *здѣ* 14v, *сѣдрава* 144v и *зѣдрава* 90v, *Гриѡ*: *гдѣ* 18v, *здѣ* 53r, *Мкѡ*: *гдѣ* 4r, *здѣ* 45r, *Шаф*: *гдѣ* 3v, *здѣ* 66v, *здрава* 142v, *зѡрѣ* 147v, *зѡвориши* 147r, *зѡлазѡеѣ* 92r, *зѡгрѣшиѣ* 5r, во *Орѡ*: *гдѣ* 143b, *зѡвориши* 147b, *здѣ* 100a, *вездѣ* 114с, *здѣеть* 41b, *здравѡемѣ* 68d, звучен консонант станува безвучен пред безвучен. пр. *-жк-* > *-шк-*; *гт* > *кт*; *-вт-* > *-пт-*, *вт-* > *ѣт-* на пр. во *Шаф*: редовно *ташко* 75r, *ташкорѣѡвѣ* 154v, во *Рѡм*: *ташко* 22r, *ташкѡа* 123r, *пазнокти* 61r, *Орѡ*: *ташкоѡ* 109с, *ѣторѡа* 47с, *ѣторын* 196a, *ѣториѡеѣ* 134с. Кај префиксите и кај предлозите има обезвучување, во *Дѡм*: *потѣклонити* 67v, *потѣкопати* 80r, *прѣтъ тоѡѡж* 55v, *прѣтъ цѡари* 13v, *прѣтъ ѣѡѡѡѣѣ* 77v, *натѣ патѡж* 101r. Во предлогот *отѣ*, *т* се асимилира во *д*, во поновата форма овој предлог е потврден и во *Јов*, *Раѡ*, *Лѡбк*, а најстарата потврда е во *Дѡм*: *одѣ ѡѡѡ* 17v.

²² Во *Лѡбк* затврднувањето на *л*, *н*, *р*, се следи во: *дрѡѡѡѡѡ* 75r, *ѡѡѡѡѡѡѡѡ* са 165v, *глаѡѡѡѡѡ* 14r, *задѡѡѡѡѡ* 104r, а потврда за затврднувањето на *з*, *с*, *ц* е развојот *зѣ*, *сѣ*, *цѣ* > *за*, *са*, *ца*: *зѡѡѡ* 4v, само 93v и др.

Се среќаваат примери за асимилација на консонантите на границата меѓу префиксните и коренските морфеми, а кај префиксираните зборови кај кои префиксот завршува на ист консонант на којшто започнува коренот следиме слевање на консонантите во непосреден допир беззакониѐ, или по извршената асимилација консонантската група -зс- > -с-: во *Лесн*: беславни 130г, бестраха 198г, *Лобк*: бестраха 23v и во др. текстови, со исклучок на *Мко*, каде што нема слевање на истите консонанти.

Упростувањето на групата -сц- (< -зц-) се бележи при губењето на беззвучниот консонант с од префиксот и з- кај формите од гл. исцџлити во *Ром*, во *Јов* (Мошин 1954: 44).

Упростувањето на консонантската група -сү- > -ү- го следиме во *Дбм*: бєүадєнь 105г, *Ром*: ѿ бєүисльнихъ 148v, бєүадитъ 159v, *Мих*: бєүадна бv, бєүєстие 1г, *Кич*: бєүислзноѡ 83v, бєүисльнзихъ 56v, бєүислзнж 38v. Анализата на -зү- > -сү- > -ү-, односно -щ-, укажува дека нивната дистрибуција во македонските текстови е различна²³. Упростување на -тү- > -ү- бележиме во *Раг*: причахъ 22a, прича 22b, шүа 55b, *Вран*: шүєства бг, *Верк*: шүєо 62v, -стл- > -сл- во *Јов*: посланы 49г, *Краиѝ*: посланы 82v.

Упростување на групата здън- > -зн- има обично во: празникъ, веќе во *Дбм* од поч. на XII век: празникъ 16г, непразнѣ 35г, во *Биѝ*: празником 9г, празнѣть 26г, празнолюбци 9г, *Охр*: празникъ 58v, оупразнитъ 28г, *Григ*: празникъ 1г, непразнѣ 73г, *Шаф*: празника 141v, празновати 15г, *Слей*: празноуетъ 30г, *Ској*: въ безнж 29v, празноу 39г, испразнитъ 31v. И -стн- > -сн- во *Ској*: въ днь пєньдикосни 20v, пєндикосни 26г²⁴.

Чувањето на групата -сц- се смета за карактеристичен белег на кирилометодиевскиот период²⁵ што бил прифатен како правописна норма во Климентовата школа (Рибарова 1986: 73). Во текстовите од XII и XIII век -сцѣ-, -сци > -стѣ-, -сти, пр. во *Биѝ*: житєистѣи 72г, измаилѣтѣсти 62г, *Охр*: пазтѣстѣи 63v, лјудѣсти 65г, *Заг*: синаистѣи 49г, морѣстѣ 67г (и синаисцѣ 15г, житєисцѣи 34г), *Шаф*: житєистѣи 8г, аггелѣзѣсти 18г, *Кич*: жєнѣстѣ 39v, хєрѣвимѣстѣ 34г, адѣсти 9v, прорѡуѣсти 21г (и: синаисцѣи 23v, иудєисци 137v), *Ром*: єгипєтѣстѣи 75v, лјудѣстѣи 119г, тарсидѣсти 65v, арабинѣсти 65v, *Мко*: галилєистѣмъ 7г, содомѣстѣи 17v, нинєвитѣсци 122г, *Гриѣ*: єгюпєтѣстѣи 64v, содомѣсти 14г, нєвгитѣсти 83г (и єгюпєтѣсцѣи 85г). Групата -ст- се пишува во: *Дбм*, *Дбј*, *Сѝм*, *Вран*, *Бон*, *Дчн*, а во *Лобк* се претпочита сцѣ, сци пред стѣ, сти: вавилонѣсцѣи 135v, польѣсци 166v.

²³ Варијантата -щ-, добиена со дисимилација -зү- > -сү- е мошне честа во *Поѡ* и *Бон*, а во *Ром* не се среќава.

²⁴ здън- > -зн-, -стн- > -сн- одговараат на современите форми: *їразна*, *їразник*, *извесен*, *извесна*, *весник*.

²⁵ Групата -сц- е својствена за старословенските *Зоѡр*, *Клоц*, *СинЕ* и *Мар*, а -ст- за *Суѝр*, *Асем*; во *Мар* и *Син* се следи колебање меѓу -ст- и -сц- (Вайан 1952: 82).

Вметнувањето на согласката *д* во групата *-зр-* е често во *Дбм*, *Поџ*, во *Рџм*²⁶, како и во *Дбј*, *Јов*: *раздрѣшено* 131v, *Лобк*: *раздрѣши* 24v, а вметнувањето на *т* во групата *-ср-* во *Рџм*: по *стрѣдѣ* 108v, *не* *пострами* 149r, во *Сѣр* и др.

Групата *ѣр-* во северномакедонските текстови од XIII и XIV век останала непроменета, иако веќе во втората пол. на XIV век се изговарала како *цр-*, пр. *Сѣан црѣвеноу* 202r (Бицевска 2000: 165).

Метатезата на групата *-гд-* во *-дг-* е позната во *Дбм*, *Слей*, *Сѣм*, *Сѣр*, редовно во *Јов* (Бицевска 2000: 164), но на пр. и во *Хлуг*: *тодга* 40r, 78v; *ѣдга* 105r, 109v; *инодга* 146v, 84v.

Под влијание на дамаскинарската книжнина од XVI век започнува да ослабува старата правописна традиција и да проникнуваат фонетските особености од народниот говор, фрлајќи нова светлина на историјскиот развој на македонскиот јазик.

При анализата на **именската промена** се следи отстапување од старословенската норма. Уште во старословенските ракописи има примери на аналогно воздејство на именки од една основа врз друга, па и во македонските црковнословенски текстови се следат мешањето на основите и прераспределбата на падежните наставки на именките во различен обем, се следи постепено наложување на морфемите од тврдата промена (во XIII век доаѓа до израз, а спорадични примери има од *Биш* и *Дбм*), односно по пат на аналогни израмнувања се извршило значително упростување на деклинацискиот систем. Потврдено е изместувањето на синтетичката деклинација кон воспоставување една општа падежна форма²⁷, развојот на заменските форми, компарацијата на придавките. Покрај подзасилената употреба на падежните форми со предлози, во XIII век се огледуваат извесни отстапувања во употребата на падежни форми со несоодветни предлози. За развојот на општата падежна форма помогнала и фонолошката хомонимија, што се јавува поради фонетските процеси во флексијата (Конески 1964: 3–10, Угринова-Скаловска 1978: 87–91).

²⁶ Редовно во: *издрѣилѣ* 74r, *издрѣилѣво* 79v, *натпишано* во: *раздрѣши* 165v, *издрѣнѣшѣ* 36v, *вѣдрѣвнова* 159r, *раздрѣши* 171r, меѓу предлогот и именката: *издрѣки* 36v. Ретки примери на вметнување на *д* меѓу префиксот (и предлози) и основата има уште во старословенските ракописи: *вѣдрѣдовати*, *издрѣшти*, *издрѣ*-*раѣ*, вметнување на *т*, *д* во *-ср-*, *-зр-* во Син: *страмомѣ*, *издрѣилѣ* и во СинЕ. Групите *-зор-*, *-сѣр-* се својствени за повеќе македонски дијалекти: *зорел*, *зорее*, *зорак*, *ѣрезорѣана*, *сѣрам*, *сѣреда*, *сѣреде*.

²⁷ Изјавата во насловите во дамаскиниот дека проповедите се на „прост, народен“ јазик, му овозможува на преведувачот послободно да се служи со народниот говор, а во библиски цитати има правилни форми од старата именска флексија и мешање на формите што покажува дека деклинацијата била пред исчезнување и дека е установена општа падежна форма, која доминира во употребата со предлози (Илиевски 1972: 128).

Една од најсуштинските промени во историскиот развој на македонскиот јазик е распаѓањето на именската деklinација, односно заменувањето на флексијата со аналитички изрази, а еволутивниот процес на формите се должи и на воздејството на аналошкиот и фонетскиот закон – мешањето на именските основи е, пред сè, резултат на аналошки појави, кои се придружени од губењето на еровите, затврднувањето на меките консонанти и други фонетски промени.

На пр., распространувањето на двосложните наставки со -ок- од ѝ-основа е најизразена појава во процесот на изедначување на основите кај именките од м. род (Конески 1981: 134), доаѓа до израз пред сè кај одушевените именки од о-, јо-, ѝ-, -еп- основа. Кај о- и јо-основите е распространета наставка за дат. едн., а поограничено за ном. мн. (од XIII век натаму), во ген. мн. речиси редовно се среќаваат форми според ѝ-основа, почнувајќи од постарите текстови како *Бийѝ*, *Охр*. Форми со проширена основа со суфиксната морфема -ок- се јавуваат во дат., акуз., лок. мн., поредовно кај именките од ѝ-основа, а подоцна во о-/јо- основа. Преку многубројни примери во ракописите е потврдено мешањето на о-со ѝ-основа, па така, сите форми во едн. кај ѝ-основата, но главно за ген., дат. и лок., претрпеле промени според о-основа итн. Главно, промените кај именките од а-, ја-основа се од фонетско-фонолошки карактер (поврзани со: мешање на назалите, деназализација, мешање на з1 со и, контракција на вокалите), се отклонува и разликата меѓу тврдата и меката промена, и тоа во ген., лок. едн. и во ном. и во акуз. мн. (в. Паунова 2011: 21–64).

За црковнословенскиот период е карактеристична паралелната употреба на простите и на сложените **придавски форми** дури и кога се среќаваат во ист контекст, на пр. *Бийѝ*, *Вран*, *Хлуд*, во *Рџм*: мала съ великыми 109v, на смѣренаа призырае и висока знаеть 143v, лъживи сънове чловѣчѣстии 50r. Контрахираните се почести во *Орб*: неизреченаго и прѣвкожстѣвнаго ѿ безвѣществѣнаго 43d, за разлика од *Шаф*: бесмртнааго 62r, великааго 13r, ноааго 133v, сладкаа 74r, *Берл*: рѣчѣнаа 96v, прѣвааго 97v, свирѣлничѣское 46v.

Компаративот обично се изразува синтетички, суперлативот и со компаративни, придавски форми потсилени со формите на заменката вѣсь, на пр. во *Рџм*: велен страшенъ естъ на вѣсми 88v, високоъ надъ вѣсми 126r, *Заџ*: вѣсѣхъ больша 108v, болен вѣсѣхъ 159v, свѣтлѣшии вѣсѣхъ 86r, високоъ надъ вѣсми 86r. Форми со по- за компаратив има од XII век (најстарите пр. се прилози), а во *Заџ* бележиме и *наи-*: *наимѣнши* 138v.

Придавските форми со кои се изразува посвојност се образувани со суфиксите: -овз/-евз, -јъ, -ѣскъ, -инъ. За изразување колективна посвојност најчести се образувањата со -ѣскъ, а за индивидуална посвојност со -овз/-евз (Макаријоска 2009: 54–57).

Карактеристична особеност на **глаголскиот систем** е неговата архаичност, што се должи на изградениот однос кон традицијата на

Климентовата школа и користењето архаични предлошки, а подновувањата се поттикнати од промените во говорниот јазик (Макаријоска, Црвенковска 2012: 39–60). Најмногу подновени форми се среќаваат кај глаголот *бѣти* за 1 л. едн. *сѣмь*, *ѣсмѣ*: во *Раг*: *сѣмь* 128с, *Рѣм*: *нѣ са сѣмь* 169г, *Сѣан*: *азъ ѣсмь* 22v и: *ѣсмѣ* 85г, во *Хлуг* покрај: *ѣсмь* 87г, *ѣсмь* 161v, *ѣсѣмь* 63г и *ѣсмѣ* 28v; за 2 л. си: *Бон*: си 72а, *Дчн*: *велеи си тѣ* 87г, *Бий*: *поворникъ си бв*, *Орб*: *ты вѣдѣгъ сы* 10с, *Шаф*: *богатъ си* 97г, *вогъдъ си* 113г, за 3 л. *ѣ* (*ѣ*): во *Раг*: *ѣ* 60b, *Бон*: *ѣ* 34d, *ѣ* 101d, *ѣ* *ѣано* 120b, *ѣто ѣ* 45v, *таково ти ѣ* 105г, *страшно ѣ* 117v, *Карѣ*: *ѣто ѣ* 11v, *Орб*: *како ѣ* 125b, *да ѣ* 25d, *ѣо ѣ* 25с, *кое ли ѣ* *нощ кое ли ѣ* *день* 21а, во *мн.* за 1 л. *ѣсѣме*, *ѣсмы* во *Крѣ*: *ѣсѣме* 97г, *Охр*: *ѣсѣме* 13г, *Верк*: *ѣсѣме* 13г, *ѣсѣме* 11v, *Сѣир*: *ѣсѣме* 48v, за 2 л. *стѣ*: во *Лобк*: *да стѣ готовы* 134v, *Шаф*: *ви стѣ* 87v, за 3 л. *мн.* *сѣ* во *запис* во *Лобк*: *слова вѣожина аще сѣ ... нѣ вѣожитѣ сѣ*.

Губењето на наставката -тз во 3 л. едн. сег. време не е карактеристично за текстовите од Охридскиот литературен центар (Рибарова 1986: 75), пр. во *Заѣ* има ретки пр. *ѣгда приде вѣѣма* 4г, што се поврзува со губењето на наставката во охридскиот говор, а примерите со изгубено -тз се карактеристични, пред сѣ, за текстовите од североисточниот и југоисточниот дел: *Поѣ*, *Раг*, *Крѣ*, *Краѣ*, *Карѣ*, *Лесн*, често во *Сѣир* (Блахова, Хауптова 1990: XXX).

Новата наставка -ме, која го одразува живиот народен говор (Щепкин 1906: 226; Кульбакинѣ 1907: СХIV) ја среќаваме во *Охр*: *имаме* 20v, *даме* 27г, *ѣме* 55г, *вѣроѣеме* 31v, *Бон*: *вѣме* 155b, *исповѣме са* 175b, *имаме* 25b, *Бий*: *имаме* 5г, *плаѣиме са* 15г, *похвалиме* 43v, *Заг*: *вѣпиеме* 190г, *вѣсѣвалиме* 52v, *шѣистиме са* 13v, *поеме* 14г, *Орб*: *ѣме* 6b, *имаме* 8а, *Кич*: *приносиме* 5v, *моѣлиме* 5г, *вопиеме* 25v, *славиме* 16v, а најчесто се јавува кај атематските глаголи, кај кои по губењето на крајните ерови, се совпаднале формите за 1 л. едн. и *мн.* и на тој начин се отклонила хомонимијата (Конески 1981: 190).

Кај глаголот *имати* во *Вѣиш* ја бележиме подновената форма *немаѣ*: *аще вѣзглаголетѣ немаѣ прѣвѣзватѣ вѣ вас* 97а.

Во македонските текстови од XII век постарите форми на аористот се вообичаени, а често се употребуваат и во XIII век, на пр. во: *Дѣм*, *Бий*, *Охр*, *Раг*, *Бон*, *Гриѣ*, *Дчн*, *Заѣ*, *Орб*, *Шаф* и др. Архаичните форми од асигматскиот аорист во XII и XIII век, веројатно, се должат на влијанието од предлошката, а најчесто се во 1 л. едн., пр. во *Дѣм*: *изидѣ* 74г, *придѣ* 81г, *обрѣѣѣ* 115г, *Крѣ*: *привѣѣѣ* 112v, *сѣблѣѣѣ* 125v, *придѣ* 17г, во 3 л. *мн.* во *Дѣм*: *идѣ* 111b, *изидѣ* 133а, *сѣнидѣ* 139b, *обрѣѣѣѣ* 117b, *Раг*: *сидѣ* 2с, *изѣвѣргѣ* 44с, *придѣ* 79d, *шѣрѣѣѣѣ* 180с, *Јов*: *отидѣ* 54v, *вѣзмогѣ* 53v, *Крѣ*: *нападѣ* 37v, *Охр*: *взидѣ* 66v, *идѣ* 5г, *пронидѣ* 98г, *видѣ* 1v, *Сѣир*: *вѣвѣда* 12v, *вѣзидѣ* 14v, *вѣнида* 8г, *Бон*: *привѣѣѣѣ* 76b, *шѣрѣѣѣѣ* 25b, *оѣвѣзѣѣ* 53b, *прѣвѣзѣѣѣѣ* 61с, *могѣ* 29с, *Рѣм*: *вѣзвигѣ* 81г, *изнемогѣ* 118г, *исѣѣѣѣѣ* 105г, *Гриѣ*: *прѣвидѣ* 64v, *мимонидѣ* 8г, *шѣвидѣ* 71г, *Шаф*: *впадѣ* 130г, *шѣвидѣ* 130г, *Орб*: *наидѣ* 180а, *шидѣ* 180d, *Кич*: *нападѣ* 4г, *поврзѣѣ* 39г.

Карактеристична црта во развојот на имперфектот и аористот, широко позната во македонските и бугарските црковнословенски ракописи од XII и XIII век, претставува меѓусебното израмнување на парадигмите на имперфектот и аористот (Рибарова 1988: 60).

Многубројните потврди за контрахирани имперфективни форми (на пр., во *Лобк*) сведочат дека тие претставувале обична појава во народниот јазик.

Во императивот се следи израмнување на наставките, а обопштувањето на едната од двете наставки во мн. (дв.) е познато уште во: *Зоџр*, *Мар*, *Асем*, *Сав*, *Син* и *Суџр*. Во обопштувањето на наставката со основниот вокал -ѣ или -и, може да се забележат дијалектни разлики – во текстовите од југозападните делови на македонската јазична територија, покрај форми на -ѣте кај неизведените глаголи од III група, се среќаваат аналогни форми на -ите, а -ите е пораспространета во северномакедонските, во *Дџ*: принесите 13г, съблюдите 19v, призовите 18v, *Раг*: рѣците 105а, призовите 70а, принесите 129а, *Краѣ*: бадите 9v, овлѣците 105v, съберите 14v, встаните 64v, *Карѣ*: бљудите са 57v, *Сѣр*: не кљните са 82г, *Слеј*: помѣните 100v. Глаголите како дати, вѣдѣти и видѣти образуваат стари императивни форми, на пр. *Дѣм*: даждь 98v, *Краѣ*: продаждь 111v, *Карѣ*: даждь 6v, *Грѣ*: даждь 17v, повеждь 9v, снѣждь 49v, *Бон*: даждь 8в, *Лобк*: даждь 43г, прѣдаждь 58г, ѿдаждь 100г, проповѣждь 122г, ѣждь 164г, *Заг*: даждь 129v, а подновувања има во *Дџ*: даи 41г, *Раг*: даи 121d, раздаи 110с, *Краѣ*: раздаи 111v, *Заѣ*: даи 17г, *Хлуг*: даи 154г, двојни форми има во *Лобк*: ѿверъзди и ѿверъзы 100v, *Заѣ*: бѣгаи 92v и бѣжи ... бѣгаи 92г.

Во некои текстови е потврдена старата кондиционална форма со бимь, за 1 л. едн. во *Крѣ*: аще дѣл не бимь створилъ 10v, аще ли же ни рекль бимь вамь 22г, *Рѣм*: оукрыл са бимь 42г, смѣрилъ бимь 80v, възложил бимь 80v, *Слеј*: бим оугаждалъ 75г, бимъ бѣлъ 75v, *Верк*: не бимь билъ 44v, а пр. со би за 2 и 3 л. едн. ја потврдуваат промената на помошниот глагол во непроменлива честица би, својствена за македонскиот јазик (Конески 1981: 199), пр. во *Раг*: да би са ѣвили 146с, *Јов*: не би братъ мои оумрьль 73г, любиль би 96v, *Крѣ*: би былъ 16v, аще би зде былъ не би ... ѣмрьль 114г, *Карѣ*: аще бо би былъ на зѣми то не би былъ 113г, *Сѣан*: би была 97г, аще бо би плът носиль 97v, да би помкоулила са 264v, *Лесн*: би са въздръжалъ 202г, аще бо би хотѣль ... дал ми би трыпѣнѣ 209г.

За вториот активен партицип на сег. време веќе во XII век се среќава наставката -ле: бѣ ходиле, рекле есте, што е типично македонско подновување (Рибарова 2005: 90, 158). Има и форми на перфектот без помошен глагол во 3 л. што соодветствуваат на современиот македонскиот јазик, во *Лесн*: аще ли звѣрь растръзаль или птица расхитилы или рыбы раздробилы 302г, *Сѣан*: царствоваль въ армениѣ 160v.

Во развојот на идното време е карактеристично проширувањето на употребата на формите на описното идно време, со глаголите *научати*, *хотѣти*, *имѣти*²⁸, но се следи и изедначување на формите во прилог на *имѣти*, односно *хотѣти*, што постепено го губи старото лексичко значење. Паралелно се среќаваат формите со помошниот глагол *имѣти*, *хотѣти* (во *Ром*, *Лобк*), но *имѣти* обично оди со негација, во *Ром*: *не имамъ штавити* 85г, *не имаѡ видѣти* 164г, *не имать сътворити* 163в.

Кај неличните глаголски форми се бележат промени какви што се: губење на инфинитивот и промена на партиципот на презентот во неменлива форма. Супинот престанал да суштествува како посебна граматичка категорија, а големиот број примери со супин во *Крѣ* го поврзуваат со старословенската традиција: *Ѹто изыдете въ пѹстина видѣтъ* 33в, *азъ же въ послахъ жѣтъ* 15в, *придѡ послослушатъ* 67в, *изыдошѡ жѣ его* 52г. Инфинитивот, под влијание на балканската јазична средина, ја губел изразноста и се заменува со да-конструкција или определена глаголска форма, и тоа претежно таму каде што во старословенскиот имало форма за супин. Иако во текстовите од XII до XIV век и не се забележува мошне почеста замена на инфинитивот со да-конструкција, односно проширување на функцијата на да-конструкцијата, што се должи на факторот на традицијата, сепак, има примери со да-конструкција²⁹, односно определени глаголски форми место инфинитив и обратно³⁰.

Подновувањата во **заменскиот систем** се поттикнати од промените во говорниот јазик (на пр. удвојувањето на некои заменски форми), како и од меѓујазичните контакти во балканската јазична средина. Карактеристични се: формата *тои* од заменката *тѣ*, неутрализацијата на родовите наставки во мн. кај посвојните заменки *мои*, *твои*, *свои*, проширувањето на употребата на рефлексивно-посесивната замена *свои* во текстовите од Охридската школа, поизразеното присуство на кратките дат. форми од личните заменки и од лично-повратната замена во посесивна употреба: *молитѣѡ ми*, *именѣмѡ ти*, *дрогѡга си*, *своего си агњѡца*, *въ жѣробѣ ти*, односно емфатичната употреба на кратките заменки заедно со долгите форми: *своеѡ си волеѡ*, *въ своѣи си жѣробѣ*, *своего си мѡжа*, тенденција за обопштување на една единствена форма од заменката иже (Црвенковска, Макаријоска 2018: 5–28).

Кај личните заменки, на пр. за 1 л. едн. покрај формата *азъ*, во запис во *Биѣ* е потврдена и формата со прејотација *ја зѣ* 54г.

²⁸ Пр. во *Берл*: *распѣтъ хошеѣтъ бѣити* 88в, *лѣгати научѣтъ* 112г, *научѣтъ пити* 116в, *рѣгати са научѣтъ и смиѣтати* 111г, а *имѣти* во евангелски цитати: *имаши сънѣти* 117в, *имѣтъ видѣти ѡб* (Миклас, Тасева, Йовчева 2006: 402).

²⁹ На пр. во Орб: *да вѣнѡж спѡсѡсениѡ твоего* 106с] *впошѣити Заѣ*, *да ицѣлитъ недѡжгы* 223с] *ицѣлити Заѣ*.

³⁰ во *Ром*: *прѣпитаѣтъ* Ps32,19] *прѣпитѣти Син*, *Поѣ*, *Бон*; *оумрѣтѣти* Ps36,32] *оумрѣтѣти Син*, *Поѣ*, *Бон*, *Дчн*; *изведе* Ps67,7] *изводити Поѣ*, *Бон*, *Дчн*; *сътвори* Ps104,25] *створити Син*, *Поѣ*, *Бон*; *внидѡ* Ps106,7] *внѣити Син*, *Поѣ*, *Бон*

Скратената дативна форма за м. род моу < емоу, е поврзана со историскиот развојот на заменските форми во македонскиот јазик, на пр. во *Ром*: да моу даважъ 1v, храна моу 1v, да моу даскѣ 1v, во *Бон*: далъ моу еси (Щепкин 1906: 216), во *Хлуд*: оумь моу да(х) ..., да моу са поклонимь (Rusek 1964: 51), во *Гриџ*: добръе моу естъ 47г, како моу естъ 53г.

Формата тои од заменката тз укажува на поврзаност со македонската јазична територија, на пр. во: *Биџ*, *Бон*, *Раг*, *Ром*, *Орб* и *Шаф*: в тои часъ 94г, тои естъ живот 104v, тои ми рече 146v, *Берл*: тои единь 74г, тои же рече 81v, братъ тои 98v, тои встрои 103г.

Внимание заслужуваат заменките неговз во *Виџи*: съжителъники ѿ негова моуѣненіа свооды 157a, покрај еговз: славеще когѣа егова оугодника 154d, во *Лесн*: кто не поклонит са еговѣ бѣагоустыни 131v, тѣщаніе егово 117v, подроугоу еговоу 167v, всѣ егова оугожденіа 240v, слава еговѣ ѣковѣколювию скаѣва еговѣ дълготръпѣнию слава еговѣ бѣагости 314г.

Употребата на кратките заменски форми, односно повратната замена са пред глаголот, се должи на влијание на народниот говор, и тоа особено во текстовите поврзани со западното македонско наречје, *Орб*: единь ѿ васъ ма прѣдасть 174d, даниль же та видѣ 70с, тѣмь ти са моѣла 107b, *Ром*: та пожъ 21v, та възвеличимь 52v, самь ма направи 133v, та прѣпитѣеть 42v, слъзы ми даждь 155г, слово ми подаждь 171v, ти сьгрѣших 94v, ти припадаж 20v, да са не дрѣжить 5г, да са сконѣеть 5г, да са испрагать 146г.

Формата ѿ од прашалната замена ѣто во *Биџ*: ѿ ми мръзнетъ 9г, ѿ ми желаети 64v, *Орб*: ѿ 25с, *Берл*: жено а рече рѣ ѿ 95г ја потврдува поврзаноста со македонската јазична територија.

Примерите во кои формите од показната замена се во постпозиција укажуваат на развојот на категоријата определеност, во *Шаф*: гласъ ѡнъ развоиничъ 10v, ѣто е дрѣво ѡнѡ 45v, сѣдище ѡно 58v, ѡко лотъ ѡнъ 76v, страхъ ѡнъ 69v, во *Берл*: дрѣво то 80v, мѣсто то 86v, мѣсто тоѡ 94г, прѣдобраѡ та жена 123г, жена та 125г, въ врѣмѣ то 114г, а интересна е и употребата на тз, ѡнъ зад придавката во именски синтагми во *Лесн* (Пандев 1988: 123): на самое то ѣудо 73г, на злыи тѣи пѣть ... на злѣи тои брани 190г, вслышжѣ лютое тѡ сѣтованіе 276г, помѣнжѣ ѡкаанное то разлѣченіе 278г, въ оумиленное то разлѣченіе 308г, страшныи ѡнъ дѣнь 90v, неизречеенны ѡнъ смрадъ 219v, лютыи ѡнъ гласъ 226v. И индиректните падежни форми од заменката ѡнъ во *Лобк* претежно се во постпозиција: прѣжде дѣнен ѡнѣхъ 17г, въ жзыцѣхъ ѡнѣхъ 141v, и положи камени ѡномоу 149г (Миовски 1996 :119).

Постпозитивно употребената показна замена со вокализацијата се спојува со претходната именка и претставува членска морфема (Угринова-Скаловска, Рибарова 1988: 52) во *Дбм*: образось 10г, мирось 163г, родось 15v, ѣковѣкось 24v, стоуденецось 131v, работъ 87г, денотъ

125г, во *Арѣ*: глаголось 27г, гласось 27г, шбразось, жзыкось 39г, родоть 17v, во *Орб*: подвигось 121с, грѣхось 184с, въ горкышсь чась 181с, во *Заѣ*: градось 115v, грѣхосы 160v, во *Гриѣ*: градось 45v, родотъ 69г, свиткосъ 72г, глаголось 72v. Примерите во кои членската морфема се пренесувала, веќе како посебен морфолошки елемент, од именката на придавката (Конески 1965: 129): *злзютъ рабъ во Дбј*, *въ горкышсь чась во Орб*, се потврда дека кон крајот на XIII век членот бил веќе изградена граматичка категорија.

Во македонските текстови има тенденција за обопштување на една единствена форма од заменката иже што не се согласува со зборот на кој се однесува според падежот, бројот односно родот. Обопштување на иже има во: *Биѣ, Дбј, Охр, Раг, Краѣ, Вран, Сѣр, Кри, Виш*. Пр. во *Вран*: и знамени иже створимъ 3v, шбразы иже створисте 13г, слово иже посла 19v, *Ром*: да придеть стѣ иже 15v, дѣла иже положи 32v, помѣни поношение иже оудръжа иже поносишъ брази твои 91г, на мѣстѣ иже положи 82v, во *Берл*: и створи скотоу ѡбѣжише иже естъ и до сего дѣне 94г, что дрѣво иже сади 80г, вса ти покорена сѣтъ и въ горахъ и въ водахъ иже на земли 96г, иже ест придроужень подроужии (Миклас, Тасева, Йовчева 2006: 409). Примери со обопштување на иже бележиме во: *Слеј, Дбм, Сѣан, Лесн* и др., на пр. *Дбм*: обрѣтомъ ѣсоуѣса съѣна иосифова еже отъ назарета 125v, хлѣвъ во еже азъ дамъ 142г, нь народъ сѣи, еже не вѣсть закона 146г, сѣсѣди же еже и вѣхъ видѣли 151v, наемникъ еже нѣсть пастырь 154v, *Лесн*: шни во пастырѣе еже та продашъ 259г, въ сицевыхъ страсѣхъ и зловахъ еже мы емоу сътворихомъ 104г, *Лобк*: внесошъ братиѣ его дары иже имѣхъ 93г, помѣнъ завѣтъ мой еже естъ междуо мною и вами 65г, завѣтъ мой иже завѣщ ахъ 116г, *Вран*: пришедъ же архiereи и еже съ нимъ 8v, по шбразѣ еже видѣ 13г, видаше знамениѣ еже створѣше 1г, ѡ вдовици ѡавитѣ еже петръ вѣстави 17г, и мы есмы сѣдѣтелие вѣсмъ еже створи 19v, *Јов*: за слово иже 95г, *Заг*: ѡче каашъ еже си на небесехъ 150v, раждаеши ѣко мати иже па чѣ ества приемши 63г, *Карѣ*: въ домоу симона оусмарѣ при мори еже пришед 12v, къ воглоу живоу еже сътвори кеѡво и зема 13г, не по завѣтоу еже створихъ 82v, въ доуѣ вашемъ еже естъ ѡ вогла 95г, но и во *Ром*: помѣни съборъ твои еже стажа 68г, кедри еже еси насадили 109г, сѣи днь еже створи 130г, *Берл*: въ вогатѣствѣ еже живеть на земли 65г, видѣвше и се спѣтникъ еже сѣдше съи въ развоици 91v, словѣ ѡ крстиѣници женѣ еже прѣврати мѣжа своего 94v, нъ възми златицъ еже ти шѣта 95г, дамъ даръ малъ еже имамъ 120г (Миклас, Тасева, Йовчева 2006: 408).

Има примери што ги дополнуваат потврдите за удвојувањето на објектот, што се пројавува веќе во XII век, пр. во *Кри*: сего ради искажъ его иудеи да и оубиждъ 15,18, *Лесн*: пошто мене звѣрь ты не растрѣза пошто емоу азъ не быхъ емоу брашно 260v, сицевомоу горе емоу же прѣтатъ 161v, а со установувањето на на-објектот на синтаксичко-семантички план го следиме сведувањето на предлогот на до граматички знак за изразување дативни односи (посвојност), односно за изделување на индиректниот

објект што во *Лесн* се поврзува со значењето на глаголите надѣяти са, оупѣвати, възнести, дати: прѣльстишж сѧ надѣжще са на разоумь свон 250v, мы оубо възлюбленни да трѣпимь не бо на ѹловѣжа оуповахомь 11v; то не възноси са на клеврѣта своего 46г, ѿвѣтъ даж на безгрѣшнаго 96г (Пандев 1988: 160).

И прилошкиот систем, главно, се вклопува во системот на старословенските прилози (Угринова-Скаловска, Рибарова 1988: 54), но со определени зборообразувачки иновации (Макаријоска 2009: 89–104). Во врска со компарацијата, најстарите аналитички пр. се прилози (помзного, порано, наидовро) во запис *Бийи*: поминанте ма братие помного, во *Орб*: тои дѣньн порано поемь слоѹжбѣж 92d, господи помкилоуи поврѣзо 83а, станжть прѣд свѣлѣтими враты мало понапрѣдъ 210а, а бележиме и аналитички форми на суперлативот од прилогот паѹе во *Шаф*: наипаѹе ѿмзии ма 86г, наипаѹе ѿтаготѣжж са 127г.

Во однос на морфосинтаксичките особености, во падежниот систем се случиле некои општи морфолошки промени пред полната афирмација на аналитизмот, а употребата на акуз. форми наместо ген., дат., инстр. и лок. и особено за ном. ја потврдуваат општата тенденција за установување на општа падежна форма (акуз.), при расколебаното чувство за синтаксичката функција на падежите. Мешањето на формите за ном. и акуз. не е чисто фонетска појава (по ж > а и зѣ > и), туку е поткрепена од синтаксичката замена на падежите³¹.

Во врска со одделни падежи, на пр., посвојноста повеќе се искажува со датив отколку со генитив. Посвојниот датив е една од најизразитите карактеристики на старословенскиот јазик и на јужнословенска почва. На пр. во *Рѡм*: мыслии людемь 13г, сѣмрть грѣшникомь 14v, таина срѣдѹоѹ 30г, кости ѹловѣжѣж 40v, застѣпнице вѣрнымь 94г, выж грѣшнымь 139v, оупованне емоѹ 152г, села имь 36г, бога емоѹ 19v, *Орб*: скровище мирѣ 55с, дрѣво спѧсению 80d, на ѹалникъ животоѹ 79с, покрај пр. во кои посвојноста се искажува со генитив во *Орб*: мкилѹсрѣдѣиа истоѹниче 156b, въ врѣма въздрѣжаниа 47а, врѣма живота моего 112d, *Шаф*: свѣтилзникъ покааниа 1г, врѣма дѣланиа 36г, дѣньз блѧгожѣханиа 45v, истоѹника слззѣ 121г. Зачестената употреба на дат. со посвојно значење место ген. и Конески (1956 :32) ја обележува како особеност на народниот говор. Има и случаи во кои, на пр. во *Рѡм* се јавува ген. на местото од дат. во *Син*³², а се среќава и дат. форма паралелно со ген.: бога емоѹ Ps36,31 и бога ѣго Ps32,12,

³¹ Акуз. место ном. во: *Бийи*, *Рѡм*, *Орб* и *Хлуд* и др., во *Рѡм*: ржжж моѹ поможеть емоѹ 89v, *Орб*: ѡвѣтъ са джжж мож 88d, ты еси боже кръвь и бож 87b, ты еси наша слоѹжбѣж 39а, моисеѡва ржжж да ѡвѣрит та 114b, паде са храминѣж 163а, *Берл*: пондѣтъ по немоѹ старѣа и стариѣа 111v, а ном. место акуз. во *Рѡм*: пожри жрѣтва 37v, положи рѣжа его и десница его 88v, *Берл*: изѣде наети дѣлателие 76v, и наѹаше пѣѣновати земаж и градове 100v, да литоѹргиса словенска лѣѣтѣргѣа а грѣѹѣка да не литоѹргиса 75г.

³² бога ѣго Ps32,12] бога ѣмоѹ *Син*; мѧтѣре его Ps108,14] мѧтѣре ѣмоѹ *Син*; желание грѣшныхъ Ps111,10] желание грѣшникѹѹ *Син*.

што потврдува дека за препишувачот двете форми биле рамноправни, при што ген. била книжевна, традиционална, а дат. народна форма.

Замената на ген. со негација со акуз. се пројавува уште од XII век (Конески 1976: 20). На пр., во *Шаф*: ицѣленіе не приемлемз 48г, не прѣзри дѣло свое 77в, тварз твож не прѣзри 86г, молитвѣ не прастаи створити 87в.

Проширувањето на акуз. форма е во согласност со општата тенденција за нејзиното затврдување како општа форма. Во XIII и особено од XIV век има употреба на акуз. место лок., во *Ром*: помѣни ны господри въ благоволеніе 114в, изведе въ радость 112г, исповѣда дѣла его въ радость 118в, призывахъ господѣа и оуслыша ма въ пространство 129г; *Лобк*: шста єдинз ноє и сщыи съ нимъ въ ковчегъ 57г, *Сѣан*: тѣь бѣ въ цѣсарство савориа перьскааго 189г, христовъ мѣхъу єнѣкикъ колоуѣа бѣше въ цѣсарство максиміане 226в, штѣць нѣашъ євпатіе бѣ въ цѣсарство аркадіа ѿ страны афригинскыа 248в, *Лесн*: ш дѣлѣ своемъ нерадить въмѣстилище бываеть 158в, вждеть прѣданъ въ темницѣ 207г, не би въсаждень былъ въ темницѣ 266в.

Во македонските текстови (XIII–XV век) е изразена честата употреба на предложните конструкции за изразување на падежните односи, а изгубеното чувство за правилна употреба на падежите се манифестира преку погрешна употреба на падежни форми со несоодветни предлози³³, предлози со општа падежна форма³⁴. Карактеристична е и повторената употреба (редупликацијата) на предлозите, што ја засилува врската на именката со глаголот, особено ако таа не е јасна поради припадноста кон различни деклинациски типови, односно претставува уште еден начин на појаснување на падежната функција во процесот на редуцирањето на падежниот систем и преминот кон аналитизам, а може да биде потврда и за засилувањето на употребата на предлозите во живиот народен говор (Конески 1981: 159). Обично фразите со повторени предлози меѓусебно се поврзуваат со сврзникот и. На пр., во *Бий*: кланѣжше са въ постѣ и въ вѣрѣ 62в, въ порѣфирѣ и въ висонѣ шѣлауаше са 99г, *Орб*: ѿ птиць и ѿ скоти и ѿ всѣхъ звѣреи 88д, съ шѣемъ и съ сыномъ 218а, *Шаф*: в денз и в ношз 86в, въ молитвѣ и в постѣ 89г, *Хлуд*: сз гащ ами и съ кловоуќы 144г, *Ром*: съ постомъ и съ молкитвож и съ паматиж и съ любовиж 133в, безъ междѣуѣс и безъ моулкитвы 2в, на нишѣ и на оубога 26г, ѿ гласа вражиа и ѿ стазаниа 41в, *Кич*: к тебѣ штрѣнѣа и к тебѣ вопиа 61г, сз штѣѣмз и сз доуѣхомз 32в, *Мкг*: настѣпати на змѣа и на скорпѣа 119г,

³³ во *Лобк*: въ пламени шгньнѣи Ех3,2, аще стогодишноу родить сѣрънъ Gn17,17, повинѣжше са ш всемъ съ воазниемъ 1P2,18, прѣдъ дѣрми домоу єлїсѣшвоу Pt5,9, всели са при дѣбѣмъ амбринѣтѣмъ Gn13,18, клать са господѣа славоа своеа и крѣпостиа мышѣа своеа Is62,8 и др.

³⁴ Предлогот сз најчесто се сврзува со општата падежна форма и со акуз. во *Крн*: да оумреши сз христа 58в, сз сѣветое муро 37в, сз сѣа марѣа 71в, глаголетъ тако сз помышленіе 94в, поиде сз єдинаго раба 106г, поиде сз матеръ его 138г, сз ши свое 255в, сз господство твоє 262г (Илиевски 1972: 141).

негодовати ѿ ѿаковѣ и ѿ ѿшанѣ 78v, ѿ галилеа и декаполѣ и ѿ ѿероусалимъ 7r, *Берл*: съ ѿтъѣемь или съ мѿлтѣриѣ или съ братомь или съ сестромь или съ сѣсѣди ближними 60v, въ лице адама и въ лице еврино и въ едино шбличне и въ ѿдеждѣ нетлѣннѣж 68r, междѣ ерен и междѣ пискоупѣи въздвиже рать диаволь междѣ ерѣи и междѣ пѣискоупѣи и междѣ попѣи 45r; *Лесн*: изыди ѿ земля своѣ и ѿ ажиць своиѣхъ и ѿ домоу ѿѣѣца своего 256r, ѿ ненавидѣщихъ ма и ѿ глѣбокыѣ воды 210v.

Различните синтаксички изрази средства се одраз на стилско-жанровските особености, на пр. химнографските делови пројавуваат низа специфичности на поетскиот израз од ритмичко-прозодиски причини (Црвенковска 2006), повторување на кратките заменски форми, во *Орб*: исѣбли ма христѣе да благодаря та и прославила та въ вѣкы 30c, мѿлим та ѿко да непрѣстанно та величуемь, та поеть сѣкъѣе и та славить лѣна 67c, наидеть на та доуѣхъ сѣвѣты и сила вышнѣго ѿсѣнит та 125a.

Од лексички аспект македонските текстови јасно го потврдуваат надоврзувањето на старите охридски традиции, а присутноста на архаизмите е изразена и во библиските и во небиблиските текстови. Архаичниот слој вклучува и моравизми потврдени во старословенските текстови, во *Дбм*: въсь мирь, древле, коустодиа, моудити, неприязнь, отъпоуѣение, пропати, во *Орб*: прѣкзно, намѣстие, клѣпць, кризма, кроуна, назимъ, сань, а *Слей* се одликува со рѣснота, рѣснотивъ, рѣснотивънъ: не можемъ на рѣснотѣ нѣ по рѣснотѣ 2С13,8, рѣснотиваа причѣ 2Р2,22, рѣснотивънъ вѣогъ 3,4.

Покрај архаизмите, кои јасно го потврдуваат користењето архаични предлошки, се izdelуваат и подновувања, како и лексичките варијанти што се одраз на контакти со други културни средини. Во областа на лексиката и преведувачката техника се одразени разликите меѓу Охридската книжевна школа, за која се карактеристични придржувањето кон моравската традиција, многубројните архаизми, чувањето на грцизмите и Преславската школа, која се стреми кон буквален превод, калкирање на грчката зборообразувачка структура и преведување на грцизмите (Рибарова 1987: 5–13; 1991: 183–191). Со охридската традиција се поврзуваат: брань, варъ, възкрѣсение, горьница, гоумьно, достоиние, животъ, жртѣва, катапетазма, коньчина, ложе, ѣубодѣица, мѣзѣва, наслѣдѣникъ, олзтарь, пастѣирь, постъ, пристаѣвникъ, скрѣзь, сѣвѣдѣтель, сѣнъмъ, хѣиѣение, а со преславската: рать, знон, възстание, възходьница, токъ, наслѣдие, причѣстие, жизнь, житие, трѣба, запона, коньць, одръ, блѣдѣница, плишь, причѣстѣвникъ, жртѣвникъ, трѣѣвникъ, пастоуѣхъ, алкание, алѣѣба, стронтьель, пѣѣаль, послоуѣхъ, сѣборъ, грабление.

Архаизмите се застапени во *Бий*: възлѣати сѣ, женихъ, непѣѣвати, понѣѣва, шоѣи, ѣѣлѣвати и во др. текстови, каде што може да се пренесени од предлошката. Во *Крѣ* се потврдени архаични лексички варијанти како

во глаголските евангелија: *взлати сѧ, гоумьно, шоуи, отзпоуѣение*, но и лексеми што не се потврдени ниту во старословенските ниту во другите македонски евангелија: *смокзвина, сѣмниѧ, сѧмзислѧз* итн. Во некои текстови едната лексичка варијанта доследно се употребува, а во други се користат паралелно две варијанти – пишувачот вршел и избор на еден од синонимите што бил повообичаен во неговата говорна средина. Лексичките варијанти можат да се сретнат и во рамките на истиот текст, а примерите се многубројни: *врачуь – исцѣлитель, животз – жизнь, ископи – испрѣва, кладазь – источѣникз, одежда – одѣяние* (Макаријоска 2012: 57–78). Ретките зборови имаат суштинско значење при локализацијата на текстовите, а ги бележиме, на пр., во заглавијата на четвороевангелието, во коментарот кон псалмите, во кантиката и во псалтирните молитви, во паримејните текстови, во прологот и паренезисот, но особено во химнографските текстови³⁵ (Макаријоска 2018: 97–115). Влијанието на народниот говор постепено се пројавува преку елементи од говорот на преписувачите уште од XII век, главно во записите и небогослужбените текстови, а неговата засилена употреба во XVI век се поврзува со појавата на дамаскините – текстови со религиозно-поучен карактер, во кои доаѓа до израз будењето на свеста дека треба да се пишува на јазик разбирлив за народот.

Од аспект на зборообразувањето, потврда за тесната поврзаност со Климентовото дело се образувањата со суфиксот *-ние* (*-ие*), што се наложува пред помалку продуктивните суфикси: *борьба – борение, болѣзнь – болѣние, оукориѧа – оукорение, пиво – питье, сзлоуѣаи – сзлоуѣие, зауѧаткз – зауѧатие, коньѣина – коньѣание, простѣни – прощение*. Варирањето на именките со суфиксите *-никз, -тель*³⁶, *-ѣць*, како и со бессуфиксните, е карактеристично и за Климентовите творби, а значајни се и подновувањата, помладиот слој префиксирани и двојнопрефиксирани глаголи итн. (Макаријоска 2009: 9–27, 33–40, 65–82).

Лексичкиот фонд на македонската писменост од XII до XVI век е претставен во *Речником̄ на црковнословенскиот̄ јазик од македонска редакција* (2006–2018), меѓународно координиран проект преку Комисијата за црковнословенски речници при Меѓународниот славистички комитет, а во рамките на Комисијата се работи и *Сѣоредбен индекс кон речниците обработувани во рамките на Комисијата за црковнословенски речници при Меѓународниот славистички комитет* (2015, 2018), во кој, покрај основниот лексички фонд со општословенски карактер, се документираат голем број ретки, временски или регионално обележани

³⁵ Подновувања на народна основа има во *Орб*: *юхо, сланитковз, слива, кроуша, варико, Вѣши*: *заради, нарадити, омакати, поврзѣе, повзтарати, повзторити, прѣратити листз, сзказовати*.

³⁶ Продуктивноста на суфиксот *-тель* се смета за одраз на климентовската традиција (Конески 1981: 180).

лексеми, кои ги одразуваат карактеристиките на одделни редакции, па и на македонската редакција.

Во периодот од XII до XVI век во македонските црковнословенски текстови се следи континуираноста со претходните развојни фази на граматичкиот и лексичкиот систем, односно надоврзувањето на традицијата преку архаични црти карактеристични за канонските текстови, но и навестување за прифаќањето на новите развојни тенденции, под влијание на говорниот јазик, односно усогласувања на народниот говор со старата писмена традиција.

Литература

- Бицевска К. 2000. *Правоиисни и фонейски особеносѝи на ракојисиие оо северна Македонија оо XIII и XIV век*, Скопје: Менора.
- Блахова Е., Хауптова З. 1990. *Сѝрумички (Македонски) ајосѝол*. Скопје: МАНУ.
- Вайан А. 1952. *Руководство по старославянскому языку*. Москва: Издательство: Иностранной литературы.
- Велев И. 1997. *Лесновскиоѝ книжевен ценѝар*, Скопје: Мисла.
- Видоески Б. 1961. „Основни дијалектни групи во Македонија“, *Македонски јазик*, XI–XII (1960/61), стр. 13–31.
- Георгиевски Г. 1990. *Инфиниѝивоѝ и неѝовиѝе еквиваленѝи во македонскиѝе ѝексѝови оо XII до XIV век*, Посебни изданија, кн. 16, Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“.
- Георгиевски Г. 2001. „Супинот и неговата синтаксичка замена во Добромировото евангелие“, *Македонисѝички сѝудии*, Скопје: Менора, стр. 61–76.
- Десподова В. 1972. „Значењето и употребата на заменката на иже“, *Македонски јазик* XXIII, стр. 219–223.
- Десподова В. 1995. „Дијалектната основа на македонските средновековни ракописи“, *Македонски јазик*, XL/XLI (1989/1990), стр. 155–163.
- Десподова В. 1997. *Сѝудии за македонскаѝа средновековна лексика*, Прилеп–Скопје: Институт за старословенска култура.
- Илиевски Хр. П. 1972. *Крнински дамаскин*, Стари текстови, кн. III, Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“.
- Илиевски Хр. П. 1988. *Балканолошки линѝвистички сѝудии, со ѝосебен осврѝ кон исѝорискиоѝ развој на македонскиоѝ јазик*, Посебни изданија, кн. 14, Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“.
- Конески Б. 1956. *Вранешнички ајосѝол*, Стари текстови, II, Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“.
- Конески Б. 1964. „Изместување на синтетичката дефлексија“, *Литѝературен збор* XI, бр. 5, стр. 3–10.

- Конески Б. 1975а. „Карактеристики на македонската варијанта на црковнословенскиот јазик“, *Од историјата на словенскиот писменост во Македонија*, Скопје, 19–29.
- Конески Б. 1975б. „Јазикот на Евангелието на поп Јована“, *Македонски јазик*, XXVI, стр. 11–31.
- Конески Б. 1976а. „Белешки за Добромировото евангелие“, *Прилози МАНУ: Одделение за лингвистика и литературна наука*, I, 1–2, Скопје: МАНУ, стр. 5–9
- Конески Б. 1976б. „Што дава Добромировото евангелие за историјата на македонскиот јазик“, *Годишен зборник на Филозофскиот факултет*, кн. 2, Скопје: Филозофски факултет, стр. 13–22.
- Конески Б. 1977. „За Станиславиовиот пролог“, *Прилози II*, 1–2, Скопје: МАНУ, стр. 5–25.
- Конески Б. 1981. *Историја на македонскиот јазик*, Скопје: Култура.
- Конески Б. 1986. „Охридска книжевна школа“, *Климент Охридски*, Студии, Скопје стр. 9–27.
- Кульбакин С. М. 1907. *Охридская рукопис апостола*, Български старини III, София.
- Макаријоска Л. 2009. *Студии од историското зорообразување*, Посебни изданија, кн. 67, Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“.
- Макаријоска Л. 2012. „Лексичките слоеви во македонската средновековна писменост“, *Прилози на МАНУ*, XXXVII, 1–2, Прилози посветени на акад. Блаже Ристовски по повод неговата 80-годишнина, МАНУ, Скопје, стр. 57–78.
- Макаријоска Л., Црвенковска Е. 2012. „Глаголските форми во македонските црковнословенски текстови од XII до XIV век“, *Context / Контекст* 10, стр. 39–60.
- Макаријоска Л. 2016. „Правописните системи и македонската јазична редакција во писменото културно наследство“, *Предавања на XLVII меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура*, Скопје: Меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, стр. 13–39.
- Макаријоска Л. 2016а. „Прилог кон кирилometодиевската библиографија во Македонија“ (по повод 1100-годишнината од упокојувањето на св. Климент Охридски), *Кирилometодиевска*, 10/2016, стр. 123–263.
- Макаријоска Л. 2018. „Влогот на химнографската лексика во Речникот на црковнословенскиот јазик од македонска редакција“, *Filologija*, 68, NAZU, стр. 97–115.
- Миклас Х., Тасева Л., Йовчева М. 2006. *Берлински сборник (среднобългарски книжовен паметник от началото на XIV век с дополнения от други ръкописи)*, Кирило-Методиевски научен център, БАН, София, Филозофско-исторически клон, ААН, Виена.

- Милтенов Ј. 2009. „Кирилски рѣкописи с глаголически вписвания“. *Wiener slavistisches Jahrbuch*, 55, стр. 191–291.
- Миовски М. 1996. *Хлудов ѡпаримејник – лингвистичка анализа*, Скопје: Метаморфоза.
- Мирчев К., Кодов Хр. 1965. *Енински апостол старобългарски паметник от XI в.*, София: БАН. Кирило–методиевска комисија. Институт за български език. Издателство на БАН.
- Мошин В. 1954: *Македонско евангелие на ѡѡ Јована*, Стари текстови, кн. I, Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“.
- Мусакова Е. 2004. „Кирилски рѣкописи с глаголически вписвания“. *Glagolijca i hrvatski glagolizam. Zbornik radova Međunarodnoga znanstvenog skupa povodom 100. obljetnice Staroslavenske akademije i 50. obljetnice Staroslavenskog institute*, Zagreb, стр. 523–548.
- Nedeljković O. 1967. „Poluglasovi u staroslavenskim epigrafskim spomenicima“, *Slovo*, 17, str. 5–36.
- Пандев Д. 1988. *Лесновски ѡпаренезис оѡ 1353 – лингвистичка анализа*, докторска дисертација, Филолошки факултет, Скопје.
- Пандев Д. 2000. „Тиквешкиот зборник – лингвистичка анализа“, *Македонистика*, 6, Скопје, стр. 3–90.
- Паунова М. 2011. *Деклинација на именките во црковнословенските ракописи оѡ македонска редакција*, Скопје: Филолошки факултет „Блаже Конески“.
- Поп-Атанасов Ѓ. 2000. *Кичевскиот окѡих*, Скопје: Менора.
- Поп-Атанасов Ѓ. 2000а. *Окѡихот во македонската книжевна ѡтрадиција*, Скопје: Институт за македонска литература.
- Поп-Атанасов Ѓ. 2019. *Црковното книжевно наследство на Лесновскиот манастир*, Штип: Брегалничка епархија, стр. 5–24.
- Поп-Атанасова С. 1995. *Лингвистичка анализа на Биѡолскиот ѡриод*, Посебни изданија, кн. 23, Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, Скопје.
- Речник на црковнословенскиот јазик оѡ македонска редакција*, уред. З. Рибарова, т. I, т. II св. 8–13: 2006–2018, Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, Скопје.
- Рибарова З. 1986. „Охридските традиции и јазикот на македонската средновековна писменост“, *Климент Охридски. Сѡуди*, Скопје, стр. 56–77.
- Рибарова З. 1991. „Оформувањето на македонската варијанта на црковнословенскиот јазик“, *Предавања на XXIII меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура*, Скопје: Универзитет „Кирил и Методиј“, Меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура, стр. 149–156.
- Рибарова З. 1994. „Основни правописни и фонетски особености на Григоровичевиот паримејник“, *Македонските дијалекти во Егејска Македонија*, Скопје: МАНУ, стр. 93–99.

- Рибарова З. 1996. „За правописните норми и традицијата во ракописите од македонската редакција на црковнословенскиот јазик“, *1100–20 години од хироџонизирањето на Свети Климент во епископ доаѓањето на Свети Наум во Охрид*. Зборник на трудови, Охрид: МПЦ, стр. 188–193.
- Рибарова З. 2005. *Јазикот на македонските црковнословенски текстови*, Скопје: МАНУ.
- Рибарова З. 2009. *Палеословенскички сџудии*, Посебни изданија, кн. 63, Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“.
- Rusek J. 1964. *Deklinacja i użycie przypadków w Triodzie Chłudowa*. Wrocław – Warszawa – Kraków.
- Споредбен индекс кон речнициите обработувани во рамките на Комисијата за црковнословенски речници при Меѓународниот славистички комитет*, ред. З. Рибарова, т. I (a–z); т. II (k–o), МАНУ, 2015, 2018 <http://ical.manu.edu.mk/books/Sporredben%20indeksMANU.pdf>.
- Угринова-Скаловска Р. 1966. „Книжевните споменици на старомакедонската писменост“, *Литературен збор*, XIII, кн. 4, стр. 17–26.
- Угринова-Скаловска Р. 1969. „Јазикот на црковнословенската писменост во Македонија“, *Литературен збор*, XVI, 1, стр. 13–19.
- Угринова-Скаловска Р. 1970. „Траги од глаголската писмена традиција во македонските кирилски текстови од XII до XIII век“, *Годишен зборник на Филолошкиот факултет*, 22, Скопје: Филолошки факултет, стр. 571–580.
- Угринова-Скаловска Р. 1972. „Јазичните особености на книжевните споменици од Охридската школа“, *Предавања на V семинар за македонски јазик, литература и култура*, Скопје: Универзитет „Кирил и Методиј“, стр. 18–28.
- Угринова-Скаловска Р. 1976. „Некои особености на македонската варијанта на црковнословенскиот јазик“, *Slovo* 25–26, стр. 175–184.
- Угринова-Скаловска Р. 1978. „Морфолошки одлики на црковнословенскиот јазик во македонските книжевни споменици“, *Предавања на XI семинар за македонски јазик, литература и култура*, Скопје: Универзитет „Кирил и Методиј“, стр. 85–94.
- Угринова-Скаловска Р. 1982. „Околу правописот на 5 и §“ *Македонски јазик XXXII–XXXIII (1981–1982)*, стр. 727–731.
- Угринова-Скаловска Р., Рибарова З. 1988. *Радомирово евангелие*, Стари текстови IV, Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“.
- Угринова-Скаловска Р., Десподова В. 1992. *Добромирово евангелие II*, (кирилски споменик од XII век), Прилеп–Скопје: Институт за старословенска култура – Книгоиздателство Матица македонска.

- Црвенковска Е. 2006: *Јазикот и стилот на триодот*, Скопје: Менора, Скопје.
- Црвенковска Е. 2003: „За територијата на Охридската книжевна школа“, Реферати на македонските слависти за XIII меѓународен славистички конгрес во Љубљана, *Прилози на МАНУ*, Скопје: МАНУ, стр. 147–160.
- Црвенковска Е., Макаријоска Л. 2010: *Орбелски триод*, Стари текстови X, Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“.
- Црвенковска Е., Макаријоска Л. 2018: „Заменските форми во македонските црковнословенски текстови“, *Реферати на македонскиот славистички конгрес за XVI меѓународен славистички конгрес*, Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, стр. 5–28.
- Щепкин В. Н. 1906: *Болонская псалтирь*, Санкт Петербург.

Кратенки на изворите

- Ар̄* – Аргиров триод, XIII век
Асем – Асеманово евангелие, крај на X или поч. на XI век
Берл – Берлински зборник, поч. на XIV век
Бӣ – Битолски триод, XII век
Бон – Болоњски псалтир, 1230–1241 г.
Верк – Верковичев апостол, XIV век
Вран – Вранешнички апостол, XIII век
Вӣ – Вагашки минеј, XV век
Гр̄ – Григоровичев псалтир, XIII век
Грӣ – Григоровичев паримејник, крај на XII или поч. на XIII век
Грӣ⁹ – Григоровичево евангелие бр. 9, поч. на XIV век
Дб̄ј – Добрејшово евангелие, прва пол. на XIII век
Дб̄м – Добромирово евангелие, XII век
Дчн – Дечански псалтир, крај на XIII век
За̄ – Загребски триод, прва пол. на XIII век
Зо̄р – Зографско евангелие, втора пол. на X или поч. на XI век
Јов – Евангелие на поп Јован, втора пол. на XIII век
Кар̄ – Карпински апостол, поч. на XIV век
Кич – Кичевски октоих, средина на XIII век
Клоц – Клоцов зборник, XI век
Кра̄ – Кратовско евангелие, средина на XIV век
Крн – Крнински дамаскин, XVI век
Кр̄ – Карпинско евангелие, крај на XIII век
Лесн – Лесновски паренезис, XIII век
Лобк – Лобковски паримејник, 1294–1320 г.
Мар – Мариинско евангелие, X–XI век
Мих – Михановиќев октоих, втора пол. на XIII век

- Мкѡ* – Македонско четвороевангелие, XIV или поч. на XV век
Орб – Орбелски триод, втора пол. на XIII век
Охр – Охридски апостол, крај на XII век
Поѡ – Погодинов псалтир, XIII век
Раѡ – Радомирово евангелие, втора пол. на XIII век
Рѡм – Радомиров псалтир, втора пол. на XIII век
Сав – Савина книга, XI век
Син – Синајски псалтир, XI век
СинЕ – Синајски еухологиј, XI век
Скоѡ – Скопски апостол, 1313 год.
СкоѡО – Скопски октоих, XIII век
Слеѡ – Слеченски апостол, XII век
Соф – Софиски октоих, средина на XIII век
Сѡан – Станиславов пролог,
Сѡм – Стаматово евангелие, XIII век
Суѡр – Супрасалски зборник, XI век
Тикв – Тиквешки зборник, крај на XV век
Кусѡѡ – Кустендилски триод, втора пол. на XIII век
Хлуд – Хлудов триод, крај на XIII век
Шаф – Шафариков триод, XII или поч. на XIII век

Liljana MAKARIJOSKA

LINGUISTIC FEATURES OF THE CHURCH SLAVIC TEXTS OF MACEDONIAN REDACTION

Summary

The analysis of the linguistic features (phonetical and orthographic, morpho-syntactical and lexical) of the Macedonian Church Slavic texts dating from XII–XV century confirms some differential features registered in other Church Slavic redactions as well, but some of them are specific only to Macedonian texts, such as vocalization of jers $\text{ъ} > \text{о}$, $\text{ь} > \text{е}$, denasalization $\text{ж} > \text{л}$, оѡ , ѡ etc., as a reflection of the old dialect differentiation, the use of ѣ , replacement of ѡ and и , the limited use of iota vowels, the preservation of the epenthetic л , fastening and changes in the consonant groups etc. The orthographic and phonologic features reflect the development of the orthographic system, as well as the compliance of the colloquial speech and the old literary tradition. Morphological and syntactic changes (such as the changes in the noun system, archaic verb forms and innovations, proposition and case constructions for expressing the syntactic relations etc.) gradually result in creating the redaction norms of the Macedonian Church Slavonic literacy. The lexical system also preserves the archaic lexical layer as part of the Cyril and Methodius heritage, as well as lexical variants which reflect the specific features of the Macedonian redaction; certain word derivation tendencies are reviewed as well. Continuance of the Cyril and Methodius tradition is observed in the later Macedonian literature as well.

Илија ВЕЛЕВ
Институт за македонска литература
Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Скопје
ilijavelev@yahoo.com

КОДИФИКАЦИЈАТА НА СТАРОСЛОВЕНСКИОТ БОГОСЛУЖБЕН И КНИЖЕВЕН ЈАЗИК ОДРАЗЕНА ВО МАКЕДОНСКИОТ ИСТОРИСКОЈАЗИЧЕН РАЗВОЈ

1. Вовед: Проникнување на словенското јазично и писмено прашање

Во глобалните цивилизациски односи на Балканот и пошироко во Југоисточна Европа словенското јазично и писмено прашање проникнало како најава уште на почетокот од периодот на раниот Среден век, при словенската колонизација во процесот на т.н. големи преселби на народите. Последователно, веќе од 80-тите години на VI и низ целиот VII век се извршила словенската колонизација и на просторот на Македонија. Овој миграциски наплив предизвикал пресвртни цивилизациски трансформации и влијателни етнички промени на просторот на Македонија и пошироко на Балканот. Домородното, веќе христијанизирано македонско население, кое дотогаш било сообразено со византискиот духовен, културен и јазичен амбиент, дошло во ситуација да се вклучува во новата етничка симбиоза со словенските доселени племиња преку нов – самиот по себе предизвикан колективитет, а по извесно време постапно станувало билингвално. Оттогаш на општествената сцена во Македонија почнала да стапува на сила доминантната социолошка и културолошка позиција на словенството како колективен идентитет. Овие глобални процеси биле сложени и се одвивале забавено во период од скоро два века.

Имено, словенските колонизатори не можеле спонтано да се адаптираат на христијанскиот духовен и културен свет под влијанието на контактите со домородното население и со духовната библиска традиција, што била присутна на просторот на Македонија како ранохристијанско византиско искуство. Токму таа интеркултурна цивилиза-

циска функција не можела лесно да се реализира, зашто доселеното паганско словенско население тешко го совладувало восприемањето на византискогрчката јазична и писмена комуникација. Затоа и во новонастанатите околности на тие простори сериозно се нарушил интегритетот на опстанокот на христијанското црковно организирање. Конечно, веќе во VIII и првата половина на IX век процесот на христијанизација почнал да ги истиснува паганските традиционални духовни искуства на доселените словенски племиња, а како резултат на политичката доктрина да се обезбеди лојалноста за интеграција на Словените како христијани во византискиот глобален свет. Во прилог на тоа, морале да се приспособат и реформите во двата христијански центри Источниот и Западниот, кога богослужењето и црковните книги требало да станат разбирливи и подостапни за паганските Словени како посредство за нивно конечно христијанизирање.

Уште во VIII век во земјите од класична Далмација со Дукља (денешна Црна Гора) од манастирот Монте Касино во Италија се доселувале монаси Бенедиктинци и Базилијанци за да организираат свои епархии (опатии), да го основат монашкиот живот и да го проповедат христијанското предание според римолатинската богословија и миса. Во правилата на монашкиот ред на Бенедиктинците било наведено дека тие треба да го научат и јазикот на словенското население за да биде христијанизирано. Тоа навело на тие простори во почетокот на IX век да се пишува и на словенски народен јазик, но без словенско писмено устројство – односно, се пишувале словенски текстови со римолатинско писмо. Слично искуство се идентификува и на просторот на Македонија при постоењето на Словенското кнежество при Стримонската склавинија во брегалничко-струмичкиот крај. Меѓу 845 и 855 година таму управувал св. Методиј Солунски во својство на византиски архонт, активирајќи го за првпат и словенскиот просветителски фактор. Македонското словенско население покажувало низок морал и недисциплина поради отпорот кон византиското подаништво, при што св. Методиј изготвил книжевно-правен акт *Воен судбник (Закон за судење на луѓето)* напишан на тогашен словеномакедонски јазик со византискогрчко писмо (зашто сè уште не било устроено словенско писмо). Во науката постојат и хипотетички претпоставки дека во 855 година таму св. Кирил и св. Методиј направиле обиди за прво устројство на словенско писмо по углед на византискогрчкото (некаков вид на првичен облик на подоцнежната кирилица). Следствено, дури и да имало некаков обид за устројство на словенска азбука при евентуалната изведена Брегалничка мисија во Македонија, таквиот ортографски чин останал недореализиран поради воениот и политички крах на византиското словенско кнежество на св. Методиј во брегалничко-струмичкиот крај поради бугарските освојувања во 855 година.

Впрочем и во почетокот од текстот на познатиот трактат *За буквиите* од Црноризец Храбар, со тектолошки контекст на апологија за првото словенско писмо – глаголицата, се потврдуваат поранешните обиди на Словените да пишуваат на својот јазик - но „без устројство“, т.е. без да имаат свое словенско писмо: „Порано Словените немаа книги (писмо), но со црти и рецки читаа и гатаа, како пагани. Покрстувајќи се, со римски и со грчки букви се обидуваа да ги пишуваат словенските зборови без ред“. Тоа укажува дека Словените уште во прататковината биле писмени и пишувале зборови со „црти“ – веројатно на некое од древните линеарни писма, а броевите ги бележеле со рецки – од кои потекнуваат искуствата со рабушите (присутни до поново време во практиката на неписменото население и кај нас во Македонија). Впрочем, и кај Андре Мартине (еден од водачите на Њујоршкиот лингвистички круг) поилустративно се проследува еволуцијата на словенските јазици од индоевропската и прасловенска форма на нивните древни говорни искуства, притоа izdelувајќи ги посебно и македонските Словени.

2. За кодификацијата на старословенскиот богослужбен и книжевен јазик, одразена во македонскиот историски јазичен развој

Македонскиот словенски јазичен развој во историски контекст тесно се поврзува со Кирилометодијевата кодификација на старословенскиот богослужбен и книжевен јазик, а притоа и со ортографското устројство на словенското писмо. Ваквиот висок цивилизациски и културолошки чин на сесловенските просветители и христијански рамноапостоли св. Константин-Кирил и Методиј се иницирал и се реализирал во функција на подготовките и спроведувањето на т.н. Моравска мисија, којашто со политичка одлука била одобрена од византискиот императорски совет уште во 862 година, а се одвивала во трите мисионерски фази: византиската во 863-867, римопапската во 867-869 и христијанско-екуменската на св. Методиј во 869-885 година. Од аспект на нашево современо проследување, кодификацијата на старословенскиот јазик и устројството на словенската азбука треба да се прифатат како конкретна културолошка појава произлезена од барањата на определената историска неопходност во 862/863 година. Едноставно, еволуцијата на настаните ја отворила вратата за влез на словенскиот јазик и писменост во новите глобални односи меѓу народите во Европа, афирмирајќи се како трета христијанска цивилизација и култура словенската – веднаш по византискогрчката и по римолатинската.

Подготовката за кодификацијата на старословенскиот јазик св. Браќа ја реализирале како византиски мисионери и афирматори на словенската духовна и писмена потреба во функција на императорските воени и политички стратешки интереси меѓу западнословенските кнежевства во Велика Моравија. Мошне сложената политичка и догмат-

ско-идеолошка црковна поставеност на суштината на Моравската мисија, барала подолг период да се извршат подготовки за нејзиното успешно реализирање преку словенското просветителство. Затоа, следела приоритетната обврска да се стандардизира општ словенски јазик, да се устрои словенско писмо, а и да се преведат од византискогрчки на старословенски јазик нужните богослужбени и проповедно-поучни книги. Таквата одговорна и историска улога ја предводел св. Константин-Кирил.

Без конкретно наведена изворна аргументација, некои истражувачи се обидуваа подготовките за сесловенското просветителство да ги лоцираат во манастирскиот амбиент на Олимп во Мала Азија, каде што претходно - по падот на Брегалничкото словенско кнежество, св. Методиј се замонашил и заедно со брата си активно се посветиле на книжевно-творечката дејност. Следствено, се тврди дека во манастирот Полихрон на Олимп се кодифицирал богослужбениот и книжевен старословенски јазик и дека таму се устроило првото словенско писмо – глаголицата за потребите на Моравската мисија. Се тврдеше дури и дека таму се превеле на старословенски јазик првите богослужбени книги. Сепак, веќе потврдениот успешен византиски мисионер св. Константин-Кирил не можел да се подготвува изолиран во манастирскиот амбиент на Олимп за исклучително сложените обврски, кои му претстоеле при идното сесловенско просветителство и воведувањето на словенското богослужење. Политичкиот и културниот статус на тогашниот македонски град Солун бил престижен, како еден од поразвиените византиски центри веднаш по Цариград. Токму во родниот град Солун, св. Константин-Кирил со брата си св. Методиј имале идеални услови да ги спроведуваат подготовките за заживување на словенската писменост, но и да ги воспостават контактите и консултациите со најголемите византиски авторитети. Над сè, на самиот терен од околината на Солун можеле изворно да се користат јазичните словенски говорни искуства, за врз основа на нив да се кодифицира општ словенски богослужбен и книжевен јазик – но и врз основа на нивниот гласовен систем да се подготви компетентна – фонетски устроена словенска азбука. Не треба да се исклучува можноста св. Браќа да зеле и свои учени соработници од словенскиот род, кои добро го познавале словенскиот мајчин јазик и во голема мерка им помогнале во прецизирањето на диференцијацијата на одделни словенски гласови. Секако, тие биле од околината на Солун – од родот на македонските Словени. Тие станале нивни ученици и следбеници во ширењето на словенската цивилизациска свест. Во таквиот случај во прилог оди и претпоставката за можноста дека св. Климент и Наум Охридски биле едни од тие нивни соработници и доследни спроведувачи на кирилometодиевската традиција.

Од погоре истакнатото, може да се заклучи дека старословенскиот јазик проникнал од изворот на македонската словенојазична основа, а постапно неговиот развој се прифаќал како општословенски – богослуж-

бено и книжевно стандардизиран јазик. Всушност, тоа се потврдува во палеославистиката и со т.н. македонска теорија за словеномакедонската народна основа на кодифицираниот старословенскиот јазик, иницирана уште од Јозеф Добровски и подоцна научно поткрепена и пошироко афирмирана во славистиката од Ватрослав Јагич и од Ватрослав Облак. Своите научни аргументи Ватрослав Јагич ги засновал врз лингвистичките анализи на најстарите зачувани глаголички ракописи, а Ватрослав Облак ги објавил теренските дијалектолошки истражувања од солунските околни села: Сухо, Висока и Зарова во книгата *Македонски сѝудии* (*Macedonische Studien*, Виена 1896) – со што и широко во славистиката го зацврстија овој научен факт како неоспорен.

Од самиот почеток на кодификацијата, старословенскиот јазик бил функционално приспособен на општословенската јазична основа, но и на служењето за трансмисија на верските евангелски пораки со кои словенските народи требало да се христијанизираат. Затоа и бил структуриран така за да може поимпресивно да ги пренесува библиските и сакралните зборови, воспевно и реторички применливи и за богослужење. Токму поради тоа тој не можел да биде и службен јазик во секојдневните општествени и профани односи меѓу луѓето, иако бил граден врз основата на живиот народен говор на солунските македонски Словени. Секогаш функционираше на извесно растојание од разговорните форми на словенските народни средини, но поради богослужбената и книжевната намена ветувал императив на автономна структура и лексика, кои сè до XVII век гарантирале и сопствен специфичен развој на опстанување во автентичноста - како јазик на богослужењето, книжевноста и на образованието. Поминувајќи преку процесот на стручно осмислена и на инвентивно конституирана кодификација од страна на врвни знајци и полиглоти од форматот на светите Кирил и Методиј, старословенскиот богослужбен и книжевен јазик не можел да се поставува во строга позиција на своевидна диглосија – зашто не ги продлабочувал раслојувањата меѓу културите и христијанската религија. Впрочем, колку и да се прават обиди на него да се гледа како обезбедува сакралност и недостапност на духовните тајни или на положбата на вишото значење - наспроти она на нижото, сепак како изразна артикулација допирал до свеста на народот и предизвикувал импресија со идеалите на верата и со доживувањата од книжевноста. Затоа и уште на почетокот во сите словенски средини не се прифаќал како туѓ јазик, наспроти односот што бил кон византискогрчкиот или кон римолатинскиот. Ваквата позиција му била обезбедена поради интеркултурниот модел на кодификацијата, која била поткрепена со идеологијата и со хиерархијата на богослужбен и книжевен јазик. Токму поради тоа нема да си дозволиме да се согласиме дека старословенскиот јазик треба да се толкува и како прецизна форма на словенски коине јазик. При неговото кодифицирање во основата на структурата поддржувал форми од византискогрчкиот и од римолатинскиот, особено

во синтаксата, дел од лексиката, во зборообразувањето, особено во зборотворбите на сложенките, и сл. Но на тој начин требало да се реализира културолошката мисија на кодифицираниот старословенски јазик, како јазик посредник – рамноправен со византискогрчкиот и со римолатинскиот, но индиректно и како продолжено искуство на други сакрализирани јазици: класичнохебрејскиот, коптскиот, ерменскиот, готскиот, па и класичнохеленистичкиот.

Веднаш по кодификацијата на старословенскиот јазик и по устројството на словенското писмо – глаголицата, се создале услови за да се почне со преведување на нужните црковни богослужбени книги, а и да се пишуваат оригинални словенски творби. Токму подготовките за Моравската мисија во Македонија го отвориле активниот процес на словенско книжевно создавање и на словенска преводна креативност. Пред сè, се превеле изборни текстови од евангелието, апостолот, псалтирот, патерикот и неопходните служби (празничниот минеј).

Ако развојот на словенската цивилизациска свест проникнал на територијата на Македонија, од нејзиниот словенојазичен извор, со поткрепа на византискиот воен, политички и црковен интерес, истиот процес доживеал афирмација во Моравско-панонските кнежевства на Ростислав и на Коцел, преку дипломатската формација на Моравската мисија, предводена и спроведувана од св. Константин-Кирил и Методиј. Во политичката основа Моравската мисија била респективно словенска, зашто главните стратешки тенденции требало да се реализираат преку застапеноста на словенскиот јазик во богослужењето, книжевноста и во писменоста. Тоа било едно од главните политички средства на западнословенските владетели за да го централизираат своето владеење, во што силно им пречело влијанието на средновековната франечка држава и на тамошното свештенство. Таму христијанскиот црковен живот меѓу словенското население бил управуван од франечкото свештенство, кое проповедувало и вршело богослужба на неразбирлив римолатински јазик.

Уште од самото доаѓање во Велеград, престолнината на Моравија, светите Браќа поттикнале интензивна богослужбена, проповедна, просветна и книжевна дејност. Односно, се посветило големо внимание и на просветувањето ученици, за да научат да читаат, да пишуваат и да богослужбуваат на словенски јазик. Од поталентираниите ученици произлегувале книжевници, кои пишувале, преведувале или препишувале книги за потребите на словенската богослужба или за проповедите по храмовите. Од редот на учениците произлегло словенското свештенство во Моравија. Особено дошло до израз спроведувањето на богослужбената и на проповедната дејност, зашто за краток период се превел на старословенски јазик целиот богослужбен чин (за утрената, часовите, малата и големата вечерна, литургијата), кој веќе во моравската црква се практикувал според источноправославниот типик. Во своите проповеди ги просветувале христијаните да не ги прифаќаат остатоците од паганството.

Но уште во почетокот од Кирилометодиевата дејност во Моравија се нарушиле интересите на франчкото римолатинско свештенство, кое постепено почнало да ја губи духовната доминација меѓу западните Словени. Токму од тие причини франчките великодостојници биле непријателски настроени кон распространувањето на старословенскиот јазик во богослужбата и во писменоста. Св. Кирил бил обвинет дека ги нарушува светите позиции на традиционалната духовна и писмена цивилизација во христијанскиот свет да се пишува и да се проповедува на трите јазици: класичноеврејски, римолатински и византискогрчки. Ваквата тријазична доктрина не била продукт на времето во кое дејствувале св. Кирил и Методиј. Старата тријазична идеологија влечела корени уште од далечниот IV век, но официјално неа ја афирмирал книжевникот Исидор Севилски (570 - 636), повикувајќи се дека на тие три јазици Пилат заповедал да се напише натписот на крстот на којшто бил распнат синот господов Исус Христос. Тријазичната теорија се ширела низ вековите како во римската така и во источната црква, а секое богослужење на сопствениот јазик се квалификувало за еретичко дело. Официјалниот јазик во источното христијанство бил византискогрчкиот, а во западното исклучително се восприемал римолатинскиот. Токму во втората половина од IX век тријазичната доктрина се нашла пред јавна демистификација, на која жестоко ѝ се спротивставиле токму св. Кирил и брат му св. Методиј. Особено дошол до израз јазичниот полемички судир во Венеција на св. Кирил, кој се поставил во одбрана на словенскиот јазик, кога приврзаниците на учењето за трите јазици во христијанството ги нарекол со називите тријазичници или пилатовци. Тоа учење го сметал за нехумано, за што и со огромен ентузијазам се впуштил во борба против тријазичниците – проектирајќи го новиот хуманизам во духовниот и во културниот однос за рамноправноста на јазиците и за еднаквоста меѓу народите. Со тоа ја придобил и наклонетоста на папата во Рим, каде што мисионерите со своите најистакнати ученици биле повикани во папската престолнина. При дочекот во Рим новопоставениот папа Адријан II ги благоволил словенските книги напишани на старословенски јазик и со словенско глаголичко писмо, при што дозволил да се богослужбува на словенски јазик. Нашите истражувања покажаа дека ваквиот црковнополитички гест на папата да се богослужбува и на словенски јазик ја заживеал старословенската кирилометодиевска јазична и писмена примена меѓу словенските христијани на просторите во класична Далмација и во Дукља (денешна Црна Гора), што требало да биде дополнителен прилог да се потврди суверенитетот на апостолската литургиска доминација. Не се исклучува веројатноста дека уште веднаш по згаснувањето на византискиот политички и црковен источнохристијански карактер на Моравската мисија во 867 година, при повратниот пат преку Венеција на сесловенските просветители, настанале и првите контакти со словенската писменост и со глаголицата на ученици по род Словенци, Хрвати,

Босанци и Црногорци (Дукљани). Што значи дека веќе бил подготвен културолошкиот амбиент да се прифати и таму папската поткрепа на правото да се применуваат кодифицираниот старословенски богослужбен и книжевен јазик и устроеното глаголичко писмо.

Во останатите јужнословенски средини во Бугарија и во Србија тогаш христијанството не било официјална религија, па следствено, ни кирилометодиевските сесловенски просветителски процеси немале директен одраз во нивните средини. Имено, христијанизацијата во Првото бугарско царство се случила со посредство на византискиот Константинопол меѓу 867 и 870 година и таму богослужбата и писменоста се одвивале на византискогрчки јазик сè до Преславскиот собор во 893 година. Впрочем, уште во летото во 862 година бил склучен воен сојуз меѓу франчката држава на Људвиг и бугарското кнежество, којшто индиректно бил насочен и против Велика Моравија – а во тек била и војната меѓу Византија и Бугарија, која завршила со склучувањето мировен договор во 864 година (значи една година подоцна откако почнала Моравската мисија). Исто така и на територијата на средновековна Рашка (Србија) христијанството се официјализирало со посредство на византискиот Константинопол меѓу 867 и 874 година, со византискогрчки јазик во богослужбата и во писменоста. Затоа и на просторот на Србија се среќаваат многу подоцнежни траги од словенската богослужба и писменост.

По смртта на св. Константин-Кирил во 869 година, папата се согласил да се манифестира екуменската христијанска чест во богослужбата на старословенски јазик, па како сопствен легат (пратеник) го препорачал св. Методиј на моравскиот кнез Ростислав, на нитранскиот кнез Светополк и на панонскиот кнез Коцелъ: *Да ве учи како шито баравше, и да ви ги објаснува на ваш јазик книгите на сии црковен чин во целоси* (Панонски легенди, Житие за св. Методиј, глава 8). Сè до смртта на св. Методиј во 885 година со различен степен на отпори словенскиот јазик и глаголичкото писмо биле во практична примена во западнорловенските книжевни и духовни средини, а потоа политичките околности предизвикале прогон на Кирилометодиевите ученици и прифаќање на римолатинските писмени искуства. Но основните идеи за ширење словенска цивилизациска свест со примена на словенскиот јазик во богослужбата и во писменоста не згаснале и биле продолжени од Кирилометодиевите ученици, од кои најистакнати биле св. Климент, св. Наум и Константин Презвитер. Нивното напуштање на Моравија и одењето на Балканот означувале враќање на реализацијата на идејата за ширење на словенска цивилизациска свест, назад кон нејзините извори – Македонија.

Поддржувањето на словенскиот јазичен и културен идентитет од страна на Византија, а подоцна и од папата во Рим, се покажало како функционална политичка доктрина и за бугарските владетели Борис и Симеон – внатре во државата да го неутрализираат влијанието на протобугарската аристократија, а притоа и за надвор стратешки поуспешно да

ги балансираат односите со Византија. Чинот на словенското просветителство во бугарската држава го поттикнал до завршна фаза владетелот Симеон на Преславски собор во 893 година, кога неговото кнежество станало царство. Тогаш византискиот клер бил прогонет од земјата и се неутрализирале богослужењето и писменоста на византискогрчки јазик. Соборските одлуки и официјално го воспоставиле старословенскиот јазик во богослужбената и во книжевната практика на бугарската држава, во чијшто состав воено бил завладеан и поголемиот дел од Македонија. Сепак, од политички причини се направил компромис во однос на примената на словенското писмо, при што се заменила глаголицата со новоустроеното словенско писмо – кирилицата. Тоа се случило како последица на новото политичко актуализирање на словенското азбучно прашање во бугарската држава на Симеон, кога пред донесувањето на преславските соборски одлуки имало и јавни дебати на кои Кирилometодиевите ученици св. Климент и Наум јавно се заложувале да се задржи изворното кирилometодиевско словенско писмо глаголицата. Дури на една од одржаните јавни дебати за примената на словенското писмо, се читал полемичкиот трактат *За буквиите* од Црноризец Храбар како апологија во одбрана на глаголицата, зад чијшто псевдоним би можел да се крие и самиот Кирилometодиев ученик св. Наум.

По Преславскиот собор во 893 година св. Климент и Наум не се помириле со отстапувањата од основните изворни идеи на кирилometодиевското словенско просветителство. Затоа целосно се изолирале во Македонија, т.е. во Климентовата епархија, формирајќи ја Охридската духовна и книжевна школа со примената на изворната кирилometодиевска мисионерска дејност: негувањето на македонска дијалектна основа во старословенскиот јазик и на глаголицата во писмената практика, но и задржувајќи ги изворните старословенски текстолошки редакции на сите библиски и богослужбени книжевни жанрови. Наскоро во Македонија им се придружил и Кирилometодиевиот ученик Константин Презвитер, кога станал брегалнички епископ во обновената Светиклиментова дијецеза – а којшто по барање на св. Наум во 894 година го составил книжевно-компилаторското дело *Поучиштелно евангелие*. Притоа, потемелните истражувања покажаа дека на просторот на Македонија, Константин Презвитер заедно со св. Климент го систематизирале целиот празничен химнографски циклус со пишување оригинални словенски творби: циклусот од песнопеења за празниците *Раѓањето Христово* и *Богојавлението*, а се мисли дека од нивната заемна творечка соработка произлегле и циклусите со оригиналните словенски канони од составот на триодот и на минејот. Натаму овие процеси предизвикале Охридската духовна и книжевна школа во Македонија да стекне самостоен развоен статус на секој план, кој и се издвоил со нагласени различни карактеристики во однос на новоформируваниот Преславски книжевен центар во Бугарија. Оттогаш настапила јасната историска потврда за диференција-

цијата меѓу средновековната духовна, книжевна и писмена традиција во Македонија – наспроти онаа што се одвивала во Бугарија.

3. За проникнувањето на македонската јазична редакција во старословенскиот, односно во црковнословенскиот богослужбен и книжевен јазик

Токму врз изворните словенски цивилизациски вредности што ги афирмирале св. Константин-Кирил и св. Методиј се надградува континуитетот на македонскиот јазичен и писмен развој со зацврстувањето на словенскиот културноисториски идентитет, напојувани од делото на најистакнатите Кирилометодиеви ученици и нивни следбеници св. Климент и Наум Охридски, како и од нив формираната Охридска духовна и книжевна школа. Како што натаму се афирмирала Охридската духовна и книжевна школа, така станувало сè посилено нејзиното влијание во развојот на богослужбената, јазичната, писмената и на книжевната традиција кај другите словенски средновековни средини, меѓу кои и во руската. Целосното потпирање врз изворните идеи на кирилометодиевското сесловенско просветителство во Охридската духовна и книжевна школа, но и покренувањето на растежот на старословенскиот јазик од страна на Кирилометодиевите ученици како веќе стандардизиран и вкоренет богослужбен, писмен и книжевен цивилизациски супстрат – заедно придонеле да се подреди статусот на Преславскиот книжевен центар во своевидна периферна позиција на влијание. За тоа, поголема улога одиграле и неповолните воено-политички и црковни прилики, кои перманентно го слабееле Првото бугарско царство и го довеле до вазалска завладеана позиција во однос на Византија. Во наведените услови на перманентно воено и политичко слабеење на Првото бугарско царство, последователно дошло до негово згаснување, кога канонски следувало и укинувањето на неговата помесна (титуларна) Преславска црковна дијецеза. Затоа и по нецел век на траење, Преславскиот книжевен центар исчезнал од духовната и од културната сцена на Балканот. Престижниот статус на Охридската духовна и книжевна школа како извор станал уште поактуелен при идниот развој на старословенската богослужбена, јазична, писмена и книжевна традиција.

По изминатиот период од нецел еден век сè уште не избледнале искуствата од дејноста на св. Климент, св. Наум и на епископ Константин во Македонија. Натаму врз континуитетот на старословенскиот јазичен и писмен развој, почнале да влијаат процесите од заживувањето на богомилското движење и учење, создавањето на Самуиловото словенско владетелство на просторот на Македонија (976-1014/108) и формирањето на Охридската патријаршија како титуларна помесна црква на овој македонски владетел. Големото влијание на Охридската духовна и

книжевна школа во Македонија сè повеќе го вкоренувала старословенскиот јазик во богослужбата, книжевноста и во писменоста.

Но веќе по враќањето на државниот и духовен протекторат на Византија во Македонија од 1018 година наваму, на развојот на словенските духовни и културни процеси таа гледала како на антивизантиски постапки - што го отежнувале дури и стекнувањето на лојалноста на македонското население како поданици, па дури и како христијанска паства. Затоа и првовремено Византија се обидела да ги потисне словенските воспоставени јазични и писмени традиции во Македонија преку наметнување доминација на византискиот црковен фактор во Охридската архиепископија (што сепак и во тие услови останала независна од јурисдикцијата на Вселенската патријаршија во Константинопол). Затоа почнала да се форсира примената на византискогрчката богослужба и масовно да се истиснуваат старословенските ракописни книги. Тогаш еден дел од македонските книжевници почнале да пишуваат на византискогрчки јазик, а веќе при нивелирањето на византиската антисловенската политика - истите творци засилено се оддале на книжевно преведување од византискогрчки на старословенски јазик. Како и да е, традицијата на Охридската духовна и книжевна школа веќе имала пуштено цврсти словенски корења, што не можеле да се искоренат. Во македонските книжевни и скрипторски центри се продолжило да се пишуваат книги на старословенски јазик, а друг дел од македонските книжевници учествувале во византиските творечки процеси, поддржувајќи ги актуелностите на доминантните идеологии на времето во кое живееле сите заедно.

Веќе воспоставената кирилometодиевска традиција пошироко во словенскиот духовен и културен свет од XI-XII век наваму со самостојните искуства од различните центри веќе не можеле да го гарантираат опстанокот на изворната основа во старословенскиот богослужбен и книжевен јазик, стандардизиран уште од средината на IX век. Долгиот временски период на заемни јазични, писмени и книжевни врски меѓу средновековните јужнословенски средини и Русуја до некаде успевале да го балансираат основниот слој на старословенскиот јазик, а во тоа Света Гора имала голема улога. Сепак, различните политички и црковни влијанија во секоја од словенските средини наложиле да настапат извесни диференцијации во основата на старословенскиот јазик, при што во секоја од нив доаѓало до постепено проникнување на народните (дијалектни) говорни особености. Всушност, станува збор за заживување на *редакцискиот ѝериод* од историскиот развој на старословенскиот богослужбен и книжевен јазик и на писменоста воопшто, којшто во натамошниот развоен период во науката веќе почнува да се приопштува како *црковнословенски јазик*. Така, во ракописните споменици што се пишувале во македонските книжевни и скрипторски центри почнале да се диференцираат препознатливи македонски дијалектни јазични црти, кои

во палеославистиката се определени како *македонска јазична редакција* (рецензија или варијанта) во однос на бугарската, српската, зетската, хумската или руската јазична редакција. Во новата интеркултурна констелација се случил дополнителен развоен поттик на кодифицираниот старословенски богослужбен и книжевен јазик, предизвикувајќи негово внатрешно структурно раслојување при односот на предлошката и преписот од една во друга јазична редакција, при што текстовите се изложувале на своевиден „превод“. Процесот на препишувачката размена на македонските, српските, зетските или на бугарските ракописни текстови одразувал помали јазични и правописни адаптации, за разлика на јужнословенските ракописни текстови во однос на руските – кои од XIV век натаму биле позначително оддалечени од основата на порано кодифицираниот старословенски јазик.

Главните карактеристики што ја изделуваат македонската јазична редакција на старословенскиот (веќе црковнословенски) јазик во однос на другите, се претежно на фонетско и на морфолошко ниво, иако извесни примеси можат да се евидентираат и на лексичко ниво – во однос на задржувањето на архаични зборовни форми, кои постапно сепак биле дополнувани со калкирањето на нови сложенки – надградувани и со изворни народни зборови. Пред сè, станува збор за мешањето на носовките кога се пишуваат зад одделни консонанти, за вокализација на двата ерови (темни вокали) во силна позиција – големиот Ъ во О и малиот Ъ во Е, појавата на нова графема S, деназализацијата на носовките Ж и А според карактеристиките на македонските дијалектни говори, примесите на присуство на вокално Р и Л само во сочуваните ракописи со македонска провениенција и сл. Ваквите јазични карактеристики се регистрираат во сочуваните писмени споменици (ракописни книги) што биле пишувани во рамките на Охридската книжевна школа. Но, по извесно време, во североисточна Македонија се издиференцирала специфична јазично-правописна развојна насока во рамките на уште една средновековна македонска книжевна школа, позната како Кратовска (или Кратовско-лесновска). Особено доаѓаат до израз диференцијациите на ортографски план, при што меѓу сочуваното македонско ракописно наследство од XII век наваму се изделуваат тесните карактеристики на *охридскиоѝ* и на *крашовскиоѝ* правописен систем. Ако за ракописите од Охридската книжевна школа пишувани во редакцискиот период биле карактеристични конзервативноста и архаичноста на јазикот и на писмото, со двоеров правопис, честа вокализација на големиот ер Ъ во О и сл.; веќе во кратовскиот правописен систем се диференцирале нови развојни ортографски карактеристики: преовладување на малиот ер Ъ, редуцирана појава на мешање на носовките Ж и А, отсутна или ретка појава на вокализација на големиот ер Ъ во О, замена на Ѓ со А по графемите Ц и S, поослободен пристап на словенското писмено меѓувлијание со зет-

ското и со српското скрипторско искуство во ракописните текстови пишувани во втората половина на XIII и првата половина на XIV век и сл.

Онаква каква што до скоро во палеославистиката беше претставувана типологизираната македонска јазична редакција, функционираше во средновековната книжевната традиција сè до крајот на XIII и во првата половина на XIV век. Впрочем, текстовите на сочуваните ракописи до XIII век ја одразуваат најпрецизната македонска јусова јазична редакција на старословенскиот/црковнословенски јазик. Во веќе обновената Втора Византија (од 1261 година), се наметнала потребата за нови реформски зафати, кои требало да ги прочистат пролатинските влијанија поради полувековното нејзино згаснување (од 1204 година). Пред сè, била важна литургиската реформа, кога Студискиот типик се променил со Ерусалимскиот. Тоа во македонската и во другите јужнословенски јазични и писмени средини подразбирало активирање на процесот „поправање на книгите“: нови преводи на книжевниот жанровски ансамбл од византискогрчки на црковнословенски јазик, негово текстолошко прередактирање, структурно доизградување, преантологизирање, идејно акомодирање, стилско доусовршување преку стилот „плетение словес“, а над сè и реформирање на правописните системи за нивна попрецизна регламентација, итн. Високите критериуми на исихастичкиот принцип за точност и за пластичен стилски израз на словото, потсетиле за присутниот јазичен и смисловен хаос, што настанал како резултат на грешките и на несоодветностите во текстовите при нивното повеќе вековно препишување. Се наметнал построг и прецизно нормативен принцип на преведувачка и на препишувачка постапка во македонските книжевни и скрипторски центри. Сеопфатните нови реформи не ја подместиле значително основата на македонската јазична варијанта (редакција) од црковнословенскиот јазик, туку промените доминантно доаѓале до израз во правописните системи на македонското словенско ракописно наследство. Ортографската реформа за попрецизна регламентација на правописните системи како ново византиско искуство станала активна тенденција и во јужнословенските книжевни и скрипторски центри, меѓу кои и во македонските. Поголем дел од македонските книжевници вршеле директни промени на правописниот систем од предлошката, заменувајќи го јусовиот охридски или кратовски правописен систем со новите реформирани безјусови правописи – најпрво „рашкиот“, а подоцна и „ресавскиот“.

Новиот реформиран „рашки“ правописен систем на црковнословенскиот јазик бил нормиран во втората половина на XIII век и се адаптирал во текот на XIV век, а со цел генерално во сите јужнословенски писмени традиции да се реши новата состојба за обележување и за читање на палаталните гласови, отстранувајќи ги скоро деназализираните графеме Ж и А. Во прилог на реформираната ортографска систематизација полугласовите Ъ и Ь се свеле само на присуството на малиот ер

Б, итн. Важно е да се нагласи дека реформираната ортографска појава во целост била подредена на новата фаза од развојот на кодифицираниот богослужбен и книжевен старословенски/црковнословенски јазик, главно во јужнословенските книжевни и скрипторски центри. До пред нешто повеќе од две децении во палеославистиката се третираше рашкиот правописен систем како апсолутна карактеристика на српската јазична редакција на црковнословенскиот јазик. Називот „рашки правопис“ не потекнува од периодот на неговата појава, зашто првично настанал во Светогорскиот реформаторски духовен и книжевен центар – како тенденција за попрецизна регламентација на правописните системи во јужнословенските јазични и писмени средини. Бидејќи во XIII век во скрипториумите на територијата на Рашка (Србија) црковнословенскиот богослужбен и книжевен јазик и словенската писменост биле во своевиден зародиш, и таму најбргу почнал реформираниот правопис да се адаптира како функционален во писменоста. Додека во другите јужнословенски средини: македонската, бугарската, црногорската, босанската или хрватско-далматинската, старословенската писменост имала веќе потврдено искуство на траење и традиција. Особено во Македонија скрипториумите истакнувале првичен поконзервативен однос кон прифаќањето на новите правописни реформи. Затоа во науката овој правописен систем условно се именува како „рашки“, што не значи дека е исклучително српско ортографско искуство – туку претставува општа јужнословенска писмена традиција.

Уште во втората половина на XIV век, повторно на Света Гора, дошло до надградување на реформираниот „рашки“ правописен систем со нов нормиран словенски правопис - во науката познат како „ресавски“. Сè поинтензивните напливи на различните јазични редакциски адаптации во црковнословенскиот богослужбен и книжевен јазик нужно условиле во наредните периоди меѓу XV и XVII век ресавскиот правописен систем да претрпи извесни приспособени општојужнословенски модификации. Овојпат ортографската норматива била до повисок степен супспецијализирана на јазичните и на писмените развојни предизвици, што биле непосредно поврзани со состојбата од развојот на црковнословенскиот јазик. Во прилог на усовршувањето на новиот словенски правописен систем учествувале повеќе истакнати и опитни јужнословенски книжевници, како што бил Евтимиј Трновски – а особено била од големо значење граматичката теорија на Константин Костенечки, произнесена во неговиот трактат *Разјаснеиџо излагање за буквиџе*. Костенечки клонел кон идејата обновувањето на веќе повеќеслојната комуникација на црковнословенскиот јазик да се засновува на графиското и на ортографското формално приближување на јужнословенските предредактирани текстови во однос на византискогрчкиот правописен образец и правописни идеи. Затоа и т.н. „ресавски“ правопис повеќе од „рашкиот“ требало да потсетува на кирилOMETодиевското старословенско писмо, осо-

бено со повторната примена на двата ера Ъ и Ь. Неговите главни карактеристики се идентификуваат преку: замената на големата носовка Ж со лигатуирната графема Оу (-у) и на малата носовка А со Е; попрецизно регулирање при пишувањето на еровите – Ъ се пишувал на местата каде што темниот вокал во функција на полуглас се изговарал, а Ь се бележал на крајот од зборовите без полугласовно изговарање; проширување на системот од надредни знаци по образецот на грчкиот правопис; се пристапило кон регулација на буквите што се пишувале со повеќе графемии, како што бил примерот со обичното И и со десетеричното I (Ī или Ĭ), со омикрон О и со омега Ω (Ω), со диграмото У и со лигатурното Оу, и сл.

За жал, до пред две децении во палеославистиката обично промената на правописниот систем од XIV век наваму се сметаше и како промена на јазичната редакција. Следствено, ракописните текстови од македонските или од бугарските скрипториуми пишувани со реформиран безјусов рашки или ресавски правопис се сметаа дека имаат „српска јазична редакција“. Но во сите случаи, промената на стариот охридски или кратовски јусов правопис со реформираниот безјусов рашки или ресавски правописен систем за нивна попрецизна регламентација, не значело и промена на македонската јазична редакција со српска. Едноставно станува збор за ортографско прашање, а не и за отсуство на македонските јазични црти во текстовите на безјусовите правописно-реформирани ракописи. Во основата на овие сочувани безјусови текстови се идентификуваат македонски јазични црти, па дури се забележува и сè поголем наплив на веќе олицетворена македонска лексика. Затоа, при лингвистичките анализи на писмените споменици од XIV век наваму би можело да се оперира и со терминологијата македонска безјусова јазична редакција, којашто трпела измени во однос на македонската јусова јазична редакција само на определено фонетско ниво – во зависност од промените на карактеристичните графемии (букви), кои ги наложувал за употреба реформираниот правописен систем. Впрочем, отсуството на назалите Ж и А и нивната деназализација во македонското ракописно наследство од XIV век наваму не било одраз само на нова писмена тенденција, туку овој лингвистички процес веќе постоел како порано започнат фонетски развој уште од XII-XIII век. Во првата и во втората половина на XIV век сè уште се идентификува присуството на стариот јусов правопис во сочуваното македонско ракописно наследство. Уште поинтересни се примерите во сочуваните македонски ракописи што се пишувале со мешан јусов и безјусов правописен систем. Сето ова потврдува дека во книжевната практика реформираниот рашки правопис не се наметнувал со црковните декрети, туку се распространувал под влијанието на новите тенденции за попрецизна регламентација на ортографскиот систем – а тоа го барало новото време. Македонската старословенска/црковнословенска писмена традиција била поконзервативна во однос на другите јужнословенски средини, зашто уште од времето на св. Климент

и на Охридската книжевна школа се негувале изворните форми на кирилometодиевските словенски јазични и писмени карактеристики. Затоа и новоформираните словенски безјусови правописни системи, „рашкиот“ и „ресавскиот“, некако подоцна успеваале да се приспособат и да се прифатат во македонската словенска писмена практика.

4. Заклучок: За последователниот развој на македонските народни говори во црковнословенскиот јазик од дамаскинарскиот (просветителски) период

Од втората половина на XVI до крајот на XVIII век во Македонија настапиле забрзани јазични развојни процеси со кои се истакнале пројавите на новите просветителски идеи, како предвесници на преродбенскиот XIX век. Веќе цело столетие бледнеел духот на искуствата од византиската културна и писмена традиција. Но затоа, пак, во преведувачкиот и во препишувачкиот ангажман на македонските книжевни дејци почнало да се наметнува презентирањето на тогашните современи грчки автори и на нивните дела кои веќе се пишувале на новогрчки (народен) јазик. Света Гора повторно се нашла во улога на афирмативен центар, каде што почнале да се активираат размените на новите просветителски идеи. Посредно и градот Солун продолжил да е значаен центар за воспоставување врски на поголемите развојни иницијативи и идејни тенденции. Всушност, во XVII век Македонија продолжила да служи како интегрален простор на идејно-развојната духовна и културна интроспекција меѓу народите на Балканот. Своевидно духовно и културно значење сè уште имала и автокефалната улога на Охридската архиепископија, која ги сочувала самостојноста и влијанието сè до XVIII век (до нејзиното неканонско укинување во 1767 година).

Во пишуваните текстови се поддржувала идејата дека проповедните и книжевни текстови треба да се создаваат на „прост“ – едноставен народен јазик, за да ја разберат обичните луѓе. Ваквата просветителска пројава се зародила кај солунскиот книжевник од XVI век Дамаскин Студит, кој се залагал да се пишува на народен новогрчки јазик, зашто традиционалниот (византискогрчки) богослужбен и книжевен јазик веќе тешко бил разбирлив за народот. Одрозот на неговите просветителски идеи веднаш заживеал пошироко во Македонија, каде што меѓу 1560 и 1580 година се извршил и првиот словенски превод на Дамаскиновиот зборник *Сокровиште* од страна на епископот пелагониски и прилепски Григориј. Под влијание на првиот македонски превод настанале и другите преводи на народните јазични изразувања во Бугарија, Србија, Црна Гора, Русија и Романија. Преведениот зборник почнал да го губи насловот *Сокровиште*, па како гест на просветителската идејна репродукција на авторот, во Македонија и во другите книжевни средини се преименувал како *Дамаскин*. Главно, во проповедно-поучните и во другите книжевни

состави писменоста продолжила да се развива со народната основа на јазикот, а со тоа се афирмирала понагласената македонска национална јазична диференцијација во однос на другите јужнословенски јазични средини: бугарската, српската, црногорската, босанската хрватската и словенечката. Исто така, за овој период е значаен и приливот на руските печатени богослужбени црквовни книги, преку кои во македонското богослужење и во писменоста се вршело специфично руско црковнословенско јазично и писмено влијание. Но над сè, укажуваме на приоритетната потреба јазично да се истражува токму македонското ракописно писмено наследство од периодот меѓу XVI и XVIII век, каде што лежи сврзувачката нишка за проследување на континуитетот на македонскиот историски јазичен развој до периодот на народното будење и на преродбенските национални идеи во текот на XIX век. Следствено, токму и во тие писмени споменици како извори лежи и концентрирањето на балканистичкиот јазичен слој во македонскиот словенски јазик, што го прави посебен во однос на другите јужнословенски јазици и исклучително податлив за истражувања од странаската компаративна лингвистика.

Токму и кодификаторите на современиот македонски книжевен јазик Крсте Петков Мисирков и Блаже Конески во XX век кодифицираа функционална стандардизирана јазична норма, зашто се засновувала врз нивното исклучително добро познавање и врз примената на искуствата на автентичните историскојазични состојби на Кирилметодиевата и на Светиклиментовата јазична и писмена традиција во Македонија, како и врз македонската народна јазична основа.

Литература

(Селективен преглед)

- Балан, Ал. Т. 1920, 1934. *Кирил и Методий*, св.1 и св.2: Софија.
- Бернштейн, Б.С. 1984. *Константин-Философ и Методий*: Москва.
- Бильбасов, В.А. 1868-1871. *Кирилл и Мефодий*, I-II: Спб.
- Бицевска, К. 2001. *Правописни и фонетски особености во ракописите од северна Македонија од XIII и XIV век*: Скопје.
- Велев, И. 2005. *Византичко-македонски книжевни врски*: Скопје.
- Велев, И. 2009. *Искони бѢ Слово. Во ѝочейокој беше Словоѝо*: Скопје.
- Велев, И. 2014. *Историја на македонската книжевност*. Том 1. *Средновековна книжевност (IX-XIV век)*: Скопје.
- Велев, И. 2016. *Свети Кирил и Методиј – рамноапостоли и сесловенски просветители*: Скопје.
- Георгиевски, М. 1979. *Македонскиот книжевно наследство од XI до XVIII век*: Скопје.
- Георгиевски, М. 1988, 1993, 2000. *Словенски ракописи во Македонија*, кн. III–IV, кн. V–VI и кн. VII–VIII: Скопје.

- Дамаскини. *Македонски преводи од 16 до 19 век*. 1975. Предговор, избор, редакција и коментар Радмила Угринова-Скаловска: Скопје.
- Десподова, В. и Славева, Л. 1988. *Македонски средновековни ракописи*. Книга I: Прилеп.
- Десподова, В. 2003. *Македонски средновековни ракописи*. Книга II: Прилеп-Скопје.
- Добровский, И. 1825. *Кирилл и Мефодий, славянские первоучители*: Москва.
- Доровски, И. и Црвенковска, Е. 2008. *Лексикон на старански македониски XX и XXI век*: Скопје.
- Ивановски, О. 1962. *Македонските Словени од VI до IX век*: Скопје.
- Илиевски, П. Хр. 1972. *Крнински дамаскин*: Скопје.
- Илиевски, П. Хр. 2001. *Појава и развој на писмото, со посебен осврт кон почетоциите на словенската писменост*: Скопје.
- Илиевски, П. Хр. 1999. *Светила незаодни. Словенските первоучители и нивните ученици (Студиј)*: Скопје.
- Илиевски, П. Хр. 2005. *Традиција и иновации во македонските црковнословенски книжевни споменници од турскиот период*: Скопје.
- Ильинский, Г.А. 1931. Где, когда, кем и с какой целью глаголица была заменена „кирилицей“, *Byzantinoslavica*, III, 1, 79-88;
- Ильинский, Г.А. 1906. *Македонский листок. Отрывок неизвестного памятника кирилловской письменности XI-XII в.*: Санкт Петербургъ.
- Ильинский, Г.А. 1915. *Охридские глаголические листки*. Отрывок древнецерковно-славянского евангелия XI в.: Петроградъ.
- Ягич, В. 1886. *Вопрос о Кирилле и Мефодии в славянской филологии*: Санкт Петербургъ.
- Ягичъ, В.И. *Образцы языка церковнославянского по древнейшимъ памятникамъ глаголической и кирилловской письменности*: Санкт Петербургъ.
- Јакимовска-Тошиќ, М. 2001. *Македонската книжевност во XV век*: Скопје.
- Кирилло-Мефодиевскиот сборник в памтть о совершившемся тысячелетии славянской письменности и христианства в России*. 1865: Москва.
- Кирил Солунски*, 1970. кн.1 и кн.2: Скопје.
- Конески Б. 1952, 1954. *Грамаџика на македонскиот литературен јазик*: Скопје.
- Конески, Б. 1986. *Историја на македонскиот јазик*: Скопје.
- Конески, Б. 1975. *Од историјата на јазикот на словенската писменост во Македонија*: Скопје.
- Конески, Б. 1986. *Охридска книжевна школа*. -В: *Климент Охридски. Студиј*: Скопје.

- Лавров, П.А. 1928. *Кирило та Методиј в дрвѣо-словянському письменсти*: Київ.
- Лавров, П. 1930. *Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности*: Ленинград.
- Макаријоска, Ј. и Павлеска-Георгиевска, Б. 2013. *Македонската лексика низ вековиџе*: Скопје.
- Макаријоска, Ј. 2019. *Црковнословенско-македонски речник*: Скопје.
- Македонски синоменици со глагољско и со кирилско писмо*. 2008. Составувачи И. Велев, Ј. Макаријоска и Е. Црвенковска: Скопје.
- Македонски текстови 10 – 20 век*. 1966. Составиле Б. Конески и О. Јашар-Настева: Скопје.
- Македонскиот јазик во глобалниот свет*. 2008 Година на македонскиот јазик: Скопје.
- Мареш, Ф. В. 2008. *Компаративна фонологија и морфологија на македонскиот јазик. Синхронија и дијахронија*: Скопје.
- Марковиќ, М. 2007. *Ароманскиот и македонскиот говор од охридско-сирскиот регион во балкански контекст*: Скопје.
- Марковиќ, М. и Тополињска, З. 2019. *Македонски – јолски. Семантичка деривација на одбрани прасловенски корени*: Скопје.
- Меншиков, А.И. 1885. *Материалы для истории письмен восточных, римских и славянских*, Москва 1885;
- Миловска, Д. 2004. *Стири книжевни текстови*: Скопје.
- Минова Гуркова, Ј. 2006. *Грамајика на македонскиот стандарден јазик за сираници*: Скопје.
- Мисирков, К.П. 1903. *За македонските работи*: Софија.
- Мисирков, К.П. 2005 и 2007. *Собрани дела*. Книга I и II. Подготовка Б. Ристовски: Скопје.
- Мошин, Вл. *Словенска јалеографија*: Скопје.
- Мошин, Вл. 1971. *Словенски ракописи во Македонија*. Книга I: Скопје.
- Острогорски, Г. 1970. *Византија и Словени*: Београд.
- Пандев, Д. и Стојчевска-Антиќ В. 2006. *Македонија лулка на словенската писменост*: Скопје.
- Пандев, Д. 2007. *Охридска чистанка*: Охрид.
- Пандев, Д. 2011. *Македонска хрестоматија*: Скопје.
- Панонски легенди*. 1970. Превод Радмила Угринова-Скаловска. Предговор Харалампие Поленаковиќ: Скопје.
- Панонски легенди*. 2001. Превод Јован Таковски. Предговор Добрила Миловска: Скопје.
- Поленаковиќ, Х. 1973. *Во музриџе на словенската писменост*: Скопје.
- Поп-Атанасов, Г. 2015. *Македонската глаголица*: Скопје.
- Поп-Атанасов, Г. 1989. *Речник на сиратата македонска лијература*: Скопје.

- Поп-Атанасов, Ѓ. 2017. *Словенски ракописи од Македонија во сѝрански ракописни збирки X-XIX век*. Книга прва, Археографски опис: Скопје.
- Рибарова, З. 2009. *Палеословенистички сѝудии*: Скопје.
- Спасов, Љ. 2005-2006. *Избрани ѱоглавја од исѝоријата на македонскиот јазик. Бојата на јазикот*. Книга 1-2: Скопје.
- Сѝарословенски кирилотеодиевски извори*. 2011. Вовед, редакција и коментари д-р Ѓорѓи Поп-Атанасов: Скопје.
- Сѝарословенско-македонски речник (со грчки паралели)*. 1999. Редактор Вангелија Десподова: Прилеп-Скопје.
- Стојчевска-Антиќ, В. 1997. *Македонската средновековна книжевност*: Скопје.
- Таковски, Ј. 2004. *Црковнословенска грамаѝика со црковнословенско-македонски речник*: Скопје.
- Теофилакт Охридски, Житие на Климент Охридски*. 1955. Превод, увод и бележки од Ал. Милев: Софија.
- Толстой, Н.И. 1954. *Македонски јазик*. БСЭ, 25: Москва.
- Тополињска, З. 1996. *Сѝудии од македонско-бузарската јазична конфронѝација*: Скопје.
- Туницкиј, Н. 1913. *Свети Климент Епископ словенскиј. Его жизнь и просветительская деятельность*: Сергиевъ Посадъ.
- Угринова-Скаловска, Р. 1979. *Сѝарословенски јазик*: Скопје.
- Усикова, Р.П. 1985, 2000. *Македонски јазик. Граматическиј очерк, текстѝ для чтения с коментариями и словарем*: Скопје.
- Усикова, Р. 2008. *Современниј литературниј македонски јазик как предмет славјановедения и балканистики. Современиот литературен македонски јазик како предмет на славистиката и на балканистиката*: Скопје.
- Црвенковска, Е. 2015. *Сѝарословенска чиианка*: Скопје.

* * *

- Bagin, A. 1993. *Cyrilometodská tradícia u Slovákov*: Bratislava.
- Dvorník, F. 1970. *Byzantské misie u Slovanů*: Praha.
- Dvornik, F. 1933. *Les Legendes de Constantine et de Methode vues de Byzance*: Prague.
- Friedman, V.A. 2004. *Studies on Albanian and Other Balkan languages*: Dukkagjini.
- Friedman, V.A. 1977. *The Grammatical of the Macedonian Indikative*: Columbus.
- Grivec, Fr. 1951. *Žitija Konstantina in Metodija*: Ljubljana.
- Lunt, H.G. 1952. *Grammar of the Macedonian language*: Скопје.
- Martine, A. 1987. *Indoevropski jezik I "Indoevropljani"*. Predod i predgovor Jasmine Grković: Novi Sad.

- Oblak, V. 1896. *Mazedonische Studien, Sitzungsberichte der Philosophisch-historischen Class der kaiserliche Akademie der Wissenschaften*: Wien.
- The Konikovo Gospel. Кониковско еванџелие*. 2008. Editors: Jouko Lindstedt, Ljudmil Spasov, Juhani Nuorluoto: Helsinki.
- Vaillant, A. 1950, 1958, 1966. *Grammaire compare des langues slaves*. 1-3: Paris.
- Vaillant, A. 1948. *Manuel du vieux Slave*: Paris.
- Vašica, J. 1966. *Literarni památky epochy velkomoravské 863-885*: Praha.

Илија ВЕЛЕВ

КОДИФИКАЦИЈАТА НА СТАРОСЛОВЕНСКИОТ БОГОСЛУЖБЕН И КНИЖЕВЕН ЈАЗИК ОДРАЗЕНА ВО МАКЕДОНСКИОТ ИСТОРИСКОЈАЗИЧЕН РАЗВОЈ

Резиме

Проникнувањето на словенското јазично и писмено прашање се актуализирало како најава уште на почетокот од периодот на раниот Среден век, при словенската колонизација во процесот на т.н. големи преселби на народите на Балканот и пошироко во Југоисточна Европа. Постапно сè до IX век процесот на христијанизација и на словенизирање почнал да ги истиснува паганските традиционални духовни искуства на доселените словенски племиња, а како резултат на политичката доктрина да се обезбеди лојалноста за интеграција на Словените како христијани во византискиот глобален свет. Македонскиот словенски јазичен развој во историски контекст тесно се поврзува со Кирилومتодијевата кодификација на старословенскиот богослужбен и книжевен јазик, а притоа и со устројството на словенското писмо глаголицата. На самиот терен од околината на Солун можеле изворно да се користат јазичните словенски говорни искуства, за врз основа на нив да се кодифицира општ словенски богослужбен и книжевен јазик – но и врз основа на нивниот гласовен систем да се подготви фонетски устроена словенска азбука. Кодификацијата на старословенскиот јазик проникнала од изворот на македонската словенојазична основа, која од самиот почеток била функционално приспособена на општословенската јазична основа, но и на служењето за трансмисија на верските евангелски пораки со кои словенските народи требало да се христијанизираат. Веќе во 867 година, папата Адријан II ги благословил словенските книги напишани на старословенски јазик и со словенско глаголичко писмо, при што дозволил да се богослужбува на словенски јазик. Со тоа веќе станал непрекинат историскиот процес кодифицираниот старословенски јазик непречено да се применува во богослужбите и во писменоста кај повеќето словенските народи, меѓу кои и кај македонскиот. Само во останатите јужнословенски средини во Бугарија и во Србија тогаш христијанството не било официјална религија, па следствено ни

кирилометодиевските сесловенски просветителски процеси немале директен одраз во нивните средини и се развиле подоцна. Токму врз изворните словенски цивилизациски вредности што ги афирмирале св. Константин-Кирил и св. Методиј се надградил континуитетот на македонскиот јазичен и писмен развој, продолжен од делото на најистакнатите Кирилометодиеви ученици и нивни следбеници св. Климент и Наум Охридски, како и од нив формираната Охридска духовна и книжевна школа. Како што се афирмирала Охридската духовна и книжевна школа, така станувало сè посилно нејзиното влијание во развојот на богослужбената, јазичната, писмената и на книжевната традиција кај другите словенски средновековни средини, меѓу кои и во руската. Од XI-XII век натаму различните политички и црковни влијанија во секоја од словенските средини наложиле да настапат извесни диференцијации во основата на старословенскиот јазик, при што во секоја од нив доаѓало до постепено проникнување на народните (дијалектни) говорни карактеристики. Всушност, станува збор за заживување на *редакцискиот период* од историскиот развој на старословенскиот богослужбен и книжевен јазик и на писменоста воопшто, којшто во натамошниот развоен период во науката веќе почнува да се приопштува како *црковнословенски јазик*. Така, во ракописните споменици што се пишувале во македонските книжевни и скрипторски центри почнале да се диференцираат препознатливи македонски дијалектни јазични црти, кои во палеославистиката се определени како *македонска јазична редакција* во однос на бугарската, српската, зетската, хумската или руската јазична редакција. Меѓу сочуваното македонско ракописно наследство од XII век наваму се izdelуваат тесните карактеристики на *охридскиот* и на *крајовскиот* правописен систем. Текстовите на сочуваните ракописи до XIII век ја одразуваат најпрецизната македонска јусова јазична редакција на старословенскиот/црковнословенскиот јазик. Веќе во периодите на XIV-XV и XVI-XVIII век во македонската јазична и писмена традиција на развој се одразиле реформите на безјусовите правописни системи, навлегувањето на народните јазични елементи поткрепени со просветителските (дамаскинарските) културни процеси, влијанието на јазичните форми од печатените руски црковнословенски книги, но над сè и концентрирањето на балканистичкиот јазичен слој во македонскиот словенски јазик, што го прави посебен во однос на другите јужнословенски јазици и исклучително податлив за истражувања од странаската компаративна лингвистика.

УДК 811.163.3(091)
УДК 329.73:008]-05(497.7)"18"
УДК 821.163.3:[329.73:008"18"

Александра ЃУРКОВА
Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“
Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Скопје
aleksandrag@imj.ukim.edu.mk

ДИФЕРЕНЦИЈАЦИЈА НА МАКЕДОНСКИТЕ ЈАЗИЧНИ И ПРАВОПИСНИ ОСОБЕНОСТИ ВО ПИСМЕНАТА ТРАДИЦИЈА НА МАКЕДОНСКИТЕ ДЕЈЦИ ОД XIX ВЕК

Влогот на Ѓорѓија Пулевски и Димитар Македонски за македонскиот јазик

Најраниот печатен израз на посебен македонски идентитет е пројавен од Ѓорѓија Пулевски од Галичник (1822/23–1893)¹, кој во еден од своите учебници, односно во Речникот од три јазици наведува: „Наше отачество се велит Македонија и ние се именуваме с. Македонци“; „с. македонскиот јазик је најсроден со црковно-славјанските книги и тој је старославјански“. Во 1878 ја објави првата македонска револуционерна поема „Самовила Македонска“, а во 1880 во Софија е објавена неговата граматика „Славјанско-населњенски-македонска слогница речовска“, која претставува стремеж за еден македонски литературен јазик. Во 1892 е објавена првата историја „Славјанско-македонска општа историја“; со своите дела, Пулевски се истакнува со македонистички идеи во поглед на јазикот и на националното чувство. Пулевски бил посветен во борбата за ослободување на Македонија од турската власт, што се потврдува со неговото учество во Српско-турската војна како доброволец, како и во Руско-турската војна (1877–1878). Притоа, Пулевски се истакнал како војвода во борбите на македонските единици што, под водство на Д. Попгеоргиев-Беровски, создале слободна територија со воспоставена македонска власт (Љ. Лапе 1976). За својата храброст Пулевски бил и одликуван од Руската команда и добил и сабја од рускиот цар, која со гордост ја носел. По Берлинскиот конгрес (1878) и враќањето на Македонија во границите на Турција, Македонците го организираат

¹ Годината на раѓање е наведена според најновите сознанија на Бл. Ристовски и Б. Ристовска-Јосифовска, в. Пулевски (1892) 2003.

Кресненското востание, во кое учествува и Пулевски како член на Воениот совет сè до 1879 год. (Ристовски 1996). Израз на македонската борба претставува неговата поема „Самовила македонска“, како и песните „Жалост македонска“, „Плачење македонско“, како дел од збирката „Македонска песнарка“ (1879). Во 1880 год. Пулевски во Софија ја печати „Славјанско-населџенски-македонска слогница речовска“ со помош од своите земјаци. Овој учебник е наменет за трето одделение на основните училишта и е напишан на „славјанско-македонски јазик“. Многустраната дејност на Пулевски е дополнета и со неговиот активизам во текот на годините поминати во Софија, кога тој ги организирал македонските интелектуалци во книжевна дружина; за ова пишува Димитрија Чуповски во своето списание „Македонски глас“ (Македонский Голосъ, I, 5, СПб., 5. IX. 1913, 77), за третманот на Бугарија кон македонската национална мисла: „Така, образуваната во 1888 год., Славјанско-македонска книжевна дружина од емигранти Македонци во Софија, под претседателство на Георгија Пулевски, којашто имаше цел да ја прероди народната македонска литература, бугарската влада ја растури и мнозина нејзини членови ги истера од територијата на Кнежевството.“ (сп. Бл. Ристовски 1973). Со оглед на борбата на Пулевски за посебноста на македонскиот народ, не е изненадување дека во изданието на Софискиот македонски научен институт („Борби за запазване на единството на бугарската нација 1878-1893“, 1994: 20) како носители на „македонскиот антибугаризъм“ што имал за цел осамостојување на антибугарска основа на Македонија се посочени Пулевски и Венијамин Мачуковски (сп. Ристовски 1996: 6).

Пулевски е најпознат по своите два речника: „Речникъ отъ четири језика.“ I. Српско-аллбански. II. Арбански-Арнаутски. III. Турски. IV. Грчки, (прв дел), издаден во Белград во 1873 год. и „Речникъ отъ три језика“, С. Македонски, Арбански и Турски, кн. 2, издаден во Белград, 1875 год. Пулевски барал поддршка за печатењето на првиот речник од Србија, меѓутоа не наоѓа соодветна поткрепа, па Пулевски самиот наоѓа донатори од Галичник за печатењето на Речникот. Вториот речник е печатен во Државната печатница во Белград, со тоа што Пулевски требало да направи отстапка, односно да ја употребува Вуковата кирилична азбука. Инаку, вообичаено, Пулевски во своите дела ја користи словенско-руската азбука (традиционална кирилица), што е евидентно во неговите ракописи: „Јзичница“ и „Славјанско-македонска општа историја“. Сето тоа влијаело и на називите за македонскиот јазик што ги употребувал Пулевски. Во првиот речник под „српско-аллбански“, всушност, се наведени македонски дијалектни зборови и фрази, а до нив соодветниците на српски, така што се работи за македонско-српска паралела. Во вториот речник се служи со називот „с. македонски“, при што Пулевски и со намера не сакал да ја истакнува кратенката (пример од вториот речник: „и мије се именуваме с. Македонци“). Издавачите во

Србија ја сфаќале кратенката како „српско-македонски“, но Пулевски, всушност, насекаде го употребува називот „славјано-македонски“. Потврда за тоа е и албанскиот превод на насловната страница на вториот речник: „шкиништ“, што значи „словенски“ (алб. *Shkê* – Словени), што исто така означува и „рисјански, каурски“ (Бл. Конески 1986: 225). Во предговорот кон вториот речник, кој е наменет како учебник за учениците во Македонија, Пулевски за јазикот наведува: „затоа и ја напишав на с. македонски јазик, зашто во овој крај не се разбира јазикот бугарски, но овој јазик си има свое наречје мијачко, што значи чист разговор, на кое и црковните книги ги превеле од грчки Кирил и Методија за нашиот народ.“ (превод од српски Бл. Ристовски, в. Пулевски 1974: 83). Со оглед на тоа дека Пулевски бил со скромно образование, може да се каже дека неговите дела претставуваат значаен документ за народниот јазик и посебно специфично за родениот, галички говор на авторот. Во првиот дел од овој речник Пулевски се служел со учебникот на Шапкарев „Първоначални познания за малечки дѣтца“ (1868), што се гледа и во концептот на прашање и одговор според учебникот на Шапкарев. Во однос на азбуката, тој ја користи традиционалната азбука во првиот речник, како и еровите и буквите *i* и *й* (последнава на крајот на зборот), додека во вториот речник испуштил неколку стари букви, но ја зачувува нивната реализација: ђ=је, ы=ји, я=ја, ю=ју. Во вториот речник Пулевски ги употребува *љ* и *њ*, па има примери со вкрстување во бележењето, на пример: имиња 2/39, зборувањево 2/39, љјуди 2/48 итн. Во првиот речник мекоста на *л* и *н* се бележи со „јери“ (ы) главно во српски зборови, на пример: долны 1/35, задны 1/42, леньръ 1/60. Мекоста на *н* се бележи и со мал ер: конъ 1/40, леньъ 1/65 (сп. Конески 1986: 211, 212). Големите ер се бележи на крајот на зборовите што завршуваат на консонант, а малиот ер се употребува на место на шва-вокалот (*ѐ*), на пр.: гъска 1/44, арамилькъ 1/69. Тврдото *л* се обележува со двојно *л*: ллошо 1/36, пллатно 1/31, додека мекото со *л*: клун 1/44, постела 1/32; во вториот речник тврдиот консонант се бележи со *л*, а мекиот со *љ* (видељина 2/7, биљки 2/6,9). Во позиција на неутрализација пред *е* и *и* кај Пулевски е обележено мекото *л*, на пр.: лень 1/31, каленица 1/33, љесно 2/27, видељина 2/7 и др. Во галичкиот говор старото меко *л* не е затврднато, како во: недел’а/ недел’и, вел’а/ вел’ит, и тоа се бележи редовно кај Пулевски. Застапено е и бележењето на вокалното *р* и вокално тврдо и меко *л*: вообичаено е бележено без придружен ер, на пр.: црвень 1/20, прсти 1/22, јабллко 1/46; но, има и примери со придружен ер пред или зад *р*, *л*, на пр.: крьфъ 1/24, къллкови 1/22 и др. Во вториот речник наместо бележењето со ер се употребува тире, на пр.: зд-рвен 2/57, д-л-жник 2/107 и др. Во однос на замената на Он (*ж*): Пулевски во првиот речник ја бележи состојбата во галичкиот говор со *о*, на пр.: потъ 1/18, роци 1/22, јогленъ 1/38, а овој процес се совпаднал и развојот во други позиции како, на пример, вторичниот ер, на пр.: седомъ, осомъ 1/26, веторъ 1/14; замена а за Он очекувано има во примерите каде Он

се јавува во наставките или зад акцентирани слог, на пр.: жeладъ 1/48, гу-лапъ 1/44. Инаку, по влијание отстрана, се бележи у како замена за Он: гуска 1/44, оружъ 1/58. За разлика од ова, во вториот речник Пулевски во пофреквентни зборови ја применува замената *a* за Он, и тоа во лексемите: јазик, каде, рака, јачмен, заби, порачав, знајет итн. Значи, во вториот речник Пулевски ги има предвид другите македонски говори и нивните особености, што претставува израз на неговиот стремеж кон еден пишан македонски јазик со поширока основа. Во однос на морфологијата, Пулевски редовно го бележи членот, како и вообичаените множински форми, на пр.: стог, стогов, стоговие 2/147, сљез, сљезов, сљезовие 2/148 и др. Во двата речника за палаталните *ќ* и *џ* ги употребува графите *ћ* и *ђ*.

Како трета книга е обележана „Слогница речовска“ (1880) на Пулевски, што значи дека тој ги замислил сите свои книги како дел од една серија учебници. Во овој учебник Пулевски соопштува дека подготвил и други книги: I Родословница, II Речница, III Нар. песнословница и IV Смисленица (логика). Самата Слогница претставува еден правописен прирачник во кој се содржани објаснувања за гласовите, како на пример за пишувањето и изговорот на *ќ* (къ), *ѓ* (гъ), *љ* (лъ) и *њ* (нъ), за азбуката, правописните правила и акцентот; објаснувања на различни изрази и сл. На многу места наведува разлики меѓу македонскиот и другите словенски јазици во однос на лексемите, на пр.: дјело- славјански, работа- нашински, вешт- руски, ствар- српски; догде- бълг.; коде – со објаснување: каде- нашински, кџде - бълг., куда- срп.; ќе зборуваме – со објаснување: ще прикажуваме, оротуваме- бълг., говориќемо- срп. (Пулевски, Одбрани страници, 1974: 157 и натаму). Во однос на терминологијата Пулевски се забележуваат следниве специфични изрази: *букварка* 'азбука', *речница* 'граматика', *йравописание* 'правопис', *сйречовница* 'диктат' и др., додека се служи и со особени географски поими, делумно преземени од Шапкарев: *йройок* 'морска теснина', *свездоброина* 'астрономија', *лейшоказайел* 'календар' и др.

„Јазичницата“ на Пулевски е позната само во препис во Бугарскиот историски архив во Софија. Овој ракопис е конципиран како книга за македонскиот јазик со многу белези на своевиден толковен речник, како што потенцира Ристовски (1996: 25). Графијата во „Јазичница“ е иста како и во „Слогница речовска“, со тоа што, крајниот ер, кој редовно е обележан во затворените слогови во „Слогница“, во „Јазичница“ веќе не се бележи; Пулевски, инаку, редовно го употребува тројниот член, а карактеристично е и акцентирањето на зборовите. Во однос на јазикот во „Славјанско македонска општа историја“, самиот Пулевски посочил дека се работи за јазик на општа словенска основа, за да може да се разбере од сите Словени; ваквиот јазик авторот го нарекува 'славјанско-полострофско нареченије' што ќе ја има македонската јазична основа и го сфаќа како македонски писмен јазик, а го смета како јужнословенски (Николовска 2006: 130,131). Според тоа, во лексиката се одбележува

значителен број словенизми, образувања според постари граматички модели како партиципите (називајемим, живущих), придавки со суфиксот -чески, чести именски образувања на -тел, -ник и -ец, како и еден слој лексеми што ги имаме и во македонскиот литературен јазик, како на пр.: достоин, сосѣдство, столѣтия, спокојен, се согласил, присвоилѣе и многу други. Кај сврзниците како покарактеристични се издвојуваат: *ама, ем, заре* како турски заемки, *оѣу* од грчкиот, *зашиѣо, за ѣова, а* (најчесто како конектори), *ако, или, и, ѣики, за да, заради да* од македонскиот; употребата на сврзниците ја отсликува состојбата во народниот јазик. Застапени се и грцизми, турцизми, лексеми со интернационално потекло во помал обем и лексеми од старословенскиот јазик. Петтиот дел на Историјата е посветен на јазични, граматички и правописни теми, а особено интересна е терминологијата со која се служи Пулевски (в. Николовска 2006: 139 и натаму).

Значењето на Ѓорѓија Пулевски е во неговите дела со историска вредност во македонската лексикографија, историографија и фолклористика. Со својот упорен ентузијазам и патриотизам, се истакнува како деец што прв ги дефинира националните задачи на Македонците, особено на полето на пишување учебници на македонски јазик. На тој начин го посочи вистинскиот пат, покрај револуционерниот, за постигнување целосна национална слобода на македонскиот народ.

Во врска со учебникарската дејност, треба да се спомене **Димитар В. Македонски** (с. Емборе, Кајларско, починал 1898), кој меѓу 1867 и 1868 објавил три учебника, а неговиот јазик бил близок до западномакедонскиот на П. Зографски, со тоа што вклучувал и особености на неговиот егејско-македонски дијалект (редуцирање на неакцентираниите самогласки е>и, о>у); тоа претставува еден од обидите за синтетизирање на македонските дијалекти во литературен јазик. Неговиот учебник „Кратка свјаштенна историја за училиштата во Македонија (на македонско наречие)“, од јазичен аспект, покажува тенденција за поврзување кон другите учебници објавени од автори од Западна Македонија, како Зографски, Шапкарев и Пулевски. Со оглед на традицијата на црковнословенскиот, во учебникот на Д. Македонски се употребени оние македонизми што имаат паралела во црковнословенскиот. Како што воочува Бл. Конески (1986: 207, 208), редовно е употребена наставката –т во 3 л. едн. сегашно време: может, сторит; а, употребата на предлозите *во, со* упатува на форсирање јазични белези поткрепени во црковниот јазик. Сепак, токму традицијата влијае во употребата на членската форма -ѣт, додека членот –о од неговиот роден говор го употребува само неколку пати. Преку употребата на прилозите: *седом, ѣоѣем*, глаголски форми на -ает: сохраниаает; глаголски форми, наспоредни со Шапкарев: се милвајат, се кажвит, се паметвит, како и: ет, се (покрај са), ова. Кај Д. Македонски се среќаваат и форми од неговиот роден говор, најчесто со редуција на вокалите, како на пр.: духум, истулкувам; од лексиката – гредеха, се

урва (слезе), умрешка (смрт) и др. Авторот при објаснувањето на зборовите употребувал и синоними, како на пр.: убил – опрал, клал – турил, армасана – свршена; потоа, употреба и на турцизми во објасненијата: час – сахат, завист – казанцилак итн. Сето ова укажува на намерата на Д. Македонски да ги олесни употребата и разбирањето на учебникот од страна на ученици од различни краишта. Учебниците на Д. Македонски претставуваат уште една потврда за тенденцијата на дејците од овој период за оформување литературен јазик врз база на поширока дијалектна основа.

Григор Прличев – учител, поет и граматичар

Григор Прличев од Охрид (1830/31–1893) како исклучителен поет се истакнува со својата поема на грчки „Арматолос“ со која победил на поетскиот конкурс во Атина во 1860 год.; на грчки ја пишува и поемата „Скендербеј“ (1862), а ги преведува и Хомеровите епови „Илијада“ и „Одисеја“ од старогрчки, „Орландо Фуриосо“ на Торквато Тасо од италијански и др. Во врска со преводот на „Илијада“, презентира од Камилов (1965), кој Прличев го правел по покана на списанието „Читалиште“, а отпечатен во истото списание во 1871 год., кн. 11-16, како пресудна за неговата судбина е критиката на Н. Бончев во „Периодическо списание“ од 1871 (Милев 1969) за ‘лошиот бугарски’ и за прекумерните скратувања. Всушност, самиот Прличев во своите белешки пишува дека преводот ќе биде скратен, дека преведува во десетерец, а за бугарскиот вели дека не го познава добро. По реакциите Прличев во лутина уништува голем дел од останатиот превод. Како втора фаза, Прличев изработува препеви во стих на „Илијада“ и во стих и проза на „Одисеја“ на општословенски јазик, за кој пишува и Граматика. На општословенски јазик тој ја препева и својата поема „Скендербеј“. Всушност, карактеристиките на општословенскиот јазик, за којшто Прличев пишува и граматика, се: употребата на руски и црковнословенски збороформи и елементи од синтетичкиот јазичен систем, како што е одбележено и од Д. Пандев во изданието на Граматиката (Прличев 1994: 60): „... (Прличев) веројатно и граматиката ја составувал по углед на тогаш постоечките граматика на црковнословенскиот и на старословенскиот јазик.“ Патем, она што е особено интересно во граматиката е тоа што Прличев пристапува споредбено, па така презентира материјал од старословенскиот (кој го нарекува старобугарски), од црковнословенскиот, од српскиот и македонскиот, додека дијалектниот материјал се презентира со именување конкретни места: споменати се Струга, Бобошчица, Велгошти; со упатување во изговорот, на пр.: „въ Мак. тръски, коски, люгъе; въ Мак. казват судъ; в Бобошчица произносят да бѣнде, кај нас изговараат пѣж, учѣм, пасѣмъ, пендесетъ, девендесетъ.“ Како македонски јазични црти Прличев ги поставил: носовиот изговор, лексикализација на примери со

фонетска промена на носовката од заден ред со *y*, изговор на фонемите *k*, *š* и *n*’, компаративот на придавките, заменката *ja* за 1 л. еднина, глаголскиот прилог на *-jki*, испуштање на помошниот глагол во формите за 3 л. еднина и множина на минато неопределено време (сп. Пандев в. Прличев 1994: 62). Овој негов граматички потфат влегува во рамките на идејата за панславизмот, која била присутна во преродбенските движења во словенскиот свет. Прличев, покрај својата дејност како учител, се истакнал и како исклучителен оратор со беседите што ги изрекувал по разни поводи во училиштата, одбележувањето на Св. Кирил и Методиј, Св. Климент и др. секогаш со стремежот за искоренување на грцизмот и воведување настава на мајчин јазик. Карактеристично е дека во беседите се служи со охридскиот говор, како, на пример, во „Чувај се себеси“ (1866), „Говор одржан на 28 мај 1867“, во „Беседата за современата настава во училиштата“ (1883), „Беседа за разрешување на црковното прашање“ и др. Беседите на Прличев на охридски говор се најчесто напишани со грчки алфавит, што било вообичаено во тоа време, со оглед на раширеноста на грчкиот во училиштата; во тие текстови мекоста на *л*, *к* и *š* се бележи со јота, слоговното *p* се бележи како *-ар-* (баргу, гарцки), со *а* (алфа) се предава и рефлексот на Он (раце), има редовна употреба на *ич* и *жц* за групите *tj* и *dj*, редовно се обележени и акцентските целости и се употребува членската морфема *-от*. Скоро во сите беседи Прличев им се обраќа на охриѓани со повик и поттик за борба против грцизмот во црквите и училиштата и секогаш ја потенцира силата што ја има народот кога е сплотен во борбата: „Вистина силна работа је народ голем разумен, собран на едно. Гласот негоф до божи престола фтасфит и достигвит.“ Во „Беседата за Кирил и Методиј“ истакнува: „О колко бехме за окајание ние Македонци! Милиони души от стотини години напред празнуваха денот на Св. Кирил и Методиј а ние едва сега скоро започнахме да ги празнуваме. Православни и Католици празнуваха денот на Македонските свјатии, а ние Македонци не знаехме ни делата, но нито имената на македонските свјатии...“

Всушност, Прличев во основата на борбата за ослободување на духот го става образованието, затоа што тоа е лекот да се излезе од зачмаеноста и бесперспективноста, а посебен акцент става на односот на секој човек кон татковината, што треба да биде највисок морален долг на човекот. Преку своите пламени беседи, Прличев си создаде свое значајно место во македонската културна историја и во македонската борба за обновување на Охридската архиепископија.

Јазикот и правописот кај Лозарите – кон кодификаторската дејност на Крсте Мисирков

По воспоставувањето на Бугарската егзархија во 1870 год. и по признавањето на Бугар милет од отоманската власт, назив под кој било запишувано христијанското население, а тука спаѓале и Македонците егзархисти (Ѓорѓиев 2003), ситуацијата во Македонија се усложнила, особено со засилувањето на пропагандите од страна на трите соседни држави Грција, Бугарија и Србија за присвојување на македонската територија и именување на македонските дијалекти или како српски или како бугарски. Од српска страна, на пример, авторите Гопчевиќ (Ѓорчевиќ 1889) и Цвијиќ (Свијиќ 1906) ги поставуваат тезите за припадноста на Македонија кон Србија и за недефинираниот карактер на македонските Словени преку воведување на самиот термин и објавувањето на картите за Македонија од 1906, 1909, 1913 и 1918 год. (Wilkinson 1951: 147-187), почнувајќи од бележење со терминот „Словени“ на територијата на Србија, Македонија и Бугарија, потоа во 1909 год. користење на „Македонски Словени“ за територијата на средна и јужна Македонија и, на крајот, во 1918 год. целата територија на Македонија е обележена со „Срби и македонски Словени“. Исто така, Новаковиќ (Novaković 1890)² прави генерализација за македонските дијалекти како српски, додека подоцна Белиќ (Белић 1935) во студијата за галичкиот дијалект го изразува ставот дека во Македонија треба да се разликуваат два дијалекти и вели: „едниот е вистинскиот македонски (српскомакедонски), кој сочувал многу стари, основни црти на српскохрватскиот, и така, според историското место кое го зазема во редот на нашите дијалекти, можеме да го наречеме *стџарошџокавски*“, додека вториот македонски дијалект во својата основа ги има цртите на два старословенски дијалекти, и може да се нарече старословенски македонски или јужномакедонски (Белић 1935: 73, 74). Навистина, натпреварот за превласт во однос на дијалектните истражувања исклучиво за политички цели била горка реалност во Македонија, факт со кој се среќава и В. Облак во своите истражувања на македонските дијалекти во Македонија, мотивирани од докажувањето на македонската теорија за старословенскиот јазик. Во врска со тоа, во писмата упатени до Јагиќ, Облак ги споменува пропагандите од страна на Србите и Бугарите во врска со македонските дијалекти и одбележува: „многу тешко ми падна на срцето што во мојата расправа за македонските дијалекти...во предговорот треба свечено да изјавам дека научните резултати нема да бидат користени за политички цели. Не треба да се споменува ни зборот „српски“ ни „бугарски“. Тука мора да се оперира конечно само со X и Y.“ (Облак 1994). Во врска со овие антагонизми,

² Наспрема ова, австрискиот публицист К. Хрон (Hron 1890: 31) се противставува на српската пропаганда и пишува дека Македонците според својата историја и јазик не се ни Срби ни Бугари, туку посебна етничка група.

Вајан (Vaillant 1938) се вклучува со екстензивна анализа на особеностите на македонските дијалекти во однос на српските и бугарските. Во својата статија Вајан го истакнува значењето на народната литература на македонски од XIX век, особено македонската лирска песна (Vaillant 1938: 195). Овој автор соработува и во значајната студија „Македонски речник од XVI век“ (Giannelli, Vaillant 1958), која го претставува говорот на Костур, како што вели Вајан: „авторот на речникот не бил дијалектолог, туку само некој љубопитен. Тој го забележал јазикот во употреба во регионот, оној јазик на образованите Словени, а не на селаните. Така, за именување на ‘куќа’ ја забележува актуелната македонска форма „куќа“ (*kúkja*) и не ја бележи локалната форма, која е зачувана до денешно време и која гласи „кџшча“ (*kъšča*) во Костурско...“³ (Giannelli, Vaillant 1958: 46).

Македонците во текот на целиот XIX век, всушност, се наоѓаат во крајно неповолна положба, особено во врска со диференцирањето на македонските дијалекти на рамниште на книжевен јазик и објавување списанија и учебници на македонски. Во врска со обидите за предавање македонски во училиштата, треба да се одбележи дека во 1886 год. членовите на Тајниот македонски комитет Т. Попов, Н. Евро, К. Групче и В. Карајовов водат разговори со српската влада во Белград, при што било побарано српската влада да помогне за печатење материјали на македонски и испраќање учители во Македонија. Во 1887 год. Групче и Евро се обиделе да печатат весник во Цариград, а следната година подготвиле и учебник, кој бил испратен во Белград, меѓутоа сето тоа било сопрено. Слична судбина имал и обидот за македонски учебник на Д. Бацовиќ во 1879 год., иако списанијата Вардар Календар (Виена 1879) и Голуб Календар (Цариград 1889), сепак, биле печатени со намера да се проширува српската пропаганда (Стаматоски 1986: 94-96). Одбележан е и обидот од 1892 год. на учителите во Костур да воведат настава на македонски и составување граматика и речник, што било сопрено од грчкиот владика, кој ја убедил турската власт да го затвори училиштето, а бугарскиот претставник ги присилил да го прифатат бугарскиот под закана дека ќе ги загубат и црквата и училиштето. Сведоштво за ова се телеграмите испратени до српското министерство за надворешни работи од српскиот конзул во Битола, со обид да се искористи ситуацијата во полза на Србиите (сп. Friedman 1993 в. Андоновски 1985).

Кога станува збор за изразените реакции за пројавите на македонската национална свест во половината на XIX век, биле евидентни и реакции од бугарска страна во тоа време. Така, преродбеникот Петко Р. Славејков во весникот „Македонија“ од јануари 1871 (сп. *Македонски јазик*, 1998) во статијата „Македонското прашање“ се осврнува на пројавите за посебноста на Македонците, за што се пишувало во весникот „Право“. Славејков во статијата коментира дека за македонското прашање

³ Превод од француски А. Ѓуркова.

тој наслушнал веќе од десетина година претходно, но одбележува дека тоа не било сфатено сериозно. Со тоа се потврдува дека по појавата на учебниците на македонско наречје и во текот на унијатското движење во Македонија, Македонците почнале да настапуваат со развиено национално чувство. Славејков пишува: „Многу пати сме слушале од Македонистите дека тие не биле Бугари, туку Македонци“, ... дека се „чисти Словени, а Бугарите се Татари и не знам што“, и натаму „За да му придадат сила на своето произволно тврдење, Македонистите ја посочуваат разликата помеѓу наречјата – македонското и горнобугарското, од кои првото било поблизу до словенскиот јазик, а второто било измешано со татаризми и др.“ Кон сето ова, Славејков ги цитира и зборовите на Македонците: „Се откаивме од Грците, под други ли да паднеме?“ Ова несомнено упатува на развиток на македонска национална определба во текот на XIX век.

Имајќи го предвид сето ова, во освртот кон прашањата за македонскиот јазик од овој период обрнуваме внимание и кон податоците за организирањето на македонската интелигенција. Во текот на втората половина на 1891 год. е формирана Младата македонска книжовна дружина во Софија, основана од група интелектуалци кои подоцна биле вклучени и во подоцнежното револуционерно движење, на пример Коста Шахов, Петар Поп Арсов, Димитар Мирчев, Георги Баласчев, Евтим Спространов, Христо Матов, Наум Туфекчиев, Андреј Љапчев, Тома Карајовов и други (Ристовски 1999: 152). Ова здружение, почнувајќи од 1892, го печата списанието „Лоза“, во кое се сублимирани целите на здружението, а поради ставовите е растурено од бугарскиот премиер Стамболов, па потоа повторно оформено во 1894 год. (Perry 1988).

Во врска со правописните правила што се користат во „Лоза“, самата редакција наведува неколку јазични особености и правописни правила што ги воведува, што претставуваат упростување на бугарскиот правопис („Едно кратко објаснение“, Лоза, I, 2, 91–96; „Необнародваниот отговор на в. Свобода“, Лоза I, 3–4, 1892, 183–186), а повод за овие белешки се нападите против списанието што се наведуваат во весникот „Свобода“ дека застапуваат сепаратистички идеи во однос на јазикот.

Како особености на правописот во „Лоза“ се издвојуваат: – употреба на членската форма -от наместо -џт, – испуштање на еровите на крајот на зборовите што завршуваат на консонант; – употреба на апостроф кај палаталните консонанти; – замена на он (ж) со голем ер, освен во глаголските форми како: бежа, ходат; – замена на јат (џ) со е; – употреба на предлозите во, со наместо вџв, сџс како позвучни; – пренесување на я и ю со ја и ју. Да наведеме неколку примери: – употреба на членската форма -от: затворот, авторот, векот, прогресот, адиутантот, рушветот, неговинот; – употреба на *i* за *j*: јужна; случај; пролејат, трајна; некоја, обичајот, мијаци, бџрзијаци, чекајки, гледајки; – употреба на *i* за означување на мекоста: лиудјето, Муслиманите; – употреба на споени компаративни

форми: поважна, посериозна, посложна. Во расказот „На Мокров (расказ из живота на Македонците)“ од Поп Арсов се среќаваат македонски дијалози со следниве специфичности: – форми со испуштање на интервокалното *в*, на пр.: –чо’ек, пра’иш, волои, гласо’и, оста’и; – употреба на апостроф за означување на мекоста, на пр.: лиуг’е, кук’а (но и кукia), кон’у, мег’у; – заменски форми: ’и=ги, ia=јас; – употреба на тројниот член: киошот, селово, долон; – глаголски форми како: верваме, зборуете; – употреба на општа падежна форма, на пр.: кие му го доведат Стојана; Бог да го прости деда Штерја; – употреба на ке за идно време, на пр.: Доста ага, жити вера, не ке ми остане да си купа нешто за дечиниата.

Во врска со пренесувањето на палаталните консонанти, треба да се спомене дека во осумдесеттите години од XIX век почнале да се користат дијакритички знаци за обележување на мекоста и од страна на бугарските филолози, што е евидентно кај А. Теодоров, кој употребува: браќа, свин’а, Битол’а (сп. Ристовски 1996а: 49). Исто така, и Димитар Матов (1890) се служи со одбележување на мекоста со дијакритички знак: к’и = кѝи, кји, к’а = кѝа, кѝа, кѝа. Покрај ова, Димитар Мирчев (1904), еден од лозарите, во статијата за прилепскиот говор мекоста на палаталните консонанти ја обележува со дијакритички знак над самата буква, на ист начин како и **Крсте Мисирков** во списанието „Вардар“ во 1905 год. (сп. Ристовски 1966), како во примерите: ќерка, браќа, бул’бул’, планин’е и др. Д. Мирчев, кој, инаку, ги употребува и *s* и *и*, за означување на темниот вокал се служи со *ă*, додека Крсте Мисирков во списанието „Вардар“ се служи со употреба на цртичка под *a*, според знакот за полската носовка (*ą*), на пр.: глабока, па̀то, ра̀кописи, са̀шчествова̀и́н’ето и др., најчесто како рефлекс на носовката *ж*. Во извесни случаи за носовката се јавува рефлексот *у*, а се работи за лексеми распространети на македонската јазична територија, како на пр.: куќа, судбата, окржува̀и́ет. Во врска со позиционото смекнување на *к* и *ѝ* кај Мисирков, треба да се одбележи дека во книгата „За македонските работи“ тој не ја обележува палатализацијата на *к* и *г* пред вокалите од преден ред, на пример: нестреки, веке, ке, додека, пак, во „Вардар“ редовно го бележи меките *к* и *ѝ* со дијакритички знак, и во позициите пред вокали од преден ред, на пример: балканцк’и, филолог’ијата, мак’едонцк’ите. Консонантската група *шии* редовно ја бележи според фонетскиот изговор – *ишч*, како југозападна периферна црта: гледишче, краишча; групата *сп* ја пишува како *сѝр*: нестрек’и, стредно, а групата *зр* како *здр*: здреит (Конески, Цукески 1966). Кога станува збор за правописот со кој се служи Крсте Мисирков во статијата „Неколку збори за македонскиот литературен јазик“ и списанието „Вардар“, може да се заклучи дека Мисирков, откако се определил за централните македонски говори, ја применува и правописната норма, главно, преку фонетската реализација на споменатите говори. Графијата што Мисирков ја користи е едно надоврзување и филолошко дефинирање на македонскиот литературен стандард, кој беше

прифатен во службена употреба во 1903 год. од страна на Македонското научно-литературно другарство во Санкт Петербург, на чие чело биле Мисирков и Чуповски. Ова Другарство, всушност, произлегува од Македонскиот клуб од 1902 год., кој го издава и списанието „Балкански гласник“, за кое во печатот во Србија редакторите биле обвинети, зашто: „истакнуваат некаква македонска народност и македонски јазик како посебен“ (Ристовски 1999: 259-286).

Кај **Евтим Спространов**, во студијата за охридскиот говор од 1901 год., се обележува палаталниот изговор на *л*, *н*, *к* и \bar{e} со надреден знак покрај буквата, на пр.: сол', мл'еко, свин'а, мек'и, мајк'и, г'емиа, анг'ел и др. Во однос на развитокот на палаталните *ќ* и *џ*, Спространов (1901: 5) истакнува дека се работи за процес што се одвива на македонска почва, нагласувајќи дека случаите кога *ќ* и *џ* стојат наспрема групите *tj*, *dj* се релативно мал број (к'ерк'и, нок'е, нек'ум, прег'е и др.) наспрема употребата на групите *шч* и *жџ* (свешча, плешчи, играешчем, сажџи, межџа и др.). Обележена е и антиципацијата на мекоста кај *н*: кion и коини, наместо кон', кон'и и други примери: водеинца, викаине, пеиеине итн. Во однос на акцентот, Спространов ги обележува акцентските целисти преку кои се покажува дека акцентот во охридскиот говор е постојан и третосложен, а се повикува и на Трајко Китанчев, автор на студија за акцентот во ресенскиот говор.

Во однос на графијата, треба да се одбележи дека слична граfiја како и Д. Мирчев употребувал и Христо Стоилов во статијата „Горно-Джумайскиј говор“ (1904). Овој автор се јавува како вреден истражувач на говорот на селата Сухо, Висока и Зарово⁴, како истражувач на стари ракописи и како собирач на македонски народни песни од Горноџумајско, Малешевско, Леринско, Костурско и од Прилеп (сп. Китевски в. Стоилов 2000).

Христо Матов, под псевдонимот Дримколов (Дримколовъ 1895), објавил обемна студија во списанието „Български преглед“, во која тој дискутира со намерите на претставниците на српската филологија да ја докажат поголемата блискост на македонските говори до српските отколку до бугарските говори (мизиски и тракиски). Давајќи преглед на разликите меѓу српските и бугарските говори во фонетиката и морфологијата, Матов одбележува неколку црти според кои мизиските и тракиските говори се поблиски до српскиот јазик отколку до македонските говори; се работи, всушност, за специфичните црти на македонските говори, според кои тие се разликуваат од српските и бугарските: 1. присуство на назален изговор во Солунско, Костурско; 2. употреба на фонемата *s* (*svезга*, *свер*, *блазе*) во Охридско, Ресенско, Воденско, а во помала мера во Кустендилско и на други места; 3. употреба на групите

⁴ „Остатоци од носовки во говорите на Висока и Зарово“, Периодическо списание, 1901, LXI, 703–712; „Изговор на ђ во Заровско-височкиот говор“, Списание на Българската академия на науките, 1914, X, VIII, 159–164.

сѝр и *зр* (*сѝребро*, *зррак*); 4. чување на старата промена на –т во 3 л. едн. сегашно време; 5. отсуство на футур втор (неопределен), кој го има во српските и во бугарските говори (како, на пр., во срп. купи-ћу, буг. купи-шта); 6. целосно губење на инфинитивот; 7. застапеност на акцентските целости, особено во охридско-преспанскиот регион; 8. употреба на помошниот глагол *имам* во *habeo*-перфектот покрај перфектот со помошниот глагол *сум*, па дава примери од дебарскиот говор: *сум коѝал*, *беф коѝал*, *имам коѝано*, *беф имал коѝано*.

Со својот придонес во однос на творењето на македонски за-служува да се спомене **Војдан Чернодрински**, автор на „Македонска крвава свадба“, со две изданија од 1900 и 1928 год. Во драмата исказите на македонските ликови, како што и самиот автор одбележал, се на македонски говор, додека белешките ги пишувал на бугарски, со тоа што успешно ги одржува одделни двата системи (Минова-Гуркова 2019: 607). За текстот на македонски е карактеристична застапеноста на третосложното акцентирање, акцентските целости, за што авторот дава и упатство, употребата на трите членски морфемии, општите и збирномножинските форми, начинот на искажување заповед, удвојувањето на директниот и на индиректниот објект, изборот на сврзниците и др. (Минова-Гуркова 2019: 637). Всушност, Чернодрински не ја напишал драмата на еден македонски говор, туку на јазик со извесни наддијалектни особености, заклучува Каранфиловски (1975) во анализата на дијалектните специфики. Сето тоа покажува дека македонскиот стандарден јазик има стабилна народна основа, па оттаму, се потврдува и дека македонската норма не е наметната, туку дека се работи за надградба на дијалектната основа, од каде што, пак, македонскиот стандард се збогатува на лексички план. Потврда на заложбите на Чернодрински за зачувување на македонскиот збор се огледува во неговото писмо напишано во 1929 год. до група македонски сирачиња, на кои им ја подарува книгата: „Се надевам дека по прочитувањето на книгата секој питомец добро ќе го запамети прочитаното и никогаш не ќе го заборава јазикот на кој е напишана книгата, јазикот на кој зборувале неговите прадедовци, родители и роднини и на кој ќе зборуваат и покрај физичкиот и морален терор на сегашните поробители на татковината Македонија, сите идни поколенија што ќе ја населуваат оваа света земја...“ (Чернодрински 1975).

Развитокот на правописната и јазичната норма кај македонските дејци и учебникари од XIX век може да се проследи преку делата на Пулевски, Д. Македонски, П. Зографски, Прличев, Спространов, Шапкарев, К. Миладинов, Х. Матов, Поп Арсов, Китанчев, Мисирков, Чернодрински, преку објавените статии во списанието „Лоза“, народната собирачка дејност на М. Цепенков, А. Стоилов, Ѓ. Бојациов и сите други припадници на македонската интелигенција од овој период. Забележи-

телно е дека овие автори обрнуваат посебно внимание кон издвојување на особеностите на македонските говори, каков што е, на пример, случајот со Партениј Зографски, Христо Матов, лозарите и др. Забележителна е тенденцијата кон напуштање на традицијата, олицетворена во црковнословенскиот, и стремез за употреба на фонетски правопис, како и бележење на јазичните особености на македонските говори, како на пример: употреба на фонемата *s*, бележењето на мекоста на *k*, *z̄*, *l* и *n*, како и на слоговните *p* и *l*, бележење на рефлексот на групите *tj* и *dj*, бележење на назалниот изговор, на карактеристичните рефлекси на старословенскиот *ж* (*a*, *o* и *y*), замена на јат (Ѣ) со *e*, употреба на консонантските групи *сѣр* и *зор*, губење на интервокалното *v*, членската форма -от, глаголскиот прилог на -јќи, употреба на именски форми со троен член -от, -ов, -он, употреба на наставката -т во 3 л. едн. сегашно време, губење на инфинитивот, футур со *ќе*, *имам*- и *сум*-перфектот, акцентските целости, третосложниот акцент и др. Делата на македонските дејци од XIX век во однос на јазичните и правописните специфики покажуваат развиена мисла кон диференцијација на особеностите на македонските дијалекти, што неминовно води кон кристализација на поставките за македонската јазична норма кај Крсте Мисирков. Доказ за правилноста на пристапот на Мисирков за дијалектната база на јазичната норма (македонските централни а-говори) претставува прифаќањето на македонскиот стандарден јазик во Македонија, и тоа во сите аспекти на животот. Тоа е, истовремено, и потврда за фундаменталното значење за македонскиот јазик што го имаат сите автори и творци, кои со своите дела се суштински дел од македонската писмена традиција од XIX и XX век.

Литература

- Андоновски, Х. 1985. „Македонистичко движење во Костурско“. *Македонија* 22 (387): 26.
- Белић, А. 1935. *Галички дијалекти*. Београд, Срем. Карловци: Српска краљевска академија.
- Баласчевъ, Г. 1897. *Биографически и книжовни цртици на Гр. С. Пърличев и венчаната му поема през 1860 год. на поетическия конкурс в Атина*, Софија.
- Влоѓоџи на Горѓи Пулевски во културнаџа историја на македонскиот народ, Зборник од научниот собир одржан на 26.12.1995, 1997, Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“.
- Димитровски, Т. 1982. „Кон карактеристиката на македонскиот писмен јазик во XIX век“, *Литературен збор* год. XXIX, бр. 1, 3-10.
- Димитровски, Т. 1996. „Нарелацијата Пулевски–Прличев“, *Современосџ*, год. XLV (XLVI), бр. 3-4, 190-194.
- Дримколовъ (Христо Матов), 1895. „Србскиј езикъ спрямо българскиј“. *Български прегледъ* год. II, кн. 3-4. 93-102; 140-156.

- Ѓорѓиев, В. 2003. *Слобода или Смрт, Македонско националноослободително движење во Солунскиот вилает 1893 - 1903 година*. Скопје: Табернакул, Институт за историја - Филозофски факултет.
- Каранфиловски, М. 1975. „Јазикот на Војдан Чернодрински во ‘Македонска крвава свадба’“. *Литературен збор* 1, 34-40.
- Конески, Б. 1986. *Македонскиот XIX век. Јазични и книжевно-историски ирилози*. Скопје: Култура.
- Конески К., Џукески А. 1966. „Поглед врз правописната норма во јазикот на Крсте Мисирков“. *Крсте Мисирков – научен собир посветен на 40-годишнината од смртта*. Посебни изданија кн. 6. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“.
- Корубин, Б. 1994. *Македонски историко-социолингвистички теми*. Скопје: Матица македонска.
- Лапе, Љ. 1976. *Разловечко то воспитание од 1876 година и личноста на неговиот организатор Димитар Пој Георѓиев Беровски*. Скопје: ИНИ.
- Лоза, 1891-1894, 6 броја, София.
- Македонски јазик*, 1998. Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Минова-Гуркова, Л. (Ред.). Opole: Uniwersytet Opolski.
- Матовъ, Д. 1890. „Кратка расправия по етнографията на Македония“, *Периодическо списание*, VII, 34. София.
- Милев, А. 1969. „Българските преводи на Илиада“. *Известия на института за литература* 20. София. 29-46.
- Минова-Гуркова, Л. 2019. „Македонска крвава свадба’ од јазична гледна точка“. *Лингвистички студии за македонскиот јазик*, том 1. *Грамајтика, синтакса и стилстика на македонскиот јазик*. Скопје: Филолошки факултет „Блаже Конески“.
- Мирчевъ, Д. 1904. „Бѣлѣжки по Прилепският говоръ“, *СБННУК*, XX, кн. 2. София.
- Митева, Д. 2005. *Речник на јесниѣ на Ѓорѓија Пулевски*. Скопје. *Национално-ослободителното движење на македонските и тракийските бѣлгари 1878-1944*. 1994, 3. Маркова, Д. Дойнов (Ред.) Т 1. Борби за запавање на единството на българската нация 1878-1893. София.
- Николовска, В. 2006. *Лексиката во делата на Г. Пулевски*: докторска дисертација. Скопје.
- Николовска, В. 2010. „Балканизмите во Четиријазичникот на Ѓорѓи Пулевски“. *Балкански јазичен светоглед*, Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“.
- Облак, В. 1994. *Македонски студии*. Стефанија, Драги (Ред.). Љубљана: Заедница на македонските културни друштва во Словенија.
- Прличев, Г. 1959. *Одбрани сѣраници*. Приредил Т. Димитровски. Скопје: Кочо Рацин.

- Прличев, Г. 1974. *Собрани шексїови*. Приредил Т. Димитровски. Скопје: Македонска книга.
- Прличев, Г. 1994. *Кратка славјанска граматика*. Кратка словенска граматика. Приредиле Д. Пандев, Д. Стефанија. Охрид.
- Пърличев, К. Г. 1928. „Към характеристиката на Гр. С. Пърличев (по спомени, сведени и документи)“. *Македонски прегледъ*, год. IV, кн.2, 99-140.
- Пулевски, Ѓ. М. 1974. *Одбрани сїраници*. Избор, редакција, предговор и забелешки Бл. Ристовски. Скопје: Македонска книга.
- Пулевски, Ѓ. М. 2003 [1892]. *Славјанско-македонска оїшїа исїорија*. Подготовка Бл. Ристовски и Б. Ристовска-Јосифовска. Скопје: МАНУ.
- Ристовска-Јосифовска, Б. 2003. *Ѓорѓија М. Пулевски револуционер и кулїурно-национален деец*: докторска дисертација. Скопје.
- Ристовски, Б. 1966. „*Вардар*“. *Научно-лїтературно и оїшїесївено-їолишїичко сїисание на К. П. Мисирков*. Посебни изданија кн. 4. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“.
- Ристовски, Б. 1973. *Ѓорѓија Пулевски и неѓовишїе книшки „Самовила македонска“ и „Македонска їеснарка“*. Скопје: Институт за фолклор.
- Ристовски, Б. 1996. *Ѓорѓија Пулевски: меѓник во нашата кулїурно-национална исїорија*. Скопје: МАНУ.
- Ристовски, Б. 1996а. „Кодификацијата на македонскиот современ јазик низ делото на Партенија Зографски, Ѓорѓија Пулевски, Петар Поп Арсов и Крсте Мисирков“. *Сїудии за македонскиот јазик, лїтература и кулїура*. Скопје: УКИМ.
- Ристовски, Б. 1999. *Исїорија на македонската нација*. Скопје: МАНУ.
- Ристовски, Б. 1997. *Националната мисла на Мисирков*. Скопје: МАНУ.
- Сведошїва за македонскиот идентїишїеї* (XVIII-XX век), 2009, Т. Чепреганов, Б. Ристовска-Јосифовска, Л. Гушевска (Ред.). Скопје: ИНИ.
- Стаматоски, Т. 1971. „Кон графискиот систем на Пулевски“. *Бїгорски научно-кулїурни средби. I научен собир*, Гостивар. 37-44.
- Спространовъ, Е. 1901. „По говора на градъ Охридъ“. *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина*, кн. XVIII, София: Държавна печатница.
- Сталев, Г. 2001. *Исїорија на македонската книжевност. I дел, Македонската лїтература во 19. век*. Скопје: Институт за македонска литература.
- Сталев, Г. 2005. *Творечкиот лик на Ѓриѓор Прличев*. Скопје: Институт за македонска литература.

- Стоилов, А. П. 2000. *Македонски народни умотворби*. Составил и редактирал д-р Марко Китевски. Скопје: Институт за македонска литература.
- Тодоровски, Т., 1982. *Кузман Шайкарев*. Скопје: Мисла.
- Камилов, К. 1958. „Една ода на разумот или борбениот радикализам на Г. С. Прличев“, *Современост* год. VIII/11-12, 991-1006.
- Камилов К. 1965. „Непозната варијанта на препевот на Илијадата од Григор Прличев“. *Современост* год. XV/9, 628-649.
- Фридман, В. А., 2005. „За дијалектолошките работи: Мисирков, Пулевски и Теодоров-Балан“. *Делото на Крстиџе Мисирков: зборник од меѓународниот научен собир по повод стогодишнината од излегувањето на книгата „За македонските работи“*. Скопје: МАНУ, Т. 2, 69-74.
- Фридман, В. 2008. „Културно-јазичните појави кај Ѓорѓи Пулевски“. *XXXIV научна конференција на XL меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура. Лингвистика*. Скопје: УКИМ, 15-20.
- Хрон, К. 1990. *Народността на македонските Словени*. Скопје: Македонска книга.
- Цвијиќ, Ј. 1906. *Промашрања о етнографији Македонских Словена*, Београд.
- Чернодрински, В. 1975, *Избрани дела*. Приредил Александар Алексиџев. Скопје: Македонска книга.

- Cvijić, J. 1906. *Remarks on the Ethnography of the Macedonian Slavs* (transl. from second revised edition). London.
- Friedman, V. A. 1993. "The first philological conference for the establishment of the Macedonian alphabet and the Macedonian literary language: its precedence and consequences". J. Fishman (Ed.) *The Earliest Stage of Language Planning. The "First Congress" Phenomenon*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 159-180.
- Gianelli C., Vaillant A. 1958. *Un Lexique macédonien du XVIe siècle*. Paris: Institut d'Études slaves de L'Université de Paris.
- Gopčević, S. 1889. *Makedonien und Alt Serbien*. Wien.
- Hron, K. 1890. *Das Volkstum der Slaven Makedoniens. Ein Beitrag zur Klärung der Orientfrage*. Wien.
- Oblak, V. 1896. *Macedonische Studien*. Wien.
- Perry, D. M. *The politics of terror: The Macedonian revolutionary movements 1893 – 1903*. Durham: Duke University.
- Vaillant, A. 1938. "Le problème du slave Macédonien". *Bulletin de la Société linguistique de Paris*, 39/2, 195-210.

- Voss, C. 1999. "Die „Macedonische Studien“ von Vatroslav Oblak. Dialektologie und intentionale Wissenschaft". *Anzeiger für Slavische Philologie*, band XXVI, 185-197.
- Wilkinson, H. R. 1951. *Maps and Politics. A Review of the Ethnographic Cartography of Macedonia*. Liverpool: University Press.

Aleksandra GJURKOVA

DIFFERENTIATION OF MACEDONIAN LANGUAGE AND ORTHOGRAPHY
FEATURES IN THE LITERARY TRADITION OF MACEDONIAN AUTHORS
IN THE XIX CENTURY

Summary

The development of language and orthography norm is being analysed in the dictionaries, primaries and books written in the XIXth century by Macedonian authors, such as: Pulevski, D. Makedonski, P. Zografski, Prličev, Šapkarev, K. Miladinov, Sprostranov, Pop Arsov, H. Matov, Misirkov, Černodrinski and others. Concerning the language, it is evident that authors are inclined to distinguish the language features of the Macedonian dialects, as is the case with P. Zografski, H. Matov and the authors of articles in the periodical "Loza". On one hand, there is a tendency to leave the Old Church Slavonic tradition, linked to the old manuscripts used in church liturgy. On the other: a tendency to use a phonetic orthography and distinct features of Macedonian dialects, such as: use of phoneme *dz* (*s*), nasal pronunciation, replacement of *ѣ* with *e*, marking of palatal *k*, *g*, *l* and *n*, the specific reflexes of *tj* and *dj*, use of consonant groups *str* and *zdr*, usage of verbal adverb *-jki*, nominal definite forms using three article system *-ot*, *-ov*, *-on*, usage of *-t* in 3 pers. sing. present tense, forming of future tense with *kje*, as well as *habeo-* and *sum-* perfect tense etc.

Having in mind the codification process of Macedonian in the works of Krste Misirkov in 1903, it is evident that Macedonian authors in the XIXth century had a clear perception of the differentiation of Macedonian dialects (as opposed to Bulgarian and Serbian). In fact, a big part of the mentioned features is part of the Macedonian language norm postulated by Misirkov and officially codified in 1944. This process is proof of the right approach by Misirkov to use central Macedonian dialects as a basis for Macedonian Standard, confirmed by the acceptance of Macedonian language norm by Macedonian speakers from 1944 onward. It shows the fundamental importance that Macedonian authors from the XIX and XXth century have in the Macedonian literary tradition.

УДК 811.163.3(091)
УДК 329.73:008]-05(497.7)"18"
УДК 821.163.3:[329.73:008"18"

Валентина МИРОНСКА-ХРИСТОВСКА
Институт за македонска литература
Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Скопје
vmironskah@yahoo.com

СТАВОВИ ЗА МАКЕДОНСКИОТ ЈАЗИК ВО КУЛТУРНАТА И НАЦИОНАЛНАТА ПРЕРОДБА

Во почетокот на XIX век започнала македонската културната преродба преку решавањето на јазичното прашање. Ова прашање било во тесна врска и со решавањето на црковното прашање, односно со борбата за обнова на Охридската архиепископија.

Бидејќи овие две прашања отпрвин биле во спрега, како литературен историчар, ја чувствувам потребата од одбележување неколку податоци. Во 1767 г. Охридската архиепископија била неканонски укината од страна на Високата порта и Цариградската патријаршија. На тој начин, бил овозможен влезот на туѓите пропаганди, и тоа првенствено преку училиштата, со што започнало негирањето на македонскиот јазик, а со тоа и на македонската култура, традиција, историја, на македонското име и идентитет. Поточно, од крајот на XVIII век им била одземена автономијата на православните цркви и биле ставени под јурисдикција на Патријаршијата, при што секаде било забрането богослужбите и просветата да се изведуваат на старословенски јазик, за сметка на грчкиот јазик.

Пеќката патријаршија била укината во 1766 г.; но во 1832 г. успеала да ја врати автономијата, а во 1879 г. станала автокефална. До 60-тите години на XIX век и Бугарија била под Цариградската патријаршија, односно под нејзина јурисдикција се наоѓала Трновската патријаршија уште од 1393 година. Поради борбата против елинизацијата, преку унијатското движење во 1860 г., Бугарија склучила сојуз со Римокатоличката црква и се откажала од Патријаршија. Прифаќањето на унијата не ѝ одело во прилог на руската политика, поради што во 1870 г. била

формирана Бугарската егзархија и со ферманот ѝ биле доделени 17 епархии, меѓу кои Нишката и Пиротската од Србија, а од македонските епархии ѝ била доделена Велешката и од Кустендилската градовите: Штип, Радовиш, Кочани, Винаца, Кратово и Церово Село (Сб. Македонија, 1978: 255).

Влијанието на Егзархијата во Македонија, всушност, започнало од 70-те години, период кога македонскиот народ и интелигенцијата веќе биле опфатени од националните и револуционерните дејства. Од друга страна, од тоа време започнале преговорите, договорите, сојузите меѓу Грција, Бугарија и Србија за поделба на македонските епархии, кои го претставуваат почетокот на претстојната поделба на Македонија, која завршила со Балканските војни.

Идејата за сесловенство

Во првата половина на XIX век веќе било започнато националното самоопределување, како и кај европските народи, преку просветителските тенденции, и создавањето на државите и нациите. Словенските народи на Балканот сè уште не биле ослободени, а и поради напливот на пангерманизмот, панунгаризмот, елинизмот, ја прифатиле идејата за панславизам, поради што наднационалниот идентитет Словен бил поставен над националниот идентитет – Македонец, Србин, Бугарин итн. Ваквите околности ги создале синтагмите „македонско-бугарски“, „бугарско-македонски“, „бугарска граматика на македонско наречје“, при што со истакнувањето на македонското се истакнувала посебноста, одделноста на Македонецот и на Македонија од Бугарија и од другите словенски народи на Балканскиот Полуостров. Употребата на овие синтагми, па дури и ако некоја публикација била објавена само под бугарско име, текстот внатре бил на македонско наречје, што не значело дека Македонецот не бил свесен за својата национална припадност.

Напротив, за македонските преродбеници „бугарскиот јазик“ имал црковно и социјално значење, односно „под ‚бугарски јазик‘ го подразбирале ‚простиот јазик‘, а не канонскиот ‚црковнословенски јазик‘, со еден збор јазикот на народот, јазикот на селанецот“ (Гашковски 1969: 53). За слична појава кај Бугарите зборува и големиот бугарски научник проф. Иван Д. Шишманов, кој во својот обемен осврт „Критичен преглед на вџпроса за произхода на прабългарите“, истакнал дека во некои места во Бугарија името Бугарин како народно име било дури и заборавено, дека имало периоди, кога името Бугарин во некои области го отстапувало местото на други пошти термини како христијанин, раја, што зборувало за непостоење на народната свест и за доста лабилно постоење на народното чувство (СбНУ кн. XVI и XVII, 1900, 692). Истовремено, Шишманов истакнал дека до 40-тите години на XIX век прашањето за националноста и јазикот кај Бугарите не било јасно.

Всушност, до 50-тите години на XIX век биле водени дискусии за тоа кој јазик да се земе за основа на литературниот, при што имало три гледишта: според едното, писателите се држеле до простиот говор; според другото, литературниот јазик требало да биде формиран од простиот и црковнословенскиот, а според третото, за литературен јазик требало да се земе црковнословенскиот, што значи дека во тој период и бугарската преродба била водена под знакот на наднационалниот идентитет, словенството. Идејата за сесловенство, освен како чувство на природно право, доаѓала и од младите студенти што заминувале на школување во Грац, Пешта, Виена, а поголемиот дел во Киев, Москва, Петроград. Во Пожуна (Словачка) во 1828 г. била формирана книжевна дружина со словенска идеологија, со идеја за создавање „една огромна Свеславија“. Во 40-тите години во тие центри студентите се декларирале како Славјани, бидејќи „срамно било да се споменуваат племенските имиња“ (Živanović 2002).

Традицијата на македонскиот народен јазик

Македонските просветители Ј. Крчовски и К. Пејчиновиќ ги отпечатиле книгите на македонски народен јазик. К. Пејчиновиќ и А. Зографски ја започнале борбата за обнова на Охридската архиепископија, која македонскиот народ, во текот на целиот XIX век, единствено тој и самостојно ја водел. Но народниот збор е бележит и во средновековниот период, благодарение на книжевните центри, каде што се негувала и се чувала ракописната книга, како и во скрипториумите, кои не егзистирале исклучиво во манастирите и во црквите туку и по приватните домови во градовите и селата, кои биле стимулирани од црковните и манастирските управи, при што биле вклучени и специјалните калиграфски школи (Поп Атанасов, Велев, Тошиќ 1997: 5,6). Народниот збор бил присутен и преку текстовите со македонска редакција, преку дамаскините, „на македонски народен говор среќаваме исто така евангелиски и апостолски текстови, хроники, ерминии и сл. Треба да кажеме, дека употребата на македонскиот народен говор како книжевен јазик во минатото е мошне честа појава“ (Поп-Атанасов 1985: 7). Во XVI век биле создадени многубројни дела: *Свободнаџа ѓрамоџа Зоѓраф*, *Калиниковаџа ѓрамоџа*, *Костџурскиоџ речник* и други. Од XVI до XIX век биле создавани зборници во духот на дамаскинарската традиција, во кои јазикот бил форма од спонтано мешање на црковнословенскиот и народниот јазик. Овој книжевен јазик, бележи Р. У. Скаловска, затоа не е хронолошки единствен: во постариот период, тоа е навистина само македонска варијанта на црковнословенскиот... (1975: 13). Додека во периодот од XIII до XVIII век биле создадени ракописни антологиски зборници со македонска провениенција, 50-тина ракописи (Велев 2000: 23).

Пронајдени се повеќе ракописни текстови напишани на македонски народен јазик: *Крушевско писмо* (29 мај 1637), *Белградски македонски зборник*, *Дамаскин*, *Зборниче* (XVIII век), *Никейово молишвениче* (1787), *Ајокрифен зборник* на Георги Димович (XVIII/XIX век), *Зборник* на поп Сретен Пеович (1803) и други, поточно евидентирани се 69 ракописа¹.

За прв печатен текст на македонски јазик (охридско наречје) се смета *Четиријазичникои* на **Данаил Москополецот**, речник на грчки, албански, влашки и македонски, а „новата македонска литература е обврзана во оваа книга да го согледа својот почеток, зашто јазичната норма што е регистрирана во Данаиловиот *Речник оу четири јазика* е всушност основата на денешниот современ македонски литературен јазик“ (Тодоровски 2007, 7: 6).

Модернизација на јазичниот развиток

Будењето на граѓанската свест и модернизацијата на животот во Македонија довело и до „модернизација во однос на јазичниот развиток“ (Конески 1986: 22), преку смената на писмениот јазик, на црковнословенскиот јазик со народниот. Промени настанале и во т.н. комплицирана ортографија. Печатниците морале да обезбедат типизирани букви, а симболите биле минимизирани. Околу решавањето на јазичните правила, свои прилози и предлози давале сите просветители: учебниците, собирачите на народни умотворби, печатари, авторите на првите речници и граматика, авторите на литературните творби, учителите, етнографите, мелографи. Па така, **К. Миладинов** тргнал од народниот јазик, од јазикот на народната песна, со што стана најнепосреден претходник на современата македонска поезија; **Ј. Х. К. Цинот** прв установил дека е економично вокалното **р** да се пишува без придружна буква; подоцна **П. Гиновски** уште повеќе ги упростил азбуката и правописот, а во осумдесеттите години **Темко Попов** со својот азбучен и правописен систем најцелосно е доближен до денешниот правопис. Покрај индивидуалните, колективните акции биле спроведувани преку црковно-училишните општини, кои биле едни од главните двигатели на културната и националната преродба. Македонскиот збор одекнувал преку црковните слова. Прличев секоја недела држел „слово огнено и пламено. ... многу псалми преведени на македонско наречје се читале по црквите, со што бил главниот подвижник на преродбата“ (Спространовъ 1896: 22-23).

Во XIX век било иницирано прашањето за единствен облик на писмениот јазик, за создавање посебен македонски литературен јазик, што било „од пресудна важност за конечната национална консолидација на Македонците, во периодот на грчевитиот отпор против многувеков-

¹ За овие ракописни зборници, како и за пишувачи на текстови на народен јазик, повеќе кај Георги Поп Атанасов во *Ракописни текстови на македонски народен јазик*.

ните и многубројните потиснувачи и одрекувачи“ (Тодоровски 1979: 95). Посистемна пенетрација на македонскиот јазик во литературата се вршела околу 1878 г., „кога се буди македонската национална свест сè поевидентно и кога се регистрираат бројни манифестации на културно и политичко поле сред македонската емиграција“ (исто, 98). Тоа, всушност, е периодот што го бележат активностите на „Тајниот македонски комитет“ (1886) со Н. Евров, К. Групче, В. Карајовов и Т. Попов; на Словеномакедонската книжевна дружина на Г. Пулевски во Софија (1888), на Младата македонска книжевна дружина со својот најавен сепаратизам преку печатениот орган „Лоза“ (1892-94), весникот „Македонија“ на Коста Шахов (1889-1893), литературните активности на Марко Цепенков, Петар Поп Арсов, Трајко Китанчев, Евтим Спространов, Војдан Чернодрински, Димитар Ризов, Георги Баласчев, Горче Петров, владиката Теодосиј Гологанов, зборниците за народонаука и фолклор на Шишманов со многубројните прилози од Македонија, антиегзархиските пројави на македонската интелигенција и нејзините сепаратистички тенденции, формирањето на ВМРО, иницирањето на првите македонски сепаратистички весници, издавањето на фолклорните зборници на Кузман Шапкарев и Васил Икономов, иницирањето на „Книжници за прочит“ во Солун, иницијатива на Коне Самарџиев за издавање на еден годишник, „Македонски календар“ – литературно–научен зборник, за што задачите биле скромни: „да се собираат потребните податоци за изучување на современа Македонија, ... Тоа нè принудува да ги побараме во пишувањето на ‚Македонски календар‘ сите поизбрани наши литературни сили, и речиси сите држачи на перото Македонци“ („Македонски календар“ 1889: 310). Потоа активноста на Димитар Матов, прилозите на Македонци во бугарскиот периодичен печат во Цариград и Солун итн. Во 1880 била формирана Македонската лига, во Русе, а потоа и во Софија; во 1881 година било формирано Македонското благотворно друштво (1883, 1884); Бугарско-македонско друштво (1884); „Александар Македонски“; Друштвото „Македонски глас“; Тајниот македонски комитет; и многу други. Било формирано друштво за печатење учебници, К. Самарџиев, (1882), биле отворани печатници, формирани читалишта и библиотеки, а неодминливи се и активностите на Дедов, Мишајков, Чуповски, Мисирков и други.

Од седумдесеттите години на XIX век, забележителна е тенденцијата македонскиот јазик да се пишува со посебно писмо: „да се отфрлат старите знаци њ, ы, я, ю, щ, знакот і односно њ се употребува и при бележењето на карактеристичните македонски слогови к, г, љ, њ...“ (Стаматовски 1986: 15). Бележити се графичките постапки на Ефрем Каранов во однос на печатењето на неговиот зборник од 1875 г.; писмото на Темко Попов до Деспот Бацовиќ, испратено од Солун до Белград, како и статијата „Кој е крив“ од Темко Попов (1887), во која „импонира јазикот и стилот“ (исто, 102). Н. Евров, К. Групче, В. Карајовов и Т. Попов во ав-

густ 1886 г., заминале за Белград на средба со претставници на српската влада, при што била постигната спогодба, со меѓусебни отстапки, за: 1. отворање 12 училишта во Македонија со употреба на македонски јазик во наставата, 2. издавање брошури на македонски јазик за политичката положба во Македонија по основањето на Егзархијата и Кнежевството Бугарија, 3. отворање во Солун македонско читалиште и 4. издавање седмичен весник „Македонија“, во Солун, на македонски јазик, кој ќе се бори за обновата на Охридската архиепископија (Тодоровски 1985: 336).

Во обидите за стандардизација на литературен јазик значајна улога одиграле учебникарите, кои од 1857 до 1880 година објавиле учебници, буквари, речници, граматика, кои сè до Мисирков, нагласувале: „графискиот систем морал да го следи квалитетот на гласовите, дека секоја графема треба да претставува симбол за соодветната фонема, за да не се загуби врската помеѓу изговорениот и напишаниот збор“ (Стама-товски 1986: 68).

Околу прашањето за македонскиот јазик започнале да се водат остри полемики во периодиката, а бележити се и цели студии. Книгата на С. Гопчевик *Македонија и Сџара Србија*, (1889 г.) била повод за низа полемики, и тоа не само од страна на македонските интелектуалци туку таа предизвикала интерес и пошироко. За посебноста на македонскиот јазик и на македонскиот народ, говори и погерманчениот Чех **Карл Хрон**, дописник на „Германски народен весник“, во книгата *Народностиа на македонскиите Словени* (1890), во која уште од почетокот на излагањето на своите ставови нагласува дека „Македонците како по својата историја, така и по својот јазик се посебна народност...потомци на оние словенски прадоселеници,... и кои подоцна со ни една од овие две нации не се измешале“ (Хрон 1990: 29). Тој нагласува дека „Македонците употребуваат член“, прави анализа за употребата на полувокалот, го одбележал „специфичниот македонски глас кј (ќ)“, а на прашањето „На кој јазик зборуваат Македонците?“, Хрон истакнал дека „може да се потврди дека македонскиот јазик со своите сопствени закони за развитокот на гласовите како и според неговите граматички правила формира еден сопствен јазик што досега нема своја сопствена литература и кој поради тоа се потпира на сродната бугарска литература, која во никој случај не стои во некои поблиски односи отколку само во општо сродство“ (исто, 29).

Во периодиката секојдневно излегувале статии во кои се укажувало на разликата меѓу бугарскиот и македонскиот јазик. Во списанието „Бугарска книжица“ во периодот 1858-1860 г. биле објавувани низа статии во однос за разни јазични прашања: П. Зографски, Чолаков, Шишков, Д. В. Попов, Маркович. Во „Цариградски весник“ од страна на П. Зографски, Ј. Х. К. Џинот и други биле објавени ред написи за јазикот, за граматиката. Меѓу првите што го поставиле јазичното прашање на научно ниво бил Ј. Х. К. Џинот, кој се стремел кон архаизација на формите

на писмениот јазик; во однос на правописот, тој бил за упростување, бил против употребата на излишните „каравлашко-вретенарски“ букви; во описите на македонските места давал само своја импресија за дијалектот, служејќи се со искомбинирани ознаки итн. За едноставен правопис бил и К. Миладинов, кој во предговорот на зборникот забележал дека се определил за најлесен и најсходен правопис, па наместо трите букви њ, њ, О, кои имаат еден изговор, била употребена О, за да го „предале верно народниот изговор, по кое се водит тукашниот правопис“.

Скоро сите афирматори на македонскиот јазик го истакнувале мислењето дека фонетскиот правопис е најдобриот. И покрај тоа што не биле оформени точни критериумите за формата на литературниот јазик, во текстовите се давало објаснение за оние словенски зборови што сè уште не биле доволно вкоренети во употребата. Тие биле објаснувани понекогаш и со соодветни турски зборови, повеќе познати во народот. За употреба на турски зборови во литературниот јазик се залагал **Спиро Гулапчев**, кој сметал дека секој јазик треба да се збогатува со туѓи зборови, односно дека било подобро да се употребуваат оние турските зборови што биле заживеани меѓу народот, кои ги употребувал самиот народ во разговорниот јазик, наместо да бидат заменети со руски зборови што народот не ги разбирал. Гулапчев се залагал за фонетскиот правопис наспрема етимолошкиот: „Фонетичкиот правопис е најнаучен, најдемократски, нејекономичен, или најпрактичен, да речам, правопис“ (1887:8). За фонетски правопис се залагал и **Јосиф Ковачев** „Пиши, според како правилно зборуваш“, кој сметал дека секој писател требало да употребува зборови и изрази од она наречје што се зборува во неговото место и земја, кое најдобро го познава и го владее. Истовремено истакнал дека азбуката требала да биде составена од 25 букви: а, б, в, г, д, е, ж, з, и, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, Ќ (в. Ден, г. I, бр. 17, 1875:5).

Голем број од проучувачите, афирматорите на македонскиот јазик укажувале, т.е. пишувале студии и за акцентот како посебно обележје: Е. Спространов „Акцентот во говорот на градот Охрид“, Т. Китанчев „Акцентот во ресенскиот говор“, Д. Матов „Кратка расправија по етнографијата во Македонија“, Н. Сиљанов „Редукција на звукот а во охридскиот и тетовскиот говор“, Д. Мирчев „Кукушководенскиот говор“.

Македонистите ја застапувале идејата македонскиот јазик да се афирмира самостојно, со своја граматика и речник, на што остро реагирале бугарската и српската политика. Двете пропаганди своите активности ги интензивирале преку образовниот систем, со дистрибуција и пласман на бугарски и српски учебници, на што реагирале големиот број македонисти, кои биле наречени борци за „национален сепаратизам“.

Во контекст на краткиов преглед за ставовите околу македонскиот литературен јазик, треба да одбележиме дека до 60-тите години се развиле две теории околу создавањето на македонскиот литературен јазик: едната била за создавање самостоен, посебен македонски литера-

турен јазик, а другата за „општ“, меѓу македонскиот и бугарскиот јазик. Дел од македонската интелигенција решавањето на јазичното прашање го гледало низ примерот на В. Караџиќ и И. Мажураниќ, кои во Виена во 1850 г. потпишале договор за заеднички српско-хрватскиот јазик, потоа, поради идејата за панславизмот, како и поради тоа што Бугарија немала своја самостојност, водела борба против елинизмот, немала оформен литературен јазик. Притоа, македонската страна секогаш инсистирала на зачувување и фаворизирање на македонските обележја. Еден од застапниците на ваквата идеја бил **Партенија Зографски**, кој во 1858 г. во сп. „Бугарски книжици“, I, 1 ја објавил статијата „Мисли за бугарскиот јазик“. Партениј се обидел теоретски да го постави прашањето каков треба да биде писмениот јазик во Македонија и ја повел иницијативата за составување народна граматика и речник. Партенија категорично ја истакнал идејата: „за да может да се составит еден општ писмен јазик прво е потребно да излезат на јаве сите месни наречја и идиотизми на јазикот ни, преку кои општиот јазик ќе се зида. Додека не се направи тоа никој нема право да седи и да реди општ писмен јазик...., Нашиот јазик како што е познато се дели на две главни наречја, едното се говори во Бугарија и Тракија, а другото во Македонија“. Понатаму Партенија истакнал дека „славенистите“ не го познаваат македонското наречје, „немаат за него никакво основно и определено познавање“, дека во писмена форма бил афирмиран бугарскиот јазик, за сметка на македонското наречје со сите негови општи и месни идиотизми, за да не се извади на свет, па поради тоа „мие имаме намера да составиме на него граматика во паралела со другото“. Партенија во текстот нагласил дека македонското наречје не треба и не може да биде исклучено од општиот писмен јазик, поради тоа што е полнозвучно, постројно, а во многу работи пополни и побогато, притоа посочувајќи го југозападниот дел од Македонија. Во продолжение тој ја истакнал разликата меѓу двата јазика. Најпрвин ја истакнал разликата во акцентот: „Македонското наречје обично сака да удри во начелото на словата, а напротив другото на крајот.“ Потоа се задржал уште на 13 разлики: дека нема редукција на неакцентираниите *a*, *e*, *o*; дека консонантот *x* или се губи или преминува во *v* или во *φ*; дека во македонскиот има уште два члена –ов и –он; назначил дека во македонскиот јазик има глаголски прилог; дека при имињата се задржани повеќе остатоци од старата деklinација; именките од среден род, како *йоле*, образуваат множина со наставката –иња; дека во македонскиот има глаголски прилог итн. Потоа поопширно се задржал на падежите, односно на буквите *и* и *с*. На крајот од текстот Партенија приложил неколку народни песни на „македонското наречје“ (Зографски 1858: 35-42).

Партенија не се согласувал дека Македонците треба да се согласат да примат писмен јазик далечен од нивниот народен јазик. Зографски под општиот јазик подразбирал компромис на „братски и христијански“ јазик. Бидејќи неговите ставови оделе против едностраниот развој на бу-

гарскиот литературен јазик, неговите статии, учебници, биле пречекани со остра критика од бугарската страна.

Кузман Шапкарев во прво време бил следбеник на идејата за создавање на еден „општ“ јазик, како компромис меѓу бугарскиот и македонскиот, поради што првите учебници ги пишувал на посреден јазик. Но согледувајќи дека прифаќањето на дистрибуираните бугарски учебници не одело лесно, бидејќи јазикот бил неразбирлив, што предизвикувало негативна реакција, Шапкарев во 1876 г. бил еден од најактивните агитатори за одделување на македонските епархии од Егзархијата и создавање самостојна Охридска унијатска архиепископија. Тој во предговорот на *Голема бугарска читанка* истакнал: „Неизбежната потреба за еден ред на основни учебни книги на наречје поразбирливо на Македонските новоосознани Българчиња ме побуди да составам со сета невозможност, еден низ од такви книшки, за користење особено во Македонските училишта, каде што, младенчињата се уште многу кривки, па не можат да прима и да слават друга потврда и подалечна храна, освен најблиското млеко на природната и домашна доилка“. Тој најавил дека следно ќе било да подготви граматика за македонското наречје споредено со горно-бугарското, а побарал во идните изданија да се отстапи простор и „за атерот на Македонските браќа, да ставите во наречјето си и малку солца Македонска, за да, Кириловите и Климентовите потомци се сретнуваат со помала маќа во изучувањето на мајчиниот си јазик...“ Шапкарев се залагал за просветата на младите, поради што се обратил до учителите со молба да водат сметка во преработките, зашто со тоа „не само што ќе помогнете и добротворите на невината Македонска младеж, туку и вечно ќе ја задолжите. Во Македонија 15-ти Коложече 1868. Вашиот сомаченик“ (*Български...*, 1868:3-5; 1983:226-227).

Од овој предговор ја истакнуваме и идејата на Шапкарев дека сакал да издаде **Краток речник**, поделен на три дела. Првиот содржи *Македонски, ѝреведени на Горно-Бугарски*, вториот *Горно-Бугарски – на Македонски*, а третиот *Сѝрански зборови, навлезени во Бугарскојто ѝисмено наречје*. Шапкарев подолго време барал начин да го објави, но не успеал. Во 1905 г. проф. Бено (Бенџо) Цонев истакнал дека требало да се откупи само речникот: „Треба тој речник да се прегледа: на пр. има многу оригинални етимологии, чудни толкувања на зборови и пр. Тоа сето треба да биде внимателно прецедено, проверено и потоа да се даде на печат“ (Шапкарев 2001: XXXII-XXXIII).

Објавувањето на речникот се случува во 2001 година, но под наслов **Материјал за бугарски речник**, во кој се систематизирани зборови од Македонија, и тоа повеќе од охридскиот говор, и е објавен со следниве три дела: *Ојшѝи бугарски зборови* - 487 листови; *Бугарски географски имиња на разни месноѝи во Македонија* - 65 листови; *Сѝрански зборови, уѝоѝребувани во бугарскиоѝ јазик* - 63 листови. Ракописот се чува во Научниот архив на БАН. Материјалот во изданието „не е отпечатен

како огледало на оригиналот“, известуваат подготувачите на изданието, наведувајќи дека станува збор само за некои графички знаци што биле употребувани во XIX век, кои веќе не се употребувале во бугарскиот правопис. Но бележито е дека првенствено самиот наслов е сменет, како и насловеноста на содржината. Инаку, во речникот се застапени буквите по следниов ред: А, Б, В, Г, Д, Е, Ж, З, И, К, Л, М, Н, О, П, Р, С, Т, У, Ф, Х, Ц, Ч, Ш, Ю и Я. Во него преовладуваат дијалектни зборови од Охридско и Струга, а бројот на лексичките единици карактеристични за говорите во Прилеп, Кукуш, Велес, Гевгелија, Дебарско, Штип и други места е помал. Од страна на Весна Кјувлиева-Мишайкова, авторка на воведната студија во изданието, следуваат низа оценки, меѓу кои дека етнографското доминира над лексикографијата, дека умее да ги разграничи одделните значења на зборовите и да ги подреди како хиерархична структура; уточнувал при какви случаи се употребувале дадените зборови; дал белешки кон зборовите употребувани од малите деца итн. (исто, XIV-XIV) Речникот е оценет и како диференцијален дијалектен речник.

За нас, литературните историчари, речникот претставува само уште една потврда дека Шапкарев работел врз македонскиот јазик во интерес на македонската преродба. Шапкарев бил и директен учесник во преземање разни иницијативи за заштита на македонскиот јазик. Тој предложил две можности: едната била да се испратат учени, искусни и достоини луѓе за делото во Македонија, кои би ги проучиле и би ги опишале месните говори и би ги откриле нивните драгоцености, а другата, која ја сметал и за уште поуспешна, да се најдат такви мажи од самите места, да се натоварат со таа должност, па потоа да се пристапи кон средување на јазикот. Следува оцената дека: „Таа мисла на К. Шапкарев ја разоткрива до извесен степен романтичната претстава за изградбата на книжевниот бугарски јазик со рамноправното учество на сите наречја.“ (исто, XI) А дека неговата идеја не одела во корист на бугарската асимилаторска политика во XIX век потврдува и наведениот одговор на Марин Дринов: „Таква неприродна монтажа на писмен јазик е невозможна и недостижна и не се слушало дека се случила некаде. Друштвото го отфрла и избира друг пат за изготвувањето на писмениот ни јазик, пат најприроден и непосреден“ (исто, XI).

Дека Шапкарев максимално водел грижа за македонскиот јазик, а со тоа и за македонската преродба, се согледува и од писмото објавено во в. „Право“ од 30 ноември 1870 г., насловено „Писмо пријателско“ од страна на ресенски учител што известил дека ресенските граѓани му ги вратиле на Хр. Г. Данов испратените книги од Велес преку Лазар П. Х. Стојанов по посетата на К. Шапкарев, кој реагирал против нивната употреба и продажба во македонските училишта бидејќи биле на бугарско наречје, „ами да земеме од неговите книшки, зашто биле (на) македонско наречје.“ Старешините на градот го прифатиле барањето на Шапкарев (*Документи* 1981: 208).

Кузман Шапкарев водел грижа и за начинот на кој биле запишувани, односно печатени песните. За пример ќе ја наведам неговата извонредна јазична анализа на песната „Вдовдица“ од Рајко Жинзифов, објавена во „Читалиште“, г. II, 1871 декември 30, кн. 7, стр. 315-320. Шапкарев направил детална анализа на зборовите употребени во песната, односно посочил зборови (триесетина) што не се точно употребени, како на пример: за „дек“, тој забележал дека во нашите краишта, особено во Струга и Охрид, никогаш не се употребува, туку се вели „к’де“, кое од брзина се слуша „к’ј“; за „Дрин“ треба „Дрим“; за „д’лбок“ треба „глобок“; за „ниви“ треба „нивје“; за „сички“ треба „вси“; за „думам“ треба „се умам“ или „мислја“; за „това“ треба „то’а“ итн. (Шапкарев, 1984:262-264). Кај Шапкарев, кој активно се занимавал со собирање македонски народни умотворби, записите се на охридскиот говор. Тој треба да се забележи и да се вброи во групата интелектуалци што работеле на приспособувањето на македонскиот народен јазик за писмена употреба.

Од народниот јазик не отстапил **Димитрија Миладинов**, кој „пишува на чист охридски дијалект со мали примеси од современите литературни зборови и изрази. Речта му е возбудлива, мислите му течат слободно.“ (Спространовъ 1912: 17-30) Неговата грижа кон мајчиниот јазик се потврдува и од неговата иницијатива да напише граматика, потоа од запишувањето на народните умотворби, од неговите секојдневни предавања и пишувања лекции на мајчин јазик, чиј призвук го пренесувал и во училиштата и во црквите. Тој го претставувал „почетокот на суштинската јавна борба за народни права“, како што истакнал Спространов, со што започнато со Мустрево то училиште продолжило со „даскал Митре Миладинов“ (Спространовъ 1896: 8). Д. Миладинов како во Охрид така и во Кукуш практикувал некои делови од богослужбите да се кажувале и да се читале на народен јазик, поради што од црквите сè почесто се слушале „свештениците... да велат евангелието на македонско-бугарски, учениците да читаат негде-годе апостол преведен од грчки на македонски.“ (Хаджовъ 1944: 27) Во писмото до првенците во Кукуш од 24 октомври 1857 г., Д. Миладинов забележал: „Јас скокам од радост кога го гледам вашиот стремеж и љубов кон нашиот мајчин јазик, и посебно за тоа дека многумина од младите и свештениците се решиле вредно да го учат словенскиот јазик, така што по неколку месеци би можеле да ја слушаат божествената служба на стариот наш прадедов јазик. Погрешно гледаат на вас Грците. Имате словенски гради и покажувајте ги. ...Нашиот славјано-пелазгически јазик, еден од најдревните и богати јазици, како го нарекуваат варварски. ...Вие први во источна Македонија започнувате да го изучувате нашиот прадедов јазик, вие први ќе го обесмртите во словенската историја во својата татковина...“ (Трайков 1964: 39).

Од преписката на браќата Миладиновци се гледа дека Д. Миладинов соработувал со П. Севастијанов, преку кого ја запознавал руската научна мисла со македонското културно наследство; потоа со А. Ф. Гилфердинг, со Белградското книжевно друштво, и со О. Ошмов, на кои им испраќал разни написи, патеводител на Македонија, со описи на градови, планини, села (исто, 49). Во писмо до П. Севастијанов од 2 август 1858 г., забележал дека: „Мојот покровител и на брат ми и на цела Македонија, почитуваниот П. С[евастијанов], кој во иднина ќе биде наречен и Македонски, ако сака, нека ми нареди да испраќам од тука уште монети...“ (исто, 69) Значи, во повеќето известувања или благодарности тој бележи дека тоа што го испраќал се однесувало само на Македонија, поради што во писмото од редакцијата на руското списание се вели дека од почетокот на 1859 г. во Москва ќе започнело излегување на периодично списание, чија цел ќе биде „да се запознаат Русите со Вашата татковина.“ (исто, 80)

Во литературното наследство на Д. Миладинов се евидентирани три слова, првите две слова се надгробни и се пишувани во 1830 и 1833 година. Во тој период Димитрија не го познавал словенското писмо, „па од таа причина словата ги превел на охридско-струшки народен говор и ги напишал со грчки ортографски систем“ (Велев, 2001: 69), како и неговиот Молитвеник (1841), на струшки народен говор.

Согледувајќи ги овие податоци, ќе кажам дека Петар Драганов со право истакнал дека: „Најглавниот фактор кон засиленото распространување на славјанските зборови во Македонија и притоа на мошне силната и широка основа служи на преродбата на македонското славјанство и изучувањето на македонскиот јазик во просветните установи. Таткото на таквата преродба, без сомнение, треба да се смета високообразованиот знаменит македонски деец Димитрија Миладинов (1808-1861).“ И И. Вазов во песната „Браќа Миладинови“, по повод 25-годишнината од смртта на „познатите македонски патриоти - б. Миладинови“ повикувал: „Пејте ми убави македонски деви / / Летајте, ечете, песни македонски/ ... / Дивиот Крали-Марко! Сесловенска слава, ... / Роланд македонски.../ ... / Пејте ги при Струга, град убав и стар, / Каде се родија двајцата Миладиновци / На Македонија двата верни сина / ... / Направија да екнат химни јасни Богу / На јазик погребан од векови многу/ ...“ (Вазов 1887: 1).

По Партенија Зографски, Анатолија Зографски, Димитар Миладинов, **Димитар В. Македонски** и **Димитар Хр. Узунов** во 1867 г. во Цариград го објавиле учебникот *Букваръ за уѣоѣрубениѣ въ македонскыѣ училища*. Истата година Д. Македонски го објавил учебникот *Крайска свѣщѣнна истѣорѣя за училища-ѣа ѣо МакедонѣѣО (на македонско наручѣе)*. Во фондот на Димитар, Христо и Ангел Узунови, го наоѓаме податокот за *Мал ѣправославен кѣѣтахизис* и *Свешѣѣна истѣорѣја за деца* од **Јоаким Груев**, како и податокот дека **Димитар Узунов** составувал нова учебна програма и правилник, и дека составил *Земјѣписание и сло-*

ва (за воспитување, дисциплина и наука) (БИА, Ф. 583, ар. ед. 1, ар. ед. 2, л. 5-20).

Во овој контекст, неодминливо е и името на **Венијамин Мачуковски**, кој во 1872 се наоѓал во Кукуш, од каде што го испратил „објавлението“ за својата граматика по „македонско наречие“, објавено во весникот „Право“ од 18 септември 1872 година. Во својот оглас тој ги молел учителите од Македонија да испраќаат до него, во Кукуш, претплата за неговиот учебник, за да може да го отпечати. На овој апел не останала рамнодушна бугарската страна, веднаш бил обвинет, од страна на П. Иванов, дека со ваквиот обид, односно со објавувањето на граматиката на македонско наречје, Мачуковски сакал да изврши поделба на јазикот. Граматиката останала необјавена, а постои и сомнеж дека воопшто е зачувана (Конески 1986: 185).

Евтим Спространов, покрај студијата *По говороѝ на град Охрид* (1901), ја напишал и студијата „Акцентот во говорот на град Охрид“ (ракопис, 1899). Тој истакнал дека акцентот на охридскиот говор е оригинален, дека на прв поглед изгледа подвижен и непостојан, но дека не е така. Акцентот бил подвижен кога еден збор го зголемувал бројот на слогови: трѐндафил, трѐндафили; или при соединување на два или повеќе збора во една целина, при што акцентот се губи од едните зборови и се прѐфла на другите слогови: бѐла-книга, црнó-писмо, благó-вино, добрó-утро. Тој нагласил дека акцентот ниту во многусложните зборови, ниту во соединетите, не е подолу од третиот слог, ако се брои од последниот нагоре, дека тој е толку постојан што никогаш не може да биде на четвртиот или петтиот слог, односно дека „во говорот на градот Охрид акцентот е постојан и секогаш стои на третиот слог, ако се бројат слоговите од крајот на зборот.“ (1899, л. 1) Се задржал и на еднословните зборови и двословните зборови: *вóл, брѐџ, рáк, мóре, рѐка, мáсло*, истакнувајќи дека исклучоци нема, дури и кога станува збор за сопствено име или за зборови од турскиот и од грчкиот јазик, па наведува неколку примери: Бóжин, Катѐрина, кáдија и др. Во однос на членовите, *-оѝ (-ѝѝ), -ѝа, -ѝо; -ов (-вѝ), -ва, -во; -он (-нѝ), -на, -но*, Спространов забележал дека претставуваат неразделен дел од името, дека составуваат една целина со зборот. Во студијата Спространов посебно се задржал и на „соединување на зборовите во едно акцентно цело“ и притоа нагласил дека акцентот секогаш се движи за да се потчини на горенаведениот закон (1899: л. 3). Тој нагласил дека ова правило за еден источен Бугарин било многу тешко и никогаш не можел да се навикне да зборува ако не бил роден или ако не бил раселен меѓу Македонците. Во фуснота забележал за желбата на „некои тукашни Бугари да зборуваат по македонски, за да му се потсмеваат на некој Македонец. Со тоа, наместо да му се потсмеат на некој Македонец, самите себеси се прават смешни. На пр: многумина лично ми кажуваат: *каи кѐе оиш, море, на Мáкѐдонија?*; Таа фраза ја

кажуваат толку смешно, како кога би кажал: кџде-ќе-ходіш, на Българі !? Горнава фраза никогаш така нема да ја каже Македонец,..“ (л.4).

Во продолжение Спространов објаснил кои зборови можат да состават акцентска целост: именките што следуваат непосредно по друга именка за да определат некое количество или род на предметот; тие се нечленувани, а ако се членувани, или ако се наоѓаат пред определената именка, секоја го има својот надзвук, Стоиан-воівода, Кузман-капидан; потоа придавките, кои служат како атрибут на некоја именка, исто се соединуваат со последното во акцентска целост и поради тоа паѓаат под еден надзвук. Но ако атрибутот стои пред определенит збор или, пак, е неопходно да му се даде особено значење, тогаш го добива својот логичен акцент: долгá-Мара, бѣл-петел, шарен-вол и др. Спространов се задржал и на правилата околу честичите по и нај и како ја составуваат акцентската целина. Исто така, го разгледал и создавањето на акцентските целости во заменските придавки: мџи-чоок, неѓџи-деца, цѣл-ден, целá-тиква, секакоф-чоок, секакви-невести, каква-жена и други примери. Потоа ги разгледал кратките форми од личните заемки: дѣдо-ми; ги разгледал бројните именки за определување, глаголите што формирале акцентска целост само во прашалните заменки, при што го нагласил и вклучувањето на честичката не. Додека за честичките да и ќе и помошнит глагол *сум* забележал дека не влегуваат во акцентска целост со глаголот.

На крајот од студијата истакнал дека акцентот во охридскиот говор е како во говорот во Македонија воопшто, како во Северна и во Западна Македонија, и дека најзавршена форма е охридскиот говор, бидејќи во него најмногу се внимава на акцентската целост. Во студијата „По говора на град Охрид“, Спространов ги истакнал трудовите за македонското јазично прашање, односно дека за гласовите *ќ* и *џ* треба да се види „Кратка расправија по етнографијата на Македонија“ од Д. Матов, а ги истакнал и „Редукција на звукот *а* во охридскиот и тетовскиот говор“ од Н. Сиљанов и „Кукушководенскиот говор“ од Д. Мирчев, што значи дека тој ги проучувал и другите наречја на македонскиот јазик. Спространов спаѓа во групата на македонските писатели и публицисти што настојувале да ги издигат централните македонски говори на ниво на литературна норма.

Евтим Спространов и **Трајко Китанчев**, како и М. Цепенков, В. Икономов, се „конгенијални воведувачи на македонскиот јазик во литературата ... Тие се една многу љубопитна категорија на творци. ...Занимлива категорија на своеволни илегални или конспиративни афирматори на македонскиот јазик.“ (Тодоровски 1985: 352)

Меѓу многубројните имиња што од 60-тите години на XIX век започнале да го налагаат западномакедонскиот говор во пишаната реч и да го сфаќаат како норма за македонски стандард, е и Трајко Китанчев (Ристовски 2001: 15).

Студијата „За акцентот на зборовите во ресенскиот говор од западно-македонското наречје“ од Трајко Китанчев е составена од воведен дел и од два стожерни дела: I За акцентот на зборовите кога се одделни еден од друг, во кое следува поглавјето „Местото на акцентот во зборовите“ и II „За акцентот на зборовите“, кога во некои случаи се соединети меѓу себе, каде што има повеќе поглавја. Уште во воведот Китанчев истакнал дека западномакедонското наречје има многу особености и архаични остатоци преку кои може да се осветлат некои темни страни во нашата млада филолошка наука и да се објаснат некои појави во другите наречја. Меѓу таквите особености на западномакедонското наречје, кои заслужуваат да се изучуваат и да се зачуваат како архив на јазикот, наведува Китанчев, е и акцентот врз зборовите, кој е една од најоригиналните црти што го одликуваат тоа наречје. „Акцентот и интонацијата при зборувањето се една од најглавните причини, каде западно-македонското наречје, во прво време за ненавикнатото уво се прикажува толку далечно од другите наши наречја и од книжевниот јазик. ... Западно-македонското наречје е толку многу несвојствено и туѓо за српскиот јазик, колку и за другите бугарски наречја.“ (Китанчев, второ издание: 164)

Во понатамошниот дел Китанчев известува дека откако се зафатил со проучувањето на ова прашање, утврдил дека акцентот во нашето наречје следи определени правила (а не како во другите јазици и наречја, каде што акцентот е произволен) и дека во тој однос западномакедонското наречје е целосно оригинално. Тој истакнал дека ќе констатира само еден факт, односно ќе наведе примери за соединувањето на членовите со зборовите, за соединувањето на предлозите со некои имиња, пред кои тие стојат, односно и други факти што покажуваат дека со губењето на некои форми се менуваат и акцентот и самата интонација при зборувањето. „Јас мислам дека за да се образуваат подобни правила за акцентот во тоа наречје, не мало влијание укажала и поетската реч од народните песни, пословици, гатанки, бајачки, тажачки и друго.“ (исто, 165)

Со овој став Китанчев ги покажува значењето на македонскиот народен говор и неговата улога во формирањето на македонскиот литературен јазик, што со текот на времето и се покажа и се докажа. Тој истакнал дека ова правило (за акцентот) го прави говорот различен од другите, дека за оние што живеат во Македонија е многу тешко да се откажат од таа форма, а дека на туѓите, другите им е тешко да се навикнат поточно да го изговараат. Китанчев назначил дека нема да се задржи на правилата на целото западномакедонско наречје, туку дека правилата ќе ги елаборира само врз ресенскиот говор, бидејќи најдобро го познава, но упатувајќи дека правилата што управуваат со акцентот на ресенскиот говор исто дејствуваат и во поголемиот дел од западномакедонското наречје, како во Битола, Охрид, Струга, Долен Дебар, Горен Дебар, Кичево, Крушево, Прилеп, Гостивар, Тетово. „Општо правило за акцентот, кое може да се нарече општ закон во тој говор, е тоа: акцентот секо-

гаш стои, ако се смета од крајот на зборот кон неговиот почетокот; тој никогаш не може да помине кон четвртиот, петтиот и другите слогови, сметан од крајот на зборот, ниту пак да биде на последниот и претпоследниот слог. Само кога зборот е едносложен или двосложен, акцентот стои на единствениот слог на едносложниот збор и на вториот слог од двосложниот збор. Примери: брèг, вràта, плàнина, поднапиèните, пòтака, надпаку, пèрница, рèка и многу други. Притоа, истакнува дека нема исклучоци: ниту за сопствените имиња – Вàсил, Кòстадин, Ёвтим и други; кај странските зборови и имиња. Во делот „Местењето на акцентот во зборовите“ го објаснува поместувањето на акцентот во зависност од бројот на слоговите во зборот: штом ќе се измени бројот на слоговите во зборот, се менува и акцентот, се поместува кон почетокот или кон крајот на зборот, за да го земе вообичаеното место – третиот слог од крајот: кòшница, кошнèците, кòшнице, кошнèчиња, кошничèњата, Макèдонец, Макèдонци, Макèдонците итн., Бòгарин, Бòгари, Богàрите итн. Потоа наведува и примери со честиците *ѝо*, *не*, *ни*; за предлозите кога стојат пред глагол; за акцентот во сложените зборови (на пр. кòложег, помòжибог, кàтаден); соединението на атрибути со определениот збор, соединение на личните и повратни заменки (скратената форма од акузатив и датив за двата броја) со именка, придавка, глагол, глаголска придавка; соединение на предлозите со зборовите, пред кои тие се поставени, па се осврнува на: на, над, од, до, за, зад, по, под, пред, „преку“, „спроти“, без, при, околу, од, „низ“, „кон“, во, со, крај и покрај (исто, 198-214).

Славистите за македонскиот јазик

Коста Рацин истакнал дека „јазикот – тоа е голема сила на народот, на нацијата.“ За тоа биле свесни и македонските просветители и преродбеници, кои имале голем број поддржувачи од научната мисла на XIX век. Според Драганов: „ова наречје, повеќе од кое било друго од дузината постојни словенски наречја-јазици, може, со поголема или со помала претензија, да се каже дека тоа е следот на благородните потомци на некогаш знаменитиот кирило-методиевски јазик. Ние би можеле да приложиме долга редица сведоштва од високоавторитетни научници и, пред сè, од родени Македонци од доброто старо време, како документарни докази дека македонскословенското наречје е повеќе или помалку самостојно и автономно во однос на бугарскиот и српскиот ‘јазик’. Овие сведоштва се однесуваат и ги докажуваат две следни положби, состојби: 1) Таканареченото македонско ‘наречје’ си има свои сопствени особености и во акцентот, и во гласовите и во формите (конјугација и деклинација), и во синтаксата и особено во речникот. 2) Месните македонскословенски учители од доброто старо време, уште на наша памет, речиси сè до крајот на 60-тите и почетокот на 70-тите години, т.е. уште пред самата голема ослободителна војна од 1877-1878 година, печателе

свои школски учебници на месните наречја и во своите воведи кон таквите учебници и кон раководствата јавно изјавувале дека македонско-словенското население, откако ја извојувало црковнословенската литургија со грчкиот владејачки клер, не помислува и нема нималку желба да постапува против интересите на својата народност, т.е. да се побугарува и да се посрбува.“ (1900: 3)

Драганов се пријавил на конкурс за *Проучувањето на Македонија во етнографски, дијалектолошки, историски и археолошки однос*, со цел да ги проучи: „Карактеристика на говорите на словенското население во современата Македонска провинција“, односно „...Долго пред Српско-бугарската 'битка' јас решив на самото место да го проверам степенот на основаноста на српските и бугарските претензии за јазикот и народноста на тамошното македонскословенско население. А по започнувањето на самите воени акции помеѓу обата родствени претендента кај мене уште повеќе ми се затврди таа намера. Јас им реков на учениците од Гимназијата во Солун (првенствено од пониските класови) по Божик и по Водици да ми донесат најмалку по два примера од својата домашна поезија и проза. Иако бев поставен во мошне благопријатна положба за моите дијалектографски истражувања, зашто моите ученици од Гимназијата – повеќе од 300 души – беа само Македонци од апсолутно сите краишта на Македонската провинција и меѓу нив немаше ни еден Бугарин дојден отаде границата (од Бугарското Кнежество, од Источна Румелија и дури ни од Одринскиот вилает) и ни еден Србин дури ни од Косовскиот (Приштинскиот) вилает, и притоа Македонци што доста лошо ја совладуваат современата бугарска литературна реч, – сепак, за да избегнам каква и да е итрина, јас намерно замолив за примери од селската поезија само од учениците од пониските класови..., бездруго фонетски запишани, т.е. на домашниот говор, зашто инаку нема ни да ги читам. И што се случи? Учениците беа толку мили и љубезни што за една-две недели јас имав среќа да станам сопственик на најобемната од сите постојни поетски и прозни македонски колекции, имено околу 1.200 примероци од најразлични видови на народна поезија и проза што потекнуваат од 105 населени македонски пунктови (1894: V-VI).

Драганов во предговорот на *Македонско-Славјански етнографски зборник* истакнал дека „независно од извесни погранични влијанија, сестраното проучување на предметот, покрај убедувањата од разните Милоевиќи, Среќковиќи, Алексовиќи, Бацовиќи, Веселиновиќи, Новаковиќи, од една страна, Петковичи, Верковиќи, Богорвци, Поповичи и Дриновци, од друга, и меѓу нив мноштвото весникарски бесрамници, адапти на големите политички идеи – српската и бугарската, кои, се разбира, не може да имаат ништо заедничко со идејата на науката за словенска филологија, сето тоа постепено ме убедуваше во самостојноста и на позицијата на јазикот на словенското население на современа Македонија, којашто Бугарите толку се навикнале да си го викаат наречје???) на

својот единствен и неразделен бугарски јазик...“ (исто, 5). Драганов има објавено повеќе дела: *Еџноџрафски џреџлед на македонската џпровинџија* (1887), *Еџноџрафски џреџлед на славјанскиот дел на Македонија*, *Нови иследувања врз изучувањето на современа Македонија во еџноџрафски, филолошки и историски однос*, *Носовите џласни звуци во современиите македонско-славјански џговори* (1888) итн. Неодминливи се и имињата на **Павел Миљуков** „За македонското прашање“ (Москва, 1899); **Николај Дурново** *За еџноџрафијата на Македонија и македонското прашање* (Москва-Виена, 1890-1902), статиите и брошурите: „Државите и народите на Балканскиот Полуостров, нивното минато и иднина и бугарската кривда“ (1890); „Имаат ли Бугарите историски права на Македонија, Тракија и Стара Србија“ (1895); „Нешто за етнографијата на Македонија и за македонското прашање“ (1900), во кое бележи: „Што се однесува за етнографите на Македонија, тешко е да се рече на кои од нив треба да им се верува: на руските и бугарските или на српските, грчките или романските, или пак на германските, француските, англиските... Нашето мислење, засновано на научните истражувања, е еднакво со мислењето на г. Драганов, дека Македонските Словени не се Бугари и не се Срби и дека Бугарите немаат историски права на Македонија“; **Иван Аксаков** во 1886 г. испратил порака до Македонците: „Зошто вие не си го земете за литературен јазик своето македонско наречје, коешто е побогато од бугарското и поблиско до нашето? Тоа ќе нè приближи и ќе нè сврзе појак“; **Словенското благотоврително друштво** во Петербург ја објавило првата етнографска карта на словенските народи, во која Македонците добиле посебна боја (1890); **С. Верковиќ** ја објавил *Тоџоџрафско-еџноџрафскиот џреџлед на Македонија* (1889); **Леонард Мазинг**, ја одбранил докторската дисертација *За јазиковната оцена на Македонските Словени* (1890), а во 1890 и 1891 г. ги објавил двете книги на германски јазик *За јазиковната оцена на Македонските Словени. I Рефлексиите на tj и dj* и *За звукоите и акценциите на македонскословенските дијалекти*; **Александар Амфитетроф** *Земја на раздорите* (Москва, 1903); **Никодим Павлович Кондаков** *Македонија* (С. Петербург, 1910); **Н. Державин** *Српско-бугарските расправи за Македонија* (С. Петербург, 1914) и други.

Заедничко за сите нив е што сите пишувале за македонската посебност и за барањето за правото на македонскиот народ на своја самостојност, со што само ги потврдиле заложбите и барањата на македонските просветители, преродбеници од XIX век, кои истовремено со својот влог ги поставиле основите за стандардизација на македонскиот литературен јазик.

Литература

- Андонов-Полјански, Х., 1980, *Одбрани дела*. Скопје: Мисла.
- Братя Миладинови – Преписка*, 1964, издирил, коментирал и редактирал Н. Трайков. Софија: БАН.
- Български възрожденски книжовници от Македония*. 1983. Софија: БАН.
- Бобчевъ, С. С., 1903, „Македонскиятъ въпросъ и Славянскиятъ печатъ“, *Славянски Гласъ*, год. I, май, книжка III, Софија, стр. 117-122.
- Вазов, И., 1887, „Братия Миладинови“, „Македонский гласъ“, бр. 35, БИА, Ф. 100.
- Велев, И., 2001, „Молитвеникот на Димитрија Миладинов“. *Гласник*, Скопје: ИНИ.
- Велев, И., 2000, *Средновековни книжевни анѳолоѳии*. Скопје: Менора.
- Георгиевски, М., 1972, *Македонската ѳечайарска дејност (1515-1913)*. Скопје: Мисла.
- Голабовски, С., 1999, *Истѳорија на македонската музика*. Скопје: Просветно дело.
- Гулапчев, С., 1887, *Един оглуд по етнографјата на Македония*. Габрово.
- Дамаскини*, 1975, предговор, избор, редакција и коментар Радмила Угринова-Скаловска. Скопје: Македонска книга.
- Документѳи за борбата на македонскиот народ за самостѳојност и за национална држава*, том први. 1981, уредиле Андонов-Полјански, А. Брезоски, В. Катарѳиев, И. Панов, Б. Уредник Андонов-Полјански, А. Скопје: Универзитет „Кирил и Методиј“.
- Драганов, П. 1900. „Къ вѳопроса о населенїи современной Македонїи“. С.-Петербургскїя Вудомости, СПб., 24 VII (6. VIII), № 200.
- Зографски, П., „Мисли за Болгарскїи-отъ Озикъ“, *Български Книжици*, чОсть I, кн. 1, Јан. 1858, стр. 35-42.
- Илиевски, П., 1999, „Значење на дамаскинарската книжнина за развојот на писмениот и книжевниот македонски јазик“, *Македонија Прашања оу истѳоријата и културата*, МАНУ, Скопје, стр. .
- История и култура на България в дати Възраждане*, 1997, Велико Търново.
- Јелавич, Б., 1999, *Истѳорија на Балканот, осумнаесетїи и деветїнаесетїи век*. Скопје: Лист.
- Кантарѳиев, Р., 1985, *Македонскиот ѳреробенско училиште*. Скопје: НИО „Студентски збор“.
- Конески, Б., 1949. *Македонскиѳе учебници оу 19 век*. Скопје.
- Конески, Б., 1981, *За македонскиот лїтературен јазик*. Скопје: Култура, Македонска книга, Мисла, Наша книга.
- Конески, Б., 1986, *Македонскиот XIX век. Јазично и книжевно истѳориски ѳрилози*. Скопје: Култура.

- Китанчев, Т., „За ударението върху думитѣ въ рѣсенския говорѣ отъ западно-македонското нарѣчје“, *Съчинения*, приредил Иванов, второ издание, София, стр. 163-217.
- Лоза, год. I, Јан. 1892, кн. I, НУБ „Климент Охридски“.
- Македонија *Сборник от документи и материали*, 1978. София: БАН.
- Македонски девѣтнесеттии век 1800-1902, 2007, редактор Јован Павловски. Скопје: МИ-АН.
- Македонски сѣоменици со глаголско и со кирилско иѣсмо, 2008, составувачи: Велев Илија, Макаријоска Лилјана, Црвенковска Емилија. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“.
- Македонско-Славянскій *Этнографическій Сборникъ съ проложениемъ слобаря*. 1894, Составиѣ П. Драгановѣ. Выпускъ I. „Записки Императорскаго Русскаго Географическаго Общества по Отдуленію Этнографіи“, т. XXII, в. I, СПб.
- Макс, Р. Ф., 1990, *Македонскоѣо ѣрашање*. Скопје: Македонска книга.
- Матовѣ, Д., 1895, „Гр. С. Пърличевѣ“, Български Прѣгледѣ, год. II, кн. IV-V, фев-март, София, стр. 157-172.
- Миронска-Христовска, В., 2005, *Просветитѣлскѣоѣо во Македонија*. Скопје: ИМЛ.
- Миронска-Христовска, В., 2007, *Македонскѣа ѣреродба*. Скопје: ИМЛ.
- Миронска-Христовска, В., 2012, *Литѣратѣурни сѣудии за македонскѣоѣо ѣдентѣитѣи/Literary Studies of Macedonian Identity*. Скопје: ИМЛ.
- Миронска-Христовска, В., 2013, *Преродбаѣа и македонскѣоѣо национално ѣрашање*. Скопје: ИМЛ.
- Мокров, Б., 1991, „Краток преглед на првите печатени книги на Македонија“, IV Научен собир *Библиоѣекарскѣоѣо во Велес и велешко*. Титов Велес, стр. 110-122.
- Павловић, С., 2004, *Истѣорија Балкана 1804–1945*. Београд: СЛЮ.
- Периодика и литература, 1877-1892*, том 1, 1985, под. Пенка Иванова, София: БАН, стр. 696-707.
- Пулевски, Г., 2003, *Славјанско-македонска ѣишѣа истѣорија*, подготовка: Блаже Ристовски и Билјана Ристовска-Јосифовска. Скопје: МАНУ.
- Поленаковиќ, Х., 2007, *Избрани дела*, 3. Скопје: Култура.
- Поп-Атанасов, Г., 1985. *Ракоѣисни ѣекскѣови на македонски народен јазик*, Скопје: Мисла.
- Поп-Атанасов, Г., Велев, И., Јакимовска-Тошиќ, М., 1997, *Скриѣиторскѣиѣ центѣри во средновековна Македонија*. Скопје: ИМЛ.
- Прличев, Г., 1993, *Водач ме ѣраќа ѣаѣковинаѣа*, избор, поговор и коментар Наум Целакоски. Скопје: Матица македонска.
- Ристовски, Б., 1989, *Порѣреѣи и ѣроцеси*, 1. Скопје: Култура.
- Ристовски, Б., 1999, *Истѣорија на македонскѣа наѣија*. Скопје: МАНУ.
- Ристовски, Б., 1993, *Македонски леѣоѣис, Раскоѣки на литѣратѣурни и национални ѣѣми*, I. Скопје: Македонска книга.

- Ристовски, Б., 2001, *Сознајби за јазикот, литературата и нацијата*. Скопје: МАНУ.
- Симеонова, Р., „Македонски Календар“ и участието на българската интелигенција в културно-просветното движение в Македониџ (1889-1890)“, *Извeстии на Държавните Архиви, кн. 60*, стр. 307-355.
- Сведоштва за македонскиот идентитет (XVIII-XX век)*. 2010. Скопје: ИНИ
- Светлина, кн. IV, април 1898, год VIII, стр. 7.
- Спространовъ, Е., „По учебното дуло на град Охридъ“, БАН, ф. 36 к, ар. ед. 976.
- Спространовъ, Е., 1896, „По възражданъето въ градъ Охридъ“, *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина*, кн. XIII, София.
- Спространовъ, Е., 1899, „Ударението въ говора на градъ Охридъ“, БАН, ф. 36 к, ар. ед. 989, 1 јан. л. 14
- Спространовъ, Е., 1912, „Материяли за биографията на братя Миладинови“, Училищенъ пругледъ, 17-30, год. XVII, кн. 1.
- Стаматоски, Т., 1986, *Борба за македонски литературен јазик*. Скопје: Мисла.
- Стаматоски, Т., 2001, *Во одбрана на македонскиот литературен јазик*. Скопје: Култура.
- Ташковски, Д., 1969, *Раѓање македонске нације*. Београд: Завод за издавање учебнике, СРС.
- Тодоровски, Г., 1979, *Маѓејсан меѓдан*. Скопје: Култура.
- Тодоровски, Г., 1985, *Македонската правослоиноа*. Скопје: Мисла.
- Тодоровски, Г., 2002, *Книѓа за Прличев*. Скопје: Штрк.
- Тодоровски, Г., 2007, *Македонската литература во XIX век, Избрани дела*, 2, 7. Скопје: Матица македонска.
- Тушевски, В., 2003, „Публицистиката на Димитрија Миладинов“, *Сѣкѣтар*, год. 21, бр. 41-41, Скопје: ИМЛ.
- Тушевски, В., 1994, „Статија на грчки јазик за Женското училиште во Охрид“, посебен отпечаток, Скопје: МАНУ.
- Тушевски, В., 2008, „Словенството, словенофилството и словенската заемност кај македонските преродбенски писатели“, *Нова македонска книжевност*. Скопје: Менора, стр. 313–320.
- Узунов, Д., Х, и А., БИА, Ф. 583, ар. ед. 1, ар. ед. 2, л. 5-20.
- Хаджовъ, И., 1944, *Братя Димитъръ и Константинъ Миладинови*. София.
- Хрон, К., 1990, *Народността на македонските Словени*. Скопје: Македонска книга.
- Цамбаз, Д., 1946, предговор кон II издание на *За македонските работи*, Крсте Петков Мисирков, Државно книгоиздателство на Македонија.

- Шапкарев, К., 1984, *Избор*, приредил Томислав Тодоровски. Скопје: Мисла.
- Шапкарев, К., 2001, *Градиво за бългáрски речник*, редактор на изданието проф. д.ф.н. Владко Мурдаров, предговор Васна Кювлиева-Мишайкова. АУРА.

- Bogdanović, D., 1918, *Pregled kniževnosti hrvatske i srpske*, Zagreb.
- Kalogjera, G., 2001, *Braća Miladinovi legenda i zbilja*. Rijeka: HFD.
- Šulce, H., 2002, *Država i nacija u evropskoj istoriji*. Beograd: Filip Višnjić.
- Živanović, Đ. Internet izdanje 2002. *Srbi i poljska književnost (1800-1871)*, (1941). Beograd.

Valentina MIRONSKA-HRISTOVSKA

THE ASPECTS OF MACEDONIAN LANGUAGE IN CULTURAL AND NATIONAL REVIVAL

Summary

After the abolition of the Ohrid Archbishopric (1767), the Greek assimilation policy had been started towards the Macedonian people. Orthodox churches in the Balkans were in the same situation. There for, because of the increasing influence of Pan-Hellenism, at the beginning of the XIX century, Slavic people in the name of “brotherhood” and “Slavism,” accepted the idea of Seslovenstvo (all Slavic peoples’ Union).

Macedonian people, by time began to give a priority to Macedonian unique national identity, devoting their struggle for independence and independent state. At the same time, the origins of Macedonian cultural enlightenment began through the educational works’ in the mother tongue (i.e. Macedonian language).

The national revival in Macedonia began with the struggle for literature language. This act triggered opening schools in the native language as well as printing books, newspapers, magazines, textbooks, grammars, dictionaries, dramas, etc. In Macedonia it started by Kiril Pejčinović, Joakim Krčovski, Teodosi Sinaitski, Jordan H. K. Džinot, Dimitrija Miladinov, Konstantin Miladinov, Grigor Prličev, Dimitar Makedonski, Georgi Pulevski, ect. Some of them wrote about the need to implement phonetic spelling as Spiro Gulapčev, Josif Kovačev. About the specific accent in Macedonian dialects wrote Trajko Kitančev, Evtim Sprostanov, Dimitar Mirčev, and for others differences wrote Partenija Zografski, Kuzman Šapkarev, Temko Popov, Venijan Mađukovski, Krste Misirkov ect.

The efforts done by the Macedonian reformers focused predominately on the affirmation of the Macedonian language through the publication of books, textbooks, dictionaries, newspapers, etc., promoting struggle for diminishing foreign propaganda. All these events intensified the national awareness and struggle for a free and independent state with the slogan: “Macedonia for Macedonians”.

Димитар ПАНДЕВ
Филолошки факултет „Блаже Конески“
Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Скопје
d.pandev@ff.ukim.edu.mk

МАКЕДОНСКИОТ ЈАЗИК ВО ПРВАТА ПОЛОВИНА НА XX ВЕК

Својот самосвоен творечки пат кон официјална кодификација и стандардизација, која ги опфаќа и почетните фази на елаборација, култивација и експанзија, македонскиот литературен јазик целосно го остварува во првата половина на XX век.

1. Во почетокот на овој период, македонскиот литературен јазик, по една патека, го започнува својот незапирлив пробив на мошне комплексната геопоетичка мапа на јужнословенските книжевности со „Македонска крвава свадба“ (1900), инаку прв, но најзначаен драмски текст на Војдан Чернодрински (1875–1951), а по друга, веднаш потоа во форма на национална програма се проектира на етнолингвистичката карта на јужнословенските јазици низ петте статии во „За македонските работи“ (1903) на Крсте Петков Мисирков (1874–1926), и особено во завршната „Неколку зборои за македонскиот литературен јазик“. И сето тоа се случува спроти, во текот, и веднаш потем самото Илинденско востание (август 1903), кога Македонија е главна тема на европската дипломатија и актуелно е присутна на насловните страници на речиси сите европски весници. Паралелно, пред јужнословенската јавност станува евидентен податокот за појава на една нова јужнословенска литература со свој национален предзнак – македонска, а во историографските и во славистичките кругови се избиструва погледот за посебноста на македонскиот јазик меѓу соседните словенски јазици. Сп.: „Зимоска гостуваше во Белград и уште во некои градови на Кралството Србија македонската театрална група под водство на Црнодримски. Таа прикажуваше на македонски јазик оригинални македонски драми“, А. Гавриловиќ, Пред четвртот книжевношћу, „Бранково коло“ X, 17, 29 април (12 мај) 1904, с. 516. (Димитровски и др. 1979: 30).

„Македонска крвава свадба“ ја добива не само националнолитературната туку и македонскојазичната битка со масовноста на публиката, која востанички се вживува со сè што се случува на сцената, па го поттикнува нејзиниот автор во следните три години да ја воодушевува со македонски збор македонската публика, сред Софија, со уште четири пиеси и создава поволна клима за понатамошен релативно не толку сиромашен театарски живот на македонскиот јазичен исказ, особено во неповолните услови за национален развој на Македонците меѓу двете светски војни, преку интензивна комуникација на драмски текстови на македонски народен јазик со македонската публика. (Сп. Алексиев 1976: 53-56)

„За македонските работи“ интуитивно отвора перспектива за научен пристап во проучувањето на македонскиот јазик и на македонската проблематика како посебен предмет на научни истражувања во различни области на општествените науки. Тие се вградуваат во основите на „Македонското научно-литературно другарство“ и во периодот меѓу двете светски војни се поттик за повеќе читалишта и литературни кружоци во повеќе градови во Македонија и надвор од неа, некои од нив и со јасен македонистички предзнак, каков што е „Македонскиот литературен кружок“ во Софија.

Мисирков и Чернодрински се врсници и по годините на раѓање – родени во време кога македонскиот јазик заживува преку дејноста на македонистите и со книгите на Ѓорѓи Пулевски, во кои македонскиот јазик речнички се споредува со други јазици што опстојуваат на почвата на Македонија, особено низ чаршијата, во рамките на Турската империја, но и одраснати во зародишот на македонската револуционерна борба, – Мисирков во солунската гимназија, во времето на ученичките бунтови кога наставниците и воспитувачи, меѓу другите се Григор Прличев и Темко Попов, а Чернодрински во Охрид, во времето на охридскиот заговор, една од иницијалните каписли на Илинденското востание. Оттаму, и јазикот во делата на Чернодрински е од западномакедонска провениенција, од револуционерната дримколско-охридска трансверзала, дополнет со јазични искази заслушани од говорите на македонската емиграција во Софија. Така, препознатливи особености на охридскиот говор, кои не се само чисто фонетски и граматички туку и етнокултуролошки, се разбира во комбинација со елементи од дримколскиот говор, се среќаваат во драмата „Зло за зло“ во исказот на ликот Анѓа: „Божичко, дали оваа вечер ми е писано да загинам? О, кутра ја. Не, досега често сум ја завардила и одсега ќе си ја завардам“ (цит. сп. Лужина 1995 : 234). Доаѓа овде до израз и јазичниот нерв на Чернодрински да го претстави духот на македонскиот јазик и народната психологија токму преку исказ што е тешко преводлив на друг словенски јазик. Спореди исто од драмата „На реката“: Спаска: Ајде ма, доста сте ги мачкале, простирајте...

Нашите изгореа на с'нце... / Невена: Де, де, изгореле. Таман сега фатија да се белат. (цит. сп. Лужина 1995: 234)

Младешкиот јазичен израз на Мисирков е оформен во солунската гимназија, во која во времето на неговото бунтовско ученикување се сјатени македонски ученици од сите краишта на Македонија, а грижливо е негуван и зацврстуван низ постојаните нивни ученички бегства меѓу Белград и Софија, академски е поддржан во руските филолошки кругови, кои го вклучуваат во Македонската експедиција, наставнички добива национална димензија во битолската гимназија во времето спроти Илинденското востание и творечки се остварува, здобивајќи македонистичка смисла во неговата „За македонските работи“, сред македонската интелектуална емиграција. Принуден на постојано емигранство, Мисирков е еден од првите Македонци што паралелно ги совладуваат и бугарскиот и српскиот јазик, јазици што беспрекорниот балканозналец Прличев никако да ги совлада, а другите македонски преродбеници ги знаеле во определена мера или едниот или другиот, освен можеби Темко Попов, кому поблизок, сепак, му бил грчкиот, а српскиот го користел како дипломатски јазик. Со други зборови, балканската јазична *брканица* на македонската преродба, спроти македонската револуционерна борба, наоѓа своја разрешница во јазичната когниција на Мисирков, во неговата научна елаборација на македонската јазична ситуација и во неговата проекција на македонскиот литературен јазик. Мисирков ја имал лингвистичката острина на Бодуен де Куртене, неговите заложби за либерализација на лингвистиката, но и за либерален однос кон иднината на словенските јазици, кон што се стремел и И. И. Срезневски. Ја имал и филолошката стаменост на Ватрослав Јагиќ и, бездруго, јазичното чувство на неговиот ментор Петар Лавров. А Јагиќ јасно го определува македонското потекло на најстарите словенски ракописи, а Лавров го реконструира историскиот развој на карактеристичните особености на македонскиот јазик. Како нивни студент, Мисирков го знае сето тоа и суверено го управува својот поглед кон иднината на македонскиот јазик.

Оттаму, за пробивот на македонистичките идеи во славистиката не биле доволни погледите на странските научници што го препознале македонскиот јазичен идентитет, туку првенствено биле неопходни и национално осознани и високо образовани Македонци, способни за научна полемика со врвните славистички институции.

Како придружник на својот ментор Петар Лавров во Македонската експедиција (предводена од археологот Никодим Кондаков) и како образован филолог, Крсте Петков Мисирков се пројавува како македонистички соработник и соодветен партнер на врвните лингвисти на своето време, всушност, во најпресудниот период за Македонија, и со своите написи во весници и предавања ја докажува тезата за народната самобитност на македонскиот народ и јазичната посебност на македонскиот јазик. Имено, „професорот Лавров не само што го вклучи да соработу-

ва во библиографското издание по словенска филологија во 1901/1902 г. туку распиша и специјално за него наменет двегодишен конкурс на темата „Народните песни запишани во Македонија како етнографски извор (врз основа на зборниците на Шапкарев, Драганов, Верковиќ, Миладиновци и на Министерството на народна просвета на Бугарија)“, која потоа Мисирков ја разработи како дипломска работа под наслов „Кон прашањето за народноста и причините за популарноста на македонскиот крал Марко“ (Ристовски 1997: 8). Со таква филолошка подготовка, Мисирков, како етнограф и лингвист, го посочува развојот на македонскиот јазик и го елаборира јазичното искуство на своите современици, кое имало цврста подлога врз македонската јазична традиција оформена врз меѓусебната поврзаност на македонските градски јадра. Во прилог на ова, дополнуваме дека повеќето од т.н. „кралски“ песни, всушност, се градски!

„За македонските работи“ е вовед во кодификацијата на македонскиот јазик, со која се прецизираат трите основни прашања за јазикот: дијалектната основа, правописот и речникот: „1. прилепско-битолцкото наречије за литературен јазик како еднакво далеку и от србцкијот и бугарцкијот јазик, и централно во Македонија. 2. фонетичнијот праопис со употребените во таја кнга писмени знакои и со мали отстапки на етимологијата и 3. речничкијот фонд да јет собрајње от сите македонцки говори.“

На јазичен план, пак, особен интерес претставува употребата на глаголската именка и глаголскиот прилог (Orzechowska 1976: 105-118) како суштествени особености на македонскиот јазик, а модалната развиеност на Мисирковата реченица ја засилува неговата национална програма („Ревољуцијата требит да бидит работа на сите македонци, или на болшинството од ниф за да можит да се наречит обшча.“; „Нај арни можат и требит да ни бидат односите со власите“), а изразувањето на фазноста го доловува согледувањето на ситуацијата во Македонија („Србите и бугарите зафатија да оспоруваат једен у друг праата на Македониа: и једните и друзите вел’ат оти цела Македониа била нивна“) и во голема мера го поткрепува авангардниот подвиг на инаугурацијата на македонскиот литературен јазик преку степенот на интелектуализација на неговиот јазичен израз и видлива актуализација на стремежот за остварување на своите програмски цели, конципирани во когнитивот СЕГА: „Ние сега со брзина ке требит да разработиме нашиот праопис и да создадиме једна наша литература коиа ке одгоарат на сите наши нужди.“ (*Неколку зборои за македонцкијот литературен јазик*)

Драмските реплики на Чернодрински се преземени од живиот народен јазик на неговиот крај. И што е уште поважно – од живата македонска граматика. Имено, ретки се драмските дела со толку разновидни граматички средства, особено со богат временски и модален систем од форми употребени во дијалози какви што се среќаваат во „Македонска

крвава свадба“ (сп.: Верижникова 2001: 367). Револуционерноста на овој драмски текст, меѓу другото, е и во богатиот арсенал препознатливи македонски граматички средства што ја дополнуваат патриотската атмосфера на театарската изведба на драмата.

Јасно нагласената македонска ориентација на Мисирков и Чернодрински на почетокот на векот се дополнува со уште едно значајно драмско остварување на македонски јазик „Спиро Црне“, – стилски препознатливо, зашто негов автор е Марко Цепенков (1829–1920), повозрасен соврсник на Константин Миладинов и Григор Прличев – двете најзначајни имиња на македонската преродба, со кои македонската народна песна прераснува во уметничка, а македонската црковнонародна борба прераснува со револуционерна.

Со други зборови, воспоставен е животворечки континуитет на македонскиот јазик, во онаа смисла во која препознатливите просветителско-преродбенските јазични форми и конструкции се вградуваат во востаничко револуционерните заложби за македонски јазик, при што се поддржани од етнографската македонистичка струја на Евтим Каранов, чиј главен експонент е токму Цепенков, кој го прифаќа правописниот модел на Каранов и, особено од страна на лозарите, кои од етнографски план ја прошируваат употребата на истиот правопис применувајќи го во текстови со уметничколитературни и општественополитички цели на страниците на „Лоза“, и по истата творечка линија наоѓаат стилска синтеза и општествена кристализација во јазичниот подвиг на Мисирков и Македонското научно-литературно другарство за одделен македонски литературен јазик и остваруваат широка експанзија во драмската активност на Војдан Чернодрински и неговата драмска труппа „Скрб и утеха“ во почетокот на 20 век.

Функционалностилскиот идиолект на Мисирков е високо издигнат интелектуален јазик на национална јазикотворечка личност, реплика на револуционерните заложби на илинденските востаници, чиј лозунг, спроти нивната погибија, гласел: „Македонија ќе роди нови борци, ние ќе живееме во спомените ваши.“ На фонот на овој лозунг го препознаваме и Мисирковиот однос кон уметничката литература. Колку и да биле присвојувани просветителско-преродбенските обиди да се пишува на македонски народен јазик од соседните историографии, македонската историја нудела богатство теми за литературна обработка. Мисирков верувал во тоа!

2. Меѓу двете светски војни, пак, просветителскопреродбенскиот македонскојазичен корпус текстови станува јазична матица за македонската литература. На фолклорната димензија на тој корпус, почетно, се надоврзува македонската драмска литература, започната во овој период од Васил Иљоски, високо издигната од Антон Панов и заокружена со делото на Ристо Крле, како и дел од уметничката поезија (доследно Вен-

ко Марковски, делумно Коле Неделковски), на уметничката димензија, пак, воспоставена од Константин Миладинов се надоврзува Кочо Рацин.

Во драмските текстови во голема мера доаѓаат до израз основните категоријални, како и морфосинтаксички особености на македонскиот јазик, кои се сфаќаат и како израз на народниот дух, и како битна разлика од другите јужнословенски јазици, како што е употребата на членот во драмски текст и на има/нема конструкциите: Сп. „Мислам дека на овој свет не ќе се најде друга којашто би ми го завладеала срцево, како ти што имаш завладеано“ (Ристо Крле, „Антица“ I чин). „Меѓу претставниците на македонската битова драма преку излезната линија од Чернодрински, меѓу двете светски војни, низ парадгимата Иљоски, Панов, Крле, последниов секако во најголема мера го имал јазичното чувство за тројниот член“ (Пандев 1997: 89-93). Во тој поглед, интерес претставува и употребата на глаголската именка при концептуализацијата на новите појави во општеството во јазикот на Васил Иљоски: „Нели си ти на шетање сѐс ергени.“ (цит. сп. Конески, Настева 1971: 120)

Во овој период во повеќе текстови се забележуваат сериозни обиди за доближување до идеална форма на македонски јазичен стандард, особено во драмата и во поезијата. Во тој контекст, особено е значајна јазичната редакција на „Печалбари“ од Антон Панов, за која може да се рече дека е пример за јазично доближување на источномакедонските до западномакедонските говори. Улогата на јазичен редактор ја презел лекторот на Скопскиот театар, Слободан Јовановиќ, кој меѓу првите го определува и засебниот статус на македонската литература, во форма на регионална литература, меѓу двете светски војни. Истовремено, текстот на „Печалбари“ уште пред војната доживеал уште една редакција, при неговото објавување во весникот „Луч“, во насока на приближување кон една стандардизирана форма. Спореди:

Ѓоршо: По печалба, по печалба... Лаф да не стане!...

Јордан: Арно де, арно! Имам вера на тебе, салде по арно е да ти спомнум... Ушче треба да знајш. Еден грош од банка на месец (шапирографирана верзија од 1936 г.)

Наспроти:

Ѓоршо: По печалба, по печалба... Збор да не стане!...

Јордан: Арно де, арно де! Имам вера на тебе, салде по арно е да ти спомнам... Ушче треба да знајш: Еден грош од банка на ден (списание „Луч“ 1937) (цит. сп.: Дучевска и др. 2004: 11)

А македонскиот јазик, мимикриски, во форма на јазик на регионална литература, прозвучува поддржан со громогласен аплауз низ сцените на скопскиот театар, испакнува на страниците на скопскиот српскојазичен печат и се вкоричува во Рациновите „Бели мугри“, објавени во близина на Загреб во 1939 година, чин со кој јасно се обелоденува вистината за посебноста на македонскиот јазик и литература. (Пандев

2014: 61-78). Непокорно противречниот Рацин, впрочем како и негова-та социјална поезија (*Свиће у ѝроѝивречносѝима*), во времето од 1936 година целосно се преориентира кон македонскиот јазик, не само во поезијата туку и во популарната во тоа време шапиграфирана литература. За Рацина како поет особено е важно генерациското поврзување на Македонците, „стремежот да се поврзе едната генерација со другата“. (Спасов 1953: 97-112).

Рацин ја актуализира Мисирковата спознајна интуиција за дијалектната основа на македонскиот литературен јазик, стилски дополнувајќи ја со социјалната стратификација на јазикот, не само на современ туку и на историски план, воспоставувајќи, од една страна, континуитет, во националнојазична смисла, со богомилското движење и со јазикот на апокрифна книжевност, а од друга страна, барајќи стари зачувани форми и изрази во градските говори, во кои сè уште се чувал духот на старото време.

Од друга страна, не е мал бројот на Македонците што пишуваат на други јазици, а во своите дела внесуваат елементи од својот локален говор, како Иван Точко, Воислав Илиќ и други во поезијата (Ристевски 1984: 39-42), но и кои објавуваат песни на македонски во скопските списанија што излегуваат на српски јазик („Луч“, „Јужни преглед“), како Радослав Петковски (Конески, Настева 1971: 130), во чија поезија зазвучуваат трубадурски ноти, својствени за охридското поднебје од тоа време: Месечина над град паднала, / месечина во чисто сребро. // Спијаш ли, спијаш, момиче мило? Под пенџерата твоја јас стојам. // песма ти пејам. Песма ко крф врена, песма љубовна. // Месечина над град паднала, месечина ко чисто сребро. / Мирно и заспано е све. // Спијај, о спијај и ти момиче мило, / и сонви сонина слатки, сонина љубовни.“ Придонесот на Петковски особено доаѓа до израз преку предикативната употреба на глаголската придавка (заспано е), како и нејзината целосна адјективизација (врена), особеност со која македонскиот се разликува од другите словенски јазици.

Од македонските писатели што во тоа време пишуваат на српски и/или на бугарски јазик, најупорит во форсирањето на македонски реплики и на македонски говорни чинови е Филип Каваев, на пример типично македонската црковна молитва и комитска заклетва: „Бравос, синко! Со овје зборој, а и со сиве овие рабоће твој, од сношти до сега, уште поће си ми во срцево. вервам оту ќе ја исполниш света надеш што ја имаме во тебе. вервам, оту децана ќе и’ учиш и воспитуваш, како прав народни учителъ и народни чоек. Вервам, оту ти ќе и’ исправиш сите грешки од даскалите ш то бе пред тебе. вервам, оту ќе бидит така к’о што се надејемме“ (цит. сп. Пандев 2014б: 227-243), а на рамниште на реалистичка поддршка на содржината на текстот, македонизмите во функција на стилски регистри наоѓаат свое неодминливо место во делото на Ангелко Крстиќ (сп. нашинци), особено во романот „Трајан“ (1933), но

и во некои од расказите („Приповетке“, Београд, 1932), во интересни монолози кај зборувачи со изворен турски јазик: „Мори, не арчи много; не купувај што не треба“ („Сеоски писмоноша“)

Од друга страна, има и Македонци што пишуваат и на светските јазици, на англиски, на француски, на шпански...

Македонскиот јазик истовремено се институционализира како јазик на заседанијата на Македонскиот литературен кружок во Софија, на кои се воспоставува духовна врска со Мисирковите „За македонските работи“ на Крсте Петков Мисирков и од чии редови произлегуваат двете стихозбирки на Коле Неделковски, „М‘скавици“ (1939), „Пеш по светот“ (1941). Една од основните јазични особености на револуционерната поезија, карактеристична и за поезијата на Кочо Рацин, уште поборбено зазвучува во стиховите на Неделковски: Разгоруј небо, разгоруј, / огньови буйни, пламени, фърлай и диво разфрлуй / низъ таа земя стемнета.“ („Во тугина“, цит. сп. Конески, Настева 1971 : 129). Од овој кружок израснуваат и Горѓи Абациев и Димитар Митрев. Од дејноста на овој кружок произлегува и печатењето на зборникот „Илинден – 1903“ во 1939 година во Софија во редакција на Митко Зафировски. Во овој зборник е застапена и првпечатената песна на Коле Неделковски „Станан на Ордановци“, која уште со самиот наслов упатува на типичната македонска форма (и конструкција) за фамилијарно именување. А веќе во првата збирка на Неделковски среќаваме наслови и стихови со типични македонски зборови и искази: „накини китки шарени“ („Младост попарена“), „Откако ноќ се зададе“ („Рането срце“), „дење-ноќе век ќе крене“ („Ропство“), „Остана време стемнето“ („Пеш по светот“). Во оваа поема се среќаваат и хиперкоректни македонизми: „немирен дув да смирите“.

3. Во текот на Втората светска војна македонскиот е официјален јазик на македонската војска, на партизанските одреди и дивизии, како и на општественополитичкиот и културноуметничкиот живот на слободните територии, во тој контекст и на црковниот (Апостолски 1974 : 505–519), а од Првото заседание на АСНОМ на 2 август 1944 македонскиот народен јазик се заведува како службен јазик во македонската држава, доживувајќи ја својата афирмација како единствена целосна татковина на македонската нација. „Првото заседание на АСНОМ, прогласувајќи го создавањето на македонската држава и реализирањето на слободата на македонскиот народ, сакаше да го истакне и постоењето на македонскиот јазик како еден од елементите за постоењето на македонската националност. Во таа ситуација, па и денес, тоа беше од огромно значење. Македонскиот народ требаше јавно преку своето антифашистичко народно собрание да му објави на целиот свет дека македонскиот народ постои и ја води последната битка за своето конечно ослободување.“ (Апостолски 1964: 1–2).

Во текот на завршните воени операции се јавува и првата поетска книга на Ацо Шопов „Песни“ (1944). Во неа авторот ги вклопува народнојазичните карактеристики со кои македонскиот најмногу се разликува од соседните словенски јазици (губење на х во различни позиции: глу’нат, усми’нати, маам < *мавам, јајќи < *јавајќи, крикнуам, срушам, сонуе; бележење на ф од х во финална позиција: праф, страф; губење на консонанти во интервокална позиција на в: ветрои, ножој, врагој, дивој, зидој; на ј, моата; чување на вокалното л: длбоки, жлчки; форсирање типични македонски морфолошки решенија: мажја, долови, кучиња, татковци; на заменски форми: виа, тиа; форсирање глаголска придавка; народнојазични зборообразувачки средства: грмеж; лексички решенија различни од соседните јазици: зимо, утрина, огин, карактеристични македонски синтагми: челик-гради, арслани-борци).

Но, во „Песни“ (1944) се среќаваат и примери со премин на х во в во интервокална позиција: *џлуви*; се јавува глаголска форма со формантот -ува-: *расџрашуваш*, нешто што отпосле ќе стане норма.

Шопов во 1944 година се изнедрува од народната традиција („нечујно гора шумоли“), од која израснува и Рациновиот космополитизам преку поетско обраќање до актуелниот непријател: („а виа тука в’ тугина/ за кого млади гинете?!“). па завлегува во чист надреализам: „Времето стана / оптегнат лук./ Ни звук“ (чиста синестезија на рима во градација), која отвора беспрекорен пример за Сосировиот парадокс за односот синхронија – дијакронија: „Но сал за миг - / и... / школото шумно зашуме.“

Кај Шопов реални се и „гората“ и „школото“, но и метафорични се. Зашто едните (партизаните), од гора излезле, другите (бугарските војници), пак, од школа, па расте информативноста на песната, како податок, како градација, како хипербола, но и како вистина на мигот: „Сто нови дивој / сто нови штукај / на братскио / бугарски род, / го цепит / небеснио свод!“ Во испрекинат стих!

Шопов ја остварува Мисирковата литературнојазична заложба на дело. И не е неговиот јазичен израз ист со јазикот на народната песна, ниту пак со тогаш особено негуваниот јазик на печатот, со публистичкиот стил, т.е со јазичните средства на револуционерните памфлети, ниту со актуелно разговорниот. Неговиот јазик е поетски! Во метафората и во збороплетот. Од друга страна, оваа негова прва книга ја одразува „реалноста на стварноста“: поврзувањето на македонскиот народ со српскиот во „партизанската револуција“ (таа е подарок од антифашистичката младина на Србија на македонската младина), но и со бугарскиот како одраз на политиката на заемна соработка меѓу новите влади на Југославија и Бугарија.

Општо земено, во првата половина на XX век македонскиот јазик значително ги продлабочува функциите преземени од македонскиот народен јазик во просветителско-преродбенскиот и предреволуционерни-

от период и ги проширува во други, дотогаш недопрени области, какви што се науката и публицистиката, театарот како институција и драмата како литературен род и слично; во годините, пак, непосредно спроти официјалната кодификација од 1945 година, т.е. во текот на НОБ, станува јазик на црковната, воената и судската власт, како и на образованието на ослободените територии, а веќе како кодифициран јазик значително ги проширува и ги збогатува своите функции во сите сфери на јавната употреба: станува јазик на јавниот живот, на јавните институции, на уметничката (домашната и преводната) литература; јазик за кој веќе има елабориран правопис (1945), школска граматика (Круме Кепески), читанки (Васил Иљоски, Крум Тошев) и учебници за потребите на наставата, научни списанија (Годишен зборник на Филозофскиот факултет...).

Во истата 1945 година и во следните се преиздаваат и најважните македонски книги од претходниот период, и тоа без јазични измени, а само со ситни правописни подновувања. Сп. „Во ова издание на песните од Колета Неделковски спроведена е насекаде замената ол, во примери како: солзи, долго (и во насловот „Молскавици“, место „Мъскавици“), така како што и самиот Коле почнуе да пишуе во својата втора стихозбирка „Пеш по светот“. Другите преправки се чисто правописни. (Коле Неделковски, „Песни“, Скопје 1945). Ако се има предвид дека ова издание го подготвил еден од најблиските негови другари, Митко Зафировски, тогаш уште повеќе доаѓа до израз пиететот што го имале втемелувачите на македонската култура кон своите загинати соборци.

Во период од само пет години, македонскиот јазик се зацврстува на универзитетско рамниште, станува предмет на научна елаборација на Катедрата за македонски јазик, предводена од Блаже Конески (Пандев 2012: 27–48). Од раната дејност на Катедрата излегуваат значајни трудови за македонскиот јазик, меѓу нив и консолидиран правопис и правописен речник со 5000 зборови (Блаже Конески и Крум Тошев, Македонски правопис со правописен речник, Државно книгоиздателство на НР Македонија, Скопје 1950), во кој се доуточнува литературнојазичната норма, како и значајни статии од областа на историјата и дијалектологијата на македонскиот јазик.

Литература

- Алексиев, А., 1976. *Основнојоложници на македонската драмска литература*. Скопје: Култура
- Апостолски, М. 1964., „АСНОМ за македонскиот јазик“, *Литературен збор*, год XI, бр. 5, Скопје, 1-2
- Апостолски, М. 1984, „НОВ и Револуцијата за афирмацијата на македонскиот јазик“, *Зборник во чест на Блаже Конески*, УКИМ, Филолошки факултет, Скопје, 505-519
- Верижникова, Е. 2001, „За некои јазични карактеристики на Војдан Чернодрински“, *Војдан Чернодрински – живој и дело*, Институт за македонски јазик, Скопје, 367-378
- Димитровски Т, Конески, Б., Стаматоски, Т (редакциски одбор), 1978 *За македонскиот јазик*, Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“ – Скопје
- Дучевска, А., Пандев, Д., Алексова, Г. 2004. *Грамајика на македонскиот јазик за осмо одделение*, Просветно дело – Скопје
- Иљоски, В. 1959, „За оформувањето и за развитокот на современиот наш литературен јазик“, *Литературен збор*, година VI, бр. 1, 1-16
- Конески, Б., Тошев, К. 1950, *Македонски правопис со правописен речник*, Државно книгоиздателство на НР Македонија, Скопје,
- Конески, Б. 1952. *За македонскиот литературен јазик*, Кочо Рацин – Скопје
- Конески, Б., Настева, О. Ј. 1971, *Македонски шекспирови 10-20 век*, УКИМ – Скопје
- Конески, Б. 1974, „Крсте Петков Мисирков“, *Литературен збор*, година XXI, книга 2, с. 1-6
- Конески, Б., 1957. *Грамајика на македонскиот литературен јазик*. дел I. Скопје: просветно дело.
- Лужина, Ј. 1995. *Историја на македонската драма. Македонската бицова драма*, Култура : Скопје
- Митрев, Д. 1975, „Сестрано култивирање на македонскиот литературен јазик“, *Литературен збор*, година XXII, книга 2, с. 1-2
- Мисирков, К. П. 1974, *За македонските работи, јубилејно издание по повод на стогодишнината од раѓањето на авторот*, Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, Скопје
- Пандев, Д. 1997. „Членот во драмски текст (врз примерот на „Антица“ од Ристо Крле)“, *Ристо Крле – живој и дело* (материјали од симпозиумот одржан на 31 мај и 1 јуни 1996 година во Струга), Институт за македонска литература, Скопје, 89-93

- Пандев, Д. 2005. „Македонскиот јазик од Илинден (1903) до АСНОМ (1944)“, *Предавања на XXXVII меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура* (Охрид, 04-22 август 2004 г.), УКИМ 59-66
- Пандев, Д. 2009. „Афирмацијата на македонскиот јазик и на македонската јазична проблематика во европската лингвистика пред кодификацијата на македонскиот стандарден јазик“, *Откривањето и проучувањето на Македонија во европската наука до формирањето на македонските државни институции*, материјали од научниот собир одржан на 29/30 октомври 2007 г. МАНУ, Скопје, с. 81-88
- Пандев, Д. 2012. „Заложбите на Блаже Конески за македонскиот јазик и литература“, во: *XXXVIII научна конференција на XLIV меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура, Литература*, Охрид, 14-15 јули 2011, Скопје с. 27-48
- Пандев, Д. 2014а. „Македонскиот јазик во функција на македонската нација“, во: *Предавања на XLVI летна школа на Меѓународниот семинар за македонски јазик, литература и култура*, Охрид, 15-28 јуни 2013, Скопје, с. 61-78
- Пандев, Д. 2014б. „Македонија пред и по Букурешкиот договор во прозата на Филип Каваев „Неписана историја“ (1939)“, *Букурешкиот мировен договор, македонија и Балканот*, МАНУ – Скопје, с. 227-243
- Пандев, Д. 2017. „Односот на руската славистика кон македонскиот јазик пред и по Балканските војни“, *Букурешкиот мировен договор (2013) и неговите долгорочни последици за македонија и Југоисточна Европа*, материјали од македонско-рускиот научен собир одржан во Скопје на 27 и 28 јуни 2013 г, МАНУ: Скопје, с. 29-38
- Ристески, С. 1984. „Македонски текстови во весникот „Јужна звезда“ и списанието „Јужна стража“, *Литературен збор*, бр. 1, с. 39-42)
- Ристовски, Б. 1997. „Националната мисла на Мисирков“, *Свечен собир по повод 70-годишнината од смртта на Крсте Мисирков*, одржан на 7. XI 1997, МАНУ : Скопје
- Спасов, А. 1953. „Рацин и прашањето за македонскиот литературен јазик“, *Македонски јазик*. Билтен на Катедрата за јужнословенски јазици, год IV, бр. 5 и 6, 97-112
- Спасов, А. 1953. „Една одломка од Рациновите проучувања на македонското национално прашање“, *Македонски јазик*. Билтен на Катедрата за јужнословенски јазици, год IV, бр. 5 и 6, 104-112
- Стефановски, Р. 1976, *Театарот во Македонија*, Македонска книга - Скопје
- Шопов, А. 1944. *Песни*. Издање „Младог борца“

Orzechowska, H. 1976. "Frekwencja dystrubucja imieslowow na -jki u K. Misirkowa na tle zakresu ich izicia u M. Сепенkowa i w bulgarskich tekstach prezelomu wieku XIX i XX", *Крстѝе Пеѝков Мисирков и националноѝо-култѝурниѝоѝ развој на македонскиѝоѝ народ до ослободувањѝоѝ*, реферати на Симпозиумот во Скопје 22 и 23 април 1975, Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков – Скопје, 106-118

Dimitar PANDEV

THE MACEDONIAN LANGUAGE IN THE FIRST HALF
OF THE XX CENTURY

Summary

This paper represents the elevated paradigm of persons and the corpus of Macedonian texts involved in the creation of the language, that have supported the historic continuity of the Macedonian language in the first half of the XX century, have enabled the codification of the Macedonian language and have secured its future.

Веселинка ЛАБРОСКА
Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“
Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Скопје
labroska_v@yahoo.com

Гоце ЦВЕТАНОВСКИ
Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“
Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Скопје
cvetanovskig@gmail.com

ДИЈАЛЕКТИТЕ НА МАКЕДОНСКИОТ ЈАЗИК

Јазикот како средство за општење е универзална човечка особеност, но истовремено и разликувачка особеност на човековите заедници. Секоја заедница има своја историја и култура. Еден од најважните елементи што ја одбележува таа заедница е јазикот, кој, исто така, има своја историја. Тој е природна појава во рамките на една заедница и се јавува како резултат на односите во неа. Дијалектот, како основна колективна пројава на еден јазик, е резултат на територијално раслојување на јазикот и претставува специфична карактеристика на група зборуваачи, обединети на географски, историски и општествен план. Во таа насока, македонските дијалекти се територијални разновидности на македонскиот јазик кои образуваат еден дијасистем.

Уште во XIX век, кога во Европа се гради концептот за нацијата и припадноста кон определена национална држава, во многу трудови, од различни автори со различни (како научни така и општествено-политички) ставови и гледишта, предмет на интерес е состојбата со македонскиот јазик, народ, идентитет... Фактот што соседните народи веќе оформиле свои национални држави, преку кои го штителе својот национален интерес, го става македонскиот јазик во нерамноправна положба и во поглед на научните истражувања. Многумина автори, припадници на соседните држави, во своите лингвистички истражувања и теории ја промовираат националната стратегија на својата држава. Така, Македонија и македонскиот народ и јазик стануваат поприште на борбата за присвојување. Полемика се води за докажување на припадноста на македонските дијалекти кон еден или друг соседен јазик. Во тоа особено

се истакнуваат бугарските и српските лингвисти, кои, разгледувајќи ги македонските дијалекти, констатираат дека станува збор за дијалектно подрачје што им припаѓа ним. Но, јазичните факти се неумоливи, па дел од нив забележуваат дека се работи за посебен јазичен дијасистем. Ова особено се засилува со истражувањата што ги спроведуваат лингвисти што не се оптоварени од дневната политика на сопствената држава, како, на пр., Вајан, Вајганд, Вејк, Драганов, Де Бреј, Малецки, Голомб и многу други (преглед на трудовите што го проучуваат македонскиот јазик може да се најде во: *Прилог кон библиографијата на македонскиот јазик од Б. Видоески*, објавен во Скопје, 1953 г., како и кон поновите прилози објавени од МАНУ, Институтот за македонски јазик во сп. *Македонски јазик*, и од Сојузот на друштвата за македонски јазик во сп. *Лингвистички збор*).

Стандардниот јазик се јавува како наддијалектна форма и претставува основна карактеристика на современите нации.

Односот меѓу дијалектниот и стандардниот јазик го сочинуваат два меѓусебно поврзани фактори, а тоа е, од една страна, длабочината на дијалектната диференцијација на јазикот, и од друга страна, временската дистанца меѓу моментот што конвенционално се прифаќа како почеток на самостоен развој на даден дијасистем и моментот кога тој систем стекнал кодифицирана стандардна варијанта функционално надградена над сите други негови, географски одредени варијанти (Тополињска 1998: 7).

Дијалектната диференцијација на македонскиот јазик хронолошки може да се проследи од 11 век, па сè до денес. Како што истакнува Видоески (1998: 29): „основните контури на денешните македонски дијалекти се видни уште на преломот од 13 во 14 век. Еволуцијата на многу процеси започнати подлабоко во минатото продолжила и подоцна, а некои се наоѓаат уште во тек [...]“ Длабочината на дијалектната диференцијација особено доаѓа до израз на периферијата на македонската јазична територија што граничи со балканските несловенски јазици: албански, грчки и аромански.

Сето ова укажува на неколку критериуми според кои треба да се води секој лингвист што претендира на објективна научна вистина. Всушност, за сите јазици треба да се согледа сличноста на материјален, функционален и структурен план. Во однос на македонскиот јазик, ова е важно зашто споредбено тој се определува како јужнословенски (на материјален и на функционален план), но и како балкански (на структурен план). Структурната блискост се јавува најчесто под дејство на супстрат. Поимот *суйсират* и поимот *ѝрајазик* се спротивставени еден на друг. Имено, под *ѝрајазик* се подразбира материјално (а на тоа се надоврзува и функционалното) заедничко потекло, односно станува збор за хипотетички јазик од кој произлегле сродните јазици, а супстратот се должи на јазичниот сојуз.

Во таа насока, македонскиот јазичен дијасистем се определува и како словенски и како балкански.

Македонскиот дијасистем, како периферен во однос на другите словенски јазици, има зачувано најмногу архаизми, а од друга страна, пак, во него се развиле многу јазични иновации.

На фонолошки план, ќе тргнеме од поимите *фонетско* и *фонолошко рамниште*. Овде, всушност, станува збор за толкување на фонемите во еден фонолошки модел што е цврсто поврзано со фонетскиот. Со други зборови, фонемата ја толкуваме и како збир на конкретни фонетски реализации и како најмала функционална единица способна да ги разликува значењето на изразите и граматичките форми.

Теориска основа за нашата методолошка постапка наоѓаме во структуралната теорија на Н. С. Трубецкој, се разбира како и во теориските поставки од нашите досегашни монографии (в. Литература).

Македонскиот дијасистем споделува некои општи карактеристики со јужнословенските јазици (тоа е природно со оглед на фактот што на материјален и на функционален план, односно генетски припаѓа кон оваа група (бугарски, српски, хрватски, црногорски, босански и словенечки): 1. развој на групите **orC*, **olC > raC*, *laC*, 2. замена на секвенците **CorC*, **CerC* – **ColC > CraC*, *CrĕC* – *Clac*, *ClĕC*, 3. замена на **ę > e* итн.

Во однос на сличностите со соседните словенски јазици, македонскиот јазик споделува неколку заеднички особини и со бугарскиот, но и со српскиот и со црногорскиот.

Од старите дијалектни особености, како заеднички за македонскиот и бугарскиот јазик, ги изделуваме ниската артикулација на вокалите **ĕ* и **o*, потоа групите **tj*, **dj* преминале во *шij*, *жд* (но, за разлика од бугарската јазична територија, во северните македонски говори замената е како во српскиот јазик, а пак во југозападните македонски говори има и замена во *шч*, *жц*).

Во однос на српскиот јазик, како заеднички особености (во дел од северните македонски говори) се замената на назалот **o > u*, изедначувањето на **ъ* и **ь*, вокалното **j* преминало во *у* (Видоески: 1998).

Македонскиот дијасистем развил и свои специфични црти, својствени само за македонската јазична територија: 1. замената на еровите во силна позиција (**ъ* во *о* и **ь* во *е*), 2. појава на протетички глас *j* пред иницијалното **o*, 3. затврднувањето на старите палатални консонанти, 4. загуба на гласот *x*, или негова замена во *в*, *ф* (во западното наречје), 5. јотувањето на консонантските групи *шij*, *dj*, *nj* во */k, ě, њ/* итн. (Видоески: 1998).

Иновациите што се случиле на македонски терен се резултат на меѓујазичниот контакт со несловенските балкански јазици, но и резултат на самостојниот развој на македонскиот дијасистем, кој не ги прекинал врските ниту со бугарскиот јазичен дијасистем ниту, пак, со српскиот.

Тоа е еден јазичен континуум во којшто дел од иновациските процеси ја зафатиле целата територија на македонскиот јазик, а во однос на соседните словенски јазици (бугарски и српски), претставува македонска јазична специфика.

Во поглед на прозодијата, акцентот е едно од основните средства што повлијаеле врз дијалектната диференцијација. Имено, западното наречје се одликува со динамичен и фиксиран акцент, за разлика од југоисточното македонско наречје, каде што има слободен и подвижен акцент. Многу дијалектни карактеристики се јавуваат како резултат на местото на акцентот, на пр., во јужните говори редуцијата на ниските вокали е директно условена од акцентот.

Диференцијацијата на вокалите е побогата кај оние системи што гравитираат кон периферијата (посебно на западната и на јужната јазична граница, каде што има контакт со несловенските јазици). Вокалните системи во тие говори имаат од 6 до 8 вокали.

Вокалите се далеку позависни од консонантското соседство, додека, пак, влијанието на вокалите врз консонантите е многу ограничено.

Во последниве две децении македонските дијалектолози издадоа редица монографски описи во кои е направена комплетна анализа на фонолошките системи на одделни говори и говорни комплекси.

Со оглед на тоа што целта на оваа статија е да се дадат поновите сознанија за состојбите во македонските дијалекти, овде ќе се задржиме на карактеристиките од неколку говори обработени во трудовите на соработниците на Одделението за дијалектологија при Институтот за македонски јазик „Крсте Мисирков“ (Цветановски: Каршијачкиот говор – Скопско (со посебен осврт на синтаксата) 2004, Лаброска: Говорот на селото Кула – Серско, 2003, Лаброска: Кичевскиот говор, 2008, Цветановски: Говорот на Македонците во Мала Преспа (западнопреспански говор) 2010, Лаброска и др.: Вратничко-полошките говори – духовна ризница 2012, Цветановски и др.: Банскиот говор 2014).

Станува збор за говори од различни дијалектни зони и на тој начин се покрива целокупната македонска јазична територија, како и областите со преодни говори.

Кохерентноста на текстот и методолошкиот пристап се гарантирани со фактот што во поголемиот дел од наведените монографии се јавуваат истите автори.

ЗА ФОНОЛОШКИТЕ СИСТЕМИ ВО МАКЕДОНСКИТЕ ДИЈАЛЕКТИ

При претставувањето на фонолошките системи во македонските дијалекти, ја имаме предвид класификацијата на македонските дијалекти што ја изработи акад. Б. Видоески (како најцелосна и најпрецизна), како и неговото фундаментално дело *Фонолошкиите бази на говорните на македонскиот јазик*, без кое не може да се даде некое посериозно научно толкување на прашања од областа на современата и историската фонологија и фонолошката типологија на македонските дијалекти.

Нашиот опис географски ќе се движи во правец север – југ и запад – исток, односно ќе го претставиме секој говорен комплекс со соодветни репрезентативни фонолошки описи, тргнувајќи од северните македонски говори (претставени преку вратничко-полошките говори), централните (каршијачкиот, како дел од скопско-велешката група, и кичевскиот, како дел од поречко-кичевската група), западните периферни говори (преку западнопреспанскиот говор), а во рамките на југоисточното македонско наречје ќе ги опфатиме јужните македонски говори (гворот на с. Кула), штипско-струмичката група (претставена преку штипскиот говор) и малешевско-пиринските говори (банскиот говор). На тој начин ќе дадеме колку што е можно појасна слика за фонолошките системи на македонските дијалекти.

1. Вратничко-полошки говори

Вратничко-полошките говори и досега биле предмет на многу научни истражувања, како од странски така и од домашни лингвисти (Иванов, Селишчев, Павловиќ, Стаматоски, Видоески и др.). Повикувајќи се на истражувањата на академик Видоески, но и на другите автори, генерално, можеме да зборуваме за положката јазична територија, во која јасно се оцртуваат две поголеми целини и тоа: горнополошки (познат уште и како гостиварски) и долнополошки, кој може да се подели на две помали целини: вратнички и тетовски говор.

Со оглед на тоа што во постојната литература (Селишчев, Видоески, Стаматоски) веќе постојат сознанија за границите на овие два типа од долнополошкиот говор, овде ќе го претставиме инвентарот на фонемите, притоа користејќи ги нашите извори во кои се забележани извесни разлики во односниот говор.

ВОКАЛЕН СИСТЕМ

Вокалниот систем на вратничко-полошките говори се состои од следниве фонемии:

<i>и</i>			<i>у</i>
	<i>е</i>	<i>ǎ*</i>	<i>о</i>
		<i>а</i>	

Функција на силабема врши и вокалното р.

*Фонемата /ǎ/ во вокалниот систем на вратничко-полошките говори се јавува во две алофонски варијанти [ǎ] и [a]. При описот на фонолошкиот систем на с. Теарце, Б. Видоески не го забележува постоењето на алофонот [a], што се потврдува и во нашите текстови (Видоески 2000: 314-321).

КОНСОНАНТСКИ СИСТЕМ

Сонанти:

			<i>м</i>
	<i>л</i>		<i>н</i>
<i>ј</i>	<i>љ</i>	<i>р</i>	<i>њ</i>

Во рамките на сонантите се опфатени повеќе гласови што имаат различна артикулациска карактеристика. Во рамките на реализацијата на фонемата /л/, се јавува и варијантата [ǎ], која, во потсистемот каде што се јавува на дел од територијата на вратничко-полошките говори (Тетово, Лешок), е алофон на фонемата /л/.

Во врска со карактерот на гласовите л и љ, овде само ќе напоменеме дека во вратничко-полошките говори постојат три фонетски реализации, односно: веларна, лабиовеларна и лабијална.

Опструенти:

<i>ḡ</i>	<i>ḡ</i>	<i>ф</i>	<i>в</i>
<i>ḡ</i>	<i>д</i>	<i>с</i>	<i>з</i>
<i>ц</i>	<i>с</i>		
<i>ч</i>	<i>џ</i>	<i>ш</i>	<i>ж</i>
<i>ќ</i>	<i>џ</i>		
<i>к</i>	<i>џ</i>	<i>(х)*</i>	

* Гласот х се забележува во консонантскиот потсистем кај говорителите, и тоа во зборови од туѓо потекло, но и во неколку збора од словенско потекло примени преку книжевен пат. Најверојатно, се работи за влијание на стандардниот јазик преку средствата за информирање, но и за влијание од образовниот систем.

2. Каршијачки говор (Скопско)

Според јазичните црти, каршијачкиот говор се изделува како помала говорна целина на скопскоблатскиот говор.

Со оглед на тоа што постојат извесни разлики во инвентарот на фонемите, како во вокализмот така и во консонантизмот, се определивме за една општа поделба каде што изделуваме два модела. Во моделот 1 отсуствува фонемата /ā/, а фонемата /e/ се јавува како сонант. Освен тоа, фонемата /x/ е присутна во консонантскиот систем (на пример: *дух, духој, Охрид, охриѓани, храна*, или кај зборовите од туѓо потекло: *хемија, хойшел* итн.). Вториот модел го претставуваат крајните југозападни каршијачки села Нова Брезница и Јаболци, кои имаат шесточлен вокален систем.

ВОКАЛЕН СИСТЕМ

Модел 1

Вокалниот систем на овој тип се состои од следниве фонemi:

и	у
е	о
а	

Функција на силабема врши и вокалното *p*.

Модел 2

За разлика од моделот 1, во моделот 2 се јавува и гласот *ǎ* како маргинална фонема. Овој глас се јавува како придружен елемент на *л* во секвенцата *ǎл*, односно на *p* во секвенцата *ǎp*, но и во зборови од туѓо потекло, пред сè, во зборови од турско потекло. Според тоа, вокалниот систем се состои од следниве фонemi:

и	у
е	(ǎ)*
о	
а	

*Гласот *ǎ* го даваме во заграда, сакајќи да ги избегнеме компликациите во врска со неговиот статус, т.е. не навлегуваме во тоа дали тој има фонолошка вредност (?). Тука само сакаме да го регистрираме неговото постоење како „маргинална фонема“, која се јавува: 1) или како

дел на континуантите на вокалните */ и */ во секвенците *ǎл*, односно *ǎр* 2) или како нов глас создаден во некои контексти, посебно до *р*, но и во турските заемки, каде што се јавува како замена на турскиот вокал *ı*.

КОНСОНАНТСКИ СИСТЕМ

Модел 1

Сонанти:

<i>в</i>			<i>м</i>
	<i>л</i>	<i>р</i>	<i>н</i>
<i>ј</i>	<i>љ</i>		<i>њ</i>

Во врска со терминот *сонанти* (и особено со терминот *глајдови*), должни сме да укажеме дека во рамките на сонантите се опфатени повеќе гласови што имаат различна артикулациска карактеристика. Во тие рамки, глајдовите ги карактеризираме како гласови што, во основа, имаат вокален карактер. Гласот *в* во потсистемот на скопскоблатскиот говор има вокалски карактер и затоа го дефинираме како глајд, а неговата фонетска транскрипција е /ǎ/. Со оглед на тоа што Б. Видоески во *Фонолошки бази на говорниот на македонскиот јазик* (Видоески, 2000) за пунктот Ракотинци овој глас го дефинира како сонант, а графички го предава како *в*, но и со оглед на тоа дека во потсистемот овој глас од редот на сонантите преминува во редот на опструентите, ние решивме овој глас фонетски да го запишуваме како *в*, а не како /ǎ/.

Опструенти:

<i>ǎ</i>	<i>ǎ</i>	<i>с</i>	<i>з</i>
<i>ц</i>	<i>с</i>		
<i>ч</i>	<i>ц</i>	<i>ш</i>	<i>ж</i>
<i>ќ</i>	<i>џ</i>		
<i>к</i>	<i>џ</i>	<i>(х)*</i>	

* Гласот *х* го среќаваме во консонантскиот потсистем на моделот 1 кај говорителите од средната и од помладата генерација, и тоа во зборови од туѓо потекло, но и во неколку збора од словенско потекло примени преку книжевен пат. Најверојатно, се работи за влијание на стандардниот јазик преку средствата за информирање, но и за влијание од образовниот систем.

Модел 2

Сонанти:

			<i>м</i>
	<i>л</i>	<i>р</i>	<i>н</i>
	<i>л'</i>		
<i>ј</i>			<i>(њ)*</i>

Во врска со гласот *њ*, системот покажува голема нестабилност и мислиме дека него го има само кај дел од говорителите, припадници на моделот 2, како индивидуална црта од понов датум. Ова го објаснуваме со фактот што овде сè уште е присутна антиципацијата на мекоста како општа појава, но под влијание на стандардниот изговор, говорителите од овој крај се обидуваат да изговорат *њ*. Сепак, разликата во изговорот е видлива, па наместо стандардното *њ*, овие говорители изговараат *јн'* или, најчесто, *јн*.

Опструенти:

\bar{u}	\bar{b}	\bar{f}	\bar{v}
\bar{u}	\bar{d}	\bar{c}	\bar{z}
\bar{u}	\bar{s}		
\bar{c}	\bar{u}	<i>ш</i>	<i>ж</i>
\bar{k}	\bar{z}		
<i>к</i>	\bar{z}		

3. Кичевски говор

ВОКАЛЕН СИСТЕМ

Вокалниот систем на кичевскиот говор се состои од следниве фонemi:

<i>и</i>	<i>у</i>
<i>е</i>	<i>о</i>
<i>а</i>	

Функција на силабема вршат и вокалното *р* и *л*. Темниот глас отсуствува од вокалниот систем на кичевскиот говор. Дури и во заемки од турскиот јазик (со кои изобилува овој говор), турските гласови *и* и *у* се предаваат со вокалот */а/* поретко со вокалите */о/* и */и/*.

КОНСОНАНТСКИ СИСТЕМ

Во консонантскиот систем на кичевскиот говор има 7 сонанти и 18 опструенти. Бројот на сонанти е идентичен како и во стандардот, а бројот на опструенти е за еден помал бидејќи недостасува гласот /x/.

Сонанти:

			<i>м</i>
	<i>л</i>	<i>р</i>	<i>н</i>
<i>ј</i>	<i>л'</i>		<i>њ</i>

Опструенти:

<i>ḡ</i>	<i>ḃ</i>	<i>ḟ</i>	<i>ḅ</i>
<i>ḡ</i>	<i>ḋ</i>	<i>ḥ</i>	<i>ḑ</i>
<i>ḡ</i>	<i>ḥ</i>	<i>ḡ</i>	<i>ḑ</i>
<i>ḡ</i>	<i>ḡ</i>		
<i>ḡ</i>	<i>ḡ</i>		

Од прегледот на фонемите може да се види дека како специфичен за кичевскиот говор во системот на сонантите се јавува изговорот на т.н. меко /л'/. Гласот што е означен во погорниот преглед како /л'/ е особеност на кичевскиот говор, но сè почесто во изговорот на помладите генерации се слуша и фонетската варијанта [љ]. Сите други согласки се изговараат исто како во стандардниот македонски јазик.

4. Западнопреспански говор

ВОКАЛЕН СИСТЕМ

Вокалниот систем на западнопреспанскиот говор се состои од следниве фонеме:

<i>и</i>		<i>у</i>
	<i>ǎ</i>	
<i>е</i>	<i>а</i>	<i>о</i>
	<i>а</i>	

Во говорите што имаат петочлен вокален систем признакот веларност нема релевантна вредност, но овде, поради присуството на фонемата *ǎ*, овој признак има дистинктивна вредност.

Релевантни дистинктивни признаци за фонемата *а* во западнопреспанскиот говор се: неларингализирана, невеларизирана, рамна

(ниска), нелабијална. Во споредба со *e*, *u*, фонемата *a* е непредна, во споредба со *o*, *y*, таа е нелабијална, во споредба со *o*, *y*, *e*, *u*, како и според признаците непредност и нелабијалност во однос на *ǎ*, фонемата *a* се јавува како широка.

Фонемата *ǎ* во западнопреспанскиот говор се дефинира како задна (т.е. непредна), нелабијална и ненапрегната, која се јавува како: континуант на назалот **ɔ* во коренските морфеме, во секвенците *ǎp*, односно *ǎl* место вокалните **r* и **l*, како и во почетен слог на местото од т.н. секундарен ер (τ_2). Во споредба со *e*, *u*, коишто се јавуваат како предни, таа е непредна, во споредба со *o*, *y*, таа е нелабијална, во споредба со *e*, *u* таа е широка, додека во однос на *o*, *y*, таа е неширока. Во однос на *a*, според признаците непредност и нелабијалност, фонемата *ǎ* се јавува како неширока.

Фонемата *e* ги има следниве фонолошки карактеристики: во споредба со *a*, *ǎ*, *o*, *y*, таа е предна, во споредба со *o*, *y*, таа е нелабијална и, во споредба со *a*, *o*, *y*, *ǎ*, таа е неширока, а во споредба со *u*, фонемата *e* се јавува како широка.

Во однос на стандардниот македонски јазик, фонемата *e* во западнопреспанскиот говор според висината на артикулацијата се реализира како малку повисока, а во однос на бојата, таа е нешто поотворена во изговорот, т.е. поширока.

Фонемата *u* ги има следниве фонолошки карактеристики: во споредба со *a*, *ǎ*, *o*, *y*, таа е предна, во споредба со *o*, *y*, коишто се лабијални, таа е нелабијална, во споредба со *a*, *o*, *y*, *ǎ*, таа е неширока, т.е. се јавува со најмал степен на отвореност.

При сопоставување на признаците предност и нелабијалност, фонемата *u* е во опозиција со фонемата *e*. Таа се јавува со помал степен на отвореност при изговорот.

Фонемата *o* е лабијална во споредба со *e*, *u*, *a*, *ǎ*, коишто се нелабијални, непредна во споредба со *e*, *u*, коишто се предни, широка во споредба со *ǎ*, *e*, *u*, но во споредба со *a*, таа е неширока.

Во однос на признаците лабијалност и непредност, фонемата *o* се наоѓа во опозиција со *y*, бидејќи се јавува како широка, т.е. со поголем степен на отвореност.

Во поглед на својот фонолошки статус во однос на другите вокални фонеме, фонемата *y* се карактеризира со следниве признаци: лабијална наспроти нелабијалните *e*, *u*, *a*, *ǎ*; непредна наспроти *e*, *u*, коишто се јавуваат како предни, широка наспроти нешироките *ǎ*, *e*, *u*, а во однос на *a*, таа се јавува како неширока.

Во однос на признаците лабијалност и непредност, фонемата *y* се наоѓа во опозиција со фонемата *o*, како фонема со помал степен на отвореност, т.е. наспроти *o* таа се јавува како неширока.

КОНСОНАНТСКИ СИСТЕМ

Со оглед на тоа што станува збор за села што припаѓаат на поголема географска и јазична област, поголемиот дел од селата имаат речиси идентичен консонантски систем, освен селото Туминец (кое, според јазичните карактеристики, би можеле да го вклучиме во горнопреспанскиот говор), каде што во редот на опструентите се јавува фонемата *в*, а само како алофон се јавува *ф*.

Сонанти:

			<i>м</i>
		<i>л</i>	<i>н</i>
	<i>р</i>	<i>л'</i>	<i>н'*</i>
<i>ј</i>			

*Во одделни лексеми кај некои села од западнопреспанскиот говор се задржал и палаталниот назал *њ*. Тоа, во секој случај, не ја исклучува опозицијата *н : н'*, односно *н : њ*. Се разбира дека е неможна контекстуална ситуација во која би се вовела дистинкција *н : н' : њ*. Станува збор за типична лексикална алофонија и, во тој случај, не може да стане збор за полна реализација. Од фонолошки аспект погледнато, можна е само појавата на две фонеме што стапуваат во опозиција, додека во другиот случај се работи за рестриктивност во системот и може да се опише со посебни алофонско-дистрибутивни правила. Значи, ние сметаме дека *њ* е само алофон во извесни лексикални ситуации што имаат историски корени.

Опструенти:

<i>ī</i>	<i>б</i>	<i>(ф)*</i>	<i>в</i>
<i>ī̄</i>	<i>д</i>	<i>с</i>	<i>з</i>
<i>ц</i>	<i>ѕ</i>		
<i>ч</i>	<i>џ</i>	<i>ш</i>	<i>ж</i>
<i>ќ</i>	<i>џ</i>		
<i>к</i>	<i>џ</i>		

* Гласот *ф*, освен во селото Туминец, каде што се јавува како алофон на фонемата *в*, во сите други села има статус на самостојна фонема. Гласот /х/ е целосно изгубен или заменет со други гласови и не постои како фонема во овој говор.

5. Говорот на селото Кула

Говорот на селото Кула спаѓа во серскиот говор, а според своите јазични карактеристики, овој говор е типичен претставник на јужните македонски говори.

ВОКАЛЕН СИСТЕМ

Вокалниот систем на кулскиот говор се состои од следниве фонеме:

<i>и</i>		<i>у</i>
	<i>ǎ</i>	
<i>е</i>	<i>а</i>	<i>о</i>

КОНСОНАНТСКИ СИСТЕМ

Во кулскиот говор една од основните карактеристики е опозицијата по мекост, па оттука консонантскиот систем на кулскиот говор има дури 39 гласа. Исклучок прават гласовите *ј*, *џ*, *ч*, *џ* и *ш*, коишто во сите позиции се палатализирани и немаат свои непалатализирани парници.

Сонанти:

		<i>л</i>	<i>м</i>	<i>н</i>
		<i>л'</i>	<i>м'</i>	<i>н'</i>
<i>ј</i>	<i>р</i>	<i>р'</i>		

Опструенти:

<i>̄и</i>	<i>̄и'</i>	<i>̄б</i>	<i>̄б'</i>	<i>ф</i>	<i>ф'</i>	<i>в</i>	<i>в'</i>
<i>̄ӣ</i>	<i>̄ӣ'</i>	<i>д</i>	<i>д'</i>	<i>с</i>	<i>с'</i>	<i>з</i>	<i>з'</i>
<i>ц</i>	<i>ц'</i>	<i>с</i>	<i>с'</i>				
<i>ч</i>		<i>џ</i>		<i>ш</i>		<i>ж</i>	
<i>к</i>	<i>к'</i>	<i>̄з</i>	<i>̄з'</i>	<i>х</i>	<i>х'</i>		

Овде, не се работи за палаталност, туку станува збор за палатализираност, односно полумекост, па така, пред предните вокали *е* и *и* оваа опозиција се неутрализира.

6. Штипски говор

ВОКАЛЕН СИСТЕМ

Вокалниот систем на штипскиот говор се состои од следниве фонеме:

<i>и</i>		<i>у</i>
	<i>ǎ</i>	
<i>е</i>	<i>а</i>	<i>о</i>

Функција на силабема врши и фонемата *ɾ*, а неа ја има во централните, северните, штипско-струмичките и во пијанечко-малешевските говори. Овој шесточлен вокален систем се реализира во акцентирана и во неакцентирана позиција.

КОНСОНАНТСКИ СИСТЕМ

Сонанти:

			<i>м</i>
	<i>л</i>	<i>р</i>	<i>н</i>
<i>ј</i>	<i>л'</i>		<i>њ</i>

Опструенти:

<i>ī</i>	<i>ǫ</i>	<i>ф</i>	<i>в</i>
<i>ī̄</i>	<i>ɔ</i>	<i>с</i>	<i>з</i>
<i>ц</i>	<i>с</i>		
<i>ч</i>	<i>ц</i>	<i>ш</i>	<i>ж</i>
<i>к̂</i>	<i>џ</i>		
<i>к</i>	<i>џ</i>		

Кај усните согласки *ī*, *б*, *ф*, *в* и *м* нема промени. Забновенечните *ī̄*, *ɔ*, *с*, *з*, *ц*, *с* и венечните *ш*, *ж*, *ч*, *ц*, исто така, не претрпуваат промени во нивната артикулација. Фонемата /x/ не се среќава на целата територија, туку само во крајните периферни делови од Штипската Околија.

7. Бански говор

Во повеќето трудови (Караќиќ, Алексиќев, Стојков, Славски, Поленаковиќ, Видоески и др.) банскиот говор се смета како составен дел на разлошкиот говор, односно негов јужен дел со свои специфики. Бугарскиот дијалектолог Стојко Стојков во првите две изданија на „Българска дијалектологија“ (Стойков 1952, 1955) разлошкиот, како и гоцеделчевскиот (неврокопскиот) и благоевградскиот (во кој ги вклучува и петричкиот, мелничкиот и санданскиот), ги смета како говори што припаѓаат на македонската јазична територија, а ги дава под наслов „Македонски говори в пределите на България“, но во подоцнежните изданија Стојков го менува својот став и овие говори ги приклучува кон бугарските дијалекти. Професорот на Краковскиот универзитет Франтишек Славски во трудот *Zarys dialektologii południowosłowiańskiej* (Sławski 1962) за разлошкиот и другите говори во Пиринска Македонија ја дава класификацијата „предодни македонски дијалекти на територијата на Бугарија“).

Академик Видоески во неколку свои трудови се изјаснил дека „разлошкиот говор претставува еден вид преоден говор меѓу малешевско-пијанечките, со коишто непосредно граничи на запад, и со гоцеделчевскиот, кој претставува дел од поголемата група серско-драмски дијалекти во Југоисточна Македонија.“ (Видоески 1988: 16; Видоески 1999).

Во рамките на проектот „Македонските дијалекти надвор од границите на Република Македонија“ (проект од национално значење што се реализира во Институтот за македонски јазик, а главен истражувач е проф. д-р Гоце Цветановски), според концепцијата, беше предвиден и пунктот Банско, па откако се собра доволно материјал од терен, се пристапи кон поцелосно претставување на овој говор.

ВОКАЛЕН СИСТЕМ

Вокалниот систем на банскиот говор се состои од следниве фонеме:

и	у
	ă
е	о
	ä
	а

Во досегашните истражувања на разлошката говорна област, дел од лингвистите сметаат дека во функција на силабема не може да се јави вокално *p̥*, и најчесто тоа се разложува на секвенции */ă+p/* или */p+ă/*.

Но во јужниот дел на разлошката област, во голем број случаи се јавува вокално *p*, иако и таму се забележуваат примери со секвенции /*ǎ+p*/или /*p+ǎ*/.

Со оглед на тоа што позицијата на акцентот во банскиот говор има улога во поглед на реализацијата на фонемите, претходните 7 вокални фонemi се јавуваат во акцентирани позиција.

Во неакцентирани позиција бројот на вокалните фонemi се сведува на 6. Ова се должи на неутрализацијата на вокалот /*ǎ*/ со фонемата /*e*/, па така вокалниот систем на банскиот говор во неакцентирани позиција изгледа вака:

и		у
	ǎ	
е		о
	а	

Со оглед на тоа што местото на акцентот има влијание врз реализацијата на вокалните фонemi, впрочем така е во сите наши источни говори, можеме да разликуваме акцентирани и неакцентирани вокални алофони со квантитетска диференцијација.

КОНСОНАНТСКИ СИСТЕМ

Сонанти:

			<i>м</i>
	<i>л</i>		<i>н</i>
<i>ј</i>	<i>л'</i>	<i>р</i>	<i>њ</i>

Во рамките на сонантите се опфатени повеќе гласови што имаат различна артикулациска карактеристика. Според местото и начинот на образување, се izdelуваат следниве дистинктивни признаци: 1. предни се *н* и *л*, 2. периферен е гласот *м*, 3. латерални се *л* и *л'*, 4. глајд е гласот *ј*, и 5. назални се *м*, *н* и *њ*.

Опструенти:

<i>ḡ</i>	<i>ḃ</i>	<i>Ḟ</i>	<i>Ḟ</i>
<i>ḡ</i>	<i>ḃ</i>	<i>Ḟ</i>	<i>Ḟ</i>
<i>ḡ</i>	<i>ḃ</i>	<i>Ḟ</i>	<i>Ḟ</i>
<i>ḡ</i>	<i>ḃ</i>	<i>Ḟ</i>	<i>Ḟ</i>
<i>ḡ</i>	<i>ḃ</i>	<i>Ḟ</i>	<i>Ḟ</i>

Во консонантскиот систем на банскиот говор се јавуваат 19 основни фонеме што се од редот на опструентите. Овде како релевантни дистинктивни признаци се: 1. звучноста (звучни: *б, в, љ, д, с, з, џ, џ, ж* наспроти беззвучни: *п, ф, к, м, ц, с, к', ч, ш, х*), 2. африкативноста (африкати се: *с, ц, џ, ч*), 3. оклузивноста (оклузивни или континуирани се: *в, ф, х, з, с, ж, ш*), 4. местото на образување, односно задни наспроти предни (задни се: *љ, к, х, џ, к', џ, ч, ж, ш*, предни се: *б, п, в, ф, д, м, с, ц, з, с*), 5. периферноста, односно периферни наспроти централни (периферни се: *б, п, в, ф, љ, к, х*, централни се: *д, м, с, ц, з, с, џ, к', џ, ч, ж, ш*).

Заклучок. Македонскиот дијасистем на фонетско-фонолошки план има диференцијални црти што по своето потекло се од два вида: 1. дел од тие карактеристики настанале како резултат на внатрешниот развој на македонскиот јазик, а 2. дел од нив настанале како резултат на балканскиот јазичен сојуз (види повеќе во: Савицка 2014). Од гласовните системи на избраните македонски говори може да се заклучи дека упростувањето на гласовниот систем е реализирано и на вокалски и на консонантски план. Притоа, во дел од овие говори, темниот глас не егзистира (кичевскиот говор) или е само придружен елемент на континуантот на вокалното /р/ (каршијачкиот говор). Во системот на сонантите, специфика е чувањето на сонантскиот карактер на гласот /в/ како архаична гласовна црта (западнопреспански, вратничкополошки, каршијачки). Од друга страна, затврднувањето на меките консонанти го следиме и низ прикажаните гласовни системи, од кои, всушност, само кулскиот говор од Серско има цел потсистем на палатализирани консонанти (кои, пак, пред предни вокали се неутрализираат со своите тврди парници), додека во другите говори регистрираме затврднување и на малкуте зачувани меки консонанти како процес што е во тек (каршијачки говор, вратничко-полошки говор, штипски говор). Од друга страна, беззвучното /х/ како посебна фонема се сретнува само во источните говори (бански, кулски и делумно штипски), а во другите може да се слушне само како изговор под влијание на стандардниот македонски јазик.

ЗА МОРФОСИНТАСИЧКИТЕ ОСОБЕНОСТИ НА МАКЕДОНСКИТЕ ДИЈАЛЕКТИ

Според црковнословенските ракописи од македонска редакција, како и според дамаскинарската литература и сите други записи во подоцнежниот период, утврдено е дека основните особености на македонските дијалекти се оформени веќе во 16 век (Б. Конески 1996, Видоески 1998: 39-49; спореди и Ганели, Вајан 1938), а потоа особеностите се дооформувале и се вршела нивна стабилизација во правец на поедноставување на фонетскиот систем, како и реструктурирање на формите на морфосинтаксички план за нивно адаптирање кон системите на соседните јазици и поедноставување на комуникацијата во услови на билингвизам или полилингвизам. Оваа состојба на народниот јазик, само делумно одразена во писмената традиција до 19 век, поради многубројните пропаганди во Македонија и во услови на немање своја држава, и опишана во делата на нашите преродбеници и кодификатори (в. во прилогот за македонскиот јазик во 19 век), најцелосен израз нашла во дијалектите, кои се усни чувари на историјата на секој јазик и најдобро средство за пренесување на народните умотворби и на колективната меморија на македонскиот народ низ вековите.

Ние во овој прилог ќе ги дадеме основните морфосинтаксички особености на македонските дијалекти на формално и на семантичко рамниште, без намера да биде сè опфатено во една ваква синтетска статија, но со желба да бидат исцртани главните дијалектни црти што македонскиот јазик го прават посебен и единствен во големото словенско јазично семејство и во балканскиот јазичен сојуз.

Изразување на падежни односи

Во рамките на **падежните односи** и нивното изразување ќе се осврнеме на изразувањето на акузативот, дативот и генитивот на целиот македонски дијалектен ареал, со акцент на спецификите во одделни региони. Притоа, ќе го користиме пристапот од содржина кон форма, според семантичката теорија за падежните односи од академик Зузана Тополињска, којашто темелно ги обработува македонските дијалекти во Егејска Македонија во двата дела на својата Синтакса на овие дијалекти (в. Тополињска 1995, 1997).

Акузативниот однос е еден од начините на приспособување на зависниот аргументски израз кон определени глаголски предикати што, покрај носителот на глаголското дејство, го бараат и трпителот (Тополињска 1995: 55), односно, поинаку кажано, бараат директен објект. Изразувањето на акузативниот однос, како аргумент врз којшто директно преминува дејството изразено со преодните глаголи, во македонскиот јазик се изразува со директно додавање на основната форма на именката,

која, ако се јавува како неопределена, не се удвојува со кратка заменска форма, а ако е определена (посочена/идентификувана), се удвојува. Примери: *Маре чииа книџа. Оџнен џо гледаше филмоџи*. Кај заменките имаме зачувани долги форми за акузатив, коишто, бидејќи се секогаш определени, секогаш се удвојуваат со кратките заменски форми за акузатив: *Тие џо џофалија неџо*.

Но каква е ситуацијата со изразувањето на акузативот во македонските дијалекти? Ке дадеме краток збирен преглед на основните особености на акузативниот однос на македонската дијалектна територија (за повеќе види во: Гајдова, Лаброска 2010; Цветановски 2016). Во западното дијалектно наречје, во дел од северните говори, во дел од тиквешко-мариовските говори, како и во дел од костурско-леринските говори, имаме зачувани морфолошки падежни форми за акузатив/генитив или т.н. *casus generalis*, кај личните и роднинските имиња од машки род, а во поголемиот дел од северните говори, во горанските говори, како и во селото Бобошчица на крајниот југозапад (архаичен македонски говор во Република Албанија), вакви форми се зачувани и кај општите именки од машки род. Оваа ситуација изразува една постара (архаична) состојба на овие говори. Примери: битолски: *Си'ол'ај-ви, д-'одам да-џо-з'акоџам с'еџа џи'аџка-ми*. (Дихово¹, 67); кичевски: *Го-в'икнаа и -К'елча*. (Мало Црско, 82); гостиварски: *Во-с'аџоџа џо-саран'уа:џи Кр'исџа*. (Маврово, 89); Пр'аџај-џо џи'и с'ина-џи... (Валковија, 97); Скопско: *А џосле џи'оа к'оо се-вр'аџија в-Лаб'аџце, џо ср'еџнале Нурч'еџа...* (Цветановски 2016: 265); малопреспански: *Го видоф Гоч'еџа, џи'аџка, деда* (Цветановски 2010: 99); тетовски: *Го џовик'уаа Дес'оџа оџи-џоле*. (Тетово, 395); *И џо-на'оџаа и џо-џр'аџаа Си'ојана кај кр'аџоџи* (Глоџи; Лаброска и др. 2012: 103); тиквешки: *Лазе не-а зн'ае оџи-М'иџра џо-сак'ала и-Илаза* (Конопиште, 215); *Го закла Делја и саџаџаа си ја зе и деџеџо си џо зе оџаден* (Подлес, 217); нестрамско-костенарски: *Перво в'ујка-ми Пеџро џо-закл'ае оџос'ади на џи'илуџи* (Езерец, 381).

Како што веќе погоре споменавме, во горанските говори и во говорот на Бобошчица, општата падежна форма во функција на акузатив се употребува и кај општите одушевени именки од машки род, и кога се определени и кога не се определени. Примери: горански: *Ти 'имаџ оџа, как'о-немаџ* (Диканце, 404); *Цареф с'ин и џи'ује џослушаф к'ојна и џо сџи'аџф 'орла на-јена-к'арџа* (Диканце, 405); како и разликување на неопределената општа од определената општа форма: сп. *'Оџиџило во кл'ек да-'одбере наџубивоџо којна* (Диканце, 404) *Го-з'еф, џо-јанаф којн'аџоџо и џи'рнаф* (Диканце, 404); корчански (Бобошчица): *Б'оџа, Гос'одинб'оџа, Гос'џа, Јов'ана, Пил'аџа, Пеџра, Рис'џос'а, Соџира*

¹ Примерите што се даваат само со назив на населено место и со број на страница се ексцерпирани од книгата *Тексџови од дијалекџиџиџе на македонскиоџи јазик* од академик Божидар Видоески, ИМЈ „Крсте Мисирков“ 2000.

Теод'ора, и примери во реченица: *раненей'еџо ј'унца з'акла; и'уиши син'а-му; на'јде сам'еџо брај'а-му Пеј'ра*. (Мазон 1936: 58).

Во поголемиот дел од северните македонски говори е зачувана општа падежна форма и кај неопределени и кај определени именски синтагми, кај именките од машки и од женски род: (со неопределени ИС): скопскоцрногорски: *И'она му д'онела в'ечеру*. (Кучково, 406); *И он и'оџодил'едноџа сл'уџу и ... И-'узима едне б'исаџе зл'аиџо, 'узима'едноџа д'оброџа к'оња и ш'рџне...* (Љубанце, 407), кумановски: *Тр'и џодине в'оду н'е-сам и'ила...* (Куманово, 413); кривоаланечки: *И-наил'е н'екоџа и'оџа у-чари'ију. ... д'ал-му л'еџ ед'ну и'оџачу џ'елу, едн'о ш'ишерак'ију и-едн'ук'ар'иу в'ино*. (Одрено, 417); (со определени ИС): скопскоцрногорски: *Гу-в'рзала к'озуи'у и и'об'еџнала* (Кучково, 407); *Треки и'уи и'а ке-џу-оџкр'иемо кукар'иш'уи, ...* (Мирковце, 408); *И-џа-и'ра'ка џеџ'овоџа неџозн'аиџоџа с'ина да-в'икне н'екоџа с'и'ароџа ч'овека*, (Љубанце, 410); кривоаланечки: *И-н'ему му-ис'р'авил'к'учкуи'у на-ор'ане* (Одрено, 417); кумановски: *Ј'уи'ре ке џа и'рес'ир'ижу 'овноиџоџа, Брже да џа уи'еи'амо см'окоџоџа* (Видоески 1962: 147, 37); овчеполски: *Па, ке-и'еру на-с'и'араџ кош'уљу, мн'оџо му-е-и'р'љава, ...* (Горобинце, 434); *И се и'роч'уло дека-з'еи'аи'и на-и'ај џ'ар џу-изл'ечил'к'ерку-му* (Џидимирци, 437). Во кратовскиот говор, којшто, исто така, спаѓа во северно наречје, не успеавме да најдеме пример за акузатив изразен со општа падежна форма, иако таква форма се појавува во функција на датив, претходена од предлогот *на: ...и'а он да-му-џи изв'риџе 'очиџе на-бр'аи'а-си*. (Кратово, 422) (повеќе за дативот в. подолу во текстот). Од примериве се гледа дека определените форми на општата падежна форма се зачувани само кај одушевени именки, додека кај неодушевени таа форма е загубена: вратнички: *Р'адич м'ислеше м'ислеше, сн'иша џл'аваи'а:...* (Рогачево; Лаброска и др. 2012: 104), скопскоцрногорски: *'Она к'аи'и-и'ошла на-ж'еи'ву, л'еба'и'и му-џа-зам'еси'а...* (Мирковце, 407); кумановски: *...и'рџнал џа и'олоџ* (Куманово, 413); кратовски: *Иш'еу', иш'еу', и н'аишоу' и'рмк'аи'а, б'иволо нем'ало-џо*. (Лесново, 425); овчеполски: *Преи'раж'иле-џу д'уи'каи'а ...* (Сопот, 431); *И р'и'и'нал, џр'абнал сек'ираи'а, џу-з'емал сек'ираи'а, уи'еи'ал-џа в'олаи'и ...* (Џидимирци, 436). Од последниов пример се гледа дека дури и кај одушевени именки во овчеполскиот говор може да не се употреби општата падежна форма. Со овој преглед ги исцрпивме позициите и ареалите каде што акузативот се изразува со морфолошка падежна форма, често удвоен со заменска реплика, но не и задолжително, бидејќи самата морфолошка наставка е самата по себе доволно изразна.

Во источните, и во дел од јужните говори, акузативниот однос се изразува со номинативна форма на именската синтагма, која, ако е определена, може да е удвоена со заменска клитика, а може и да не е.

Примери: малешевско-пирински: *Там'ан се-пооддалеч'их и д'ур сег'а усеј'их 'ојти на-кл'аденецо сам-си-забор'ил г'лав'ајта.* (Будинарци, 234); ... *и он'о од-сир'ах бујин'ало вод'ајта, и'аа в'ода б'ила ф'оф-шиш'енце и ја-исир'ило вод'ајта.* (Негрево, 245); благоевградски: ... *Федн'ага 'он ои'ел да-зај'али л'амбајта (Лешко, 252);* петрички: *На-враш'и'ане реи'или Пејко да-и'еј'аји 'ојти 'он и-накар'ал да-си-иск'олаји вол'овейо* (Мендово, 258); разлошки: ... *Тој е изог'рафирал ц'аркв'ајта, и'о'в'а с'ичко и'ој е го најрав'ел. Долнајта ц'арква, ц'алајта резб'а е најрав'ел и'ој;* (Банско; Цветановски и др. 2014: 142); гоцелчевски: *Тога дев'ојкајта ои'ворила вр'ајтајта, и'ов'арила и'рик'ајта и чов'алейо с брашн'ојо, обл'екла нев'аси'инскајта р'уба ...* (Гармен, 266).; драмски: *Једн'ач, кај'о си-љ'убеше г'издавајта дев'ојка, ...* (Горно Броди, 328).; гевгелиски: *Гу-уи'ај'аји и'ојуи, г'у-убл'еч'ај'аји уф арна'уи'ски р'уби и г'у-исир'ак'алај'аји уф д'олуи* (Богданци, 275); воденски: *Гу-и'уле Гос'уи, ка са м'аче в'о ур'ачуи ...* (Воден, 309); серски: *Ги-дукар'ал и ги-уст'ав'ил и али'анише* (Календра, 336); лагадински: *Гу-са-зак'олили д'ај'аниу, г'у-са-кл'али и хурнајта да-г'у-и'ик'аји* (Висока, 341).; лерински: *Го-и'род'олжиле и'ајо* (Буф, 346). На оваа територија регистриравме и еден пример со општа падежна форма во гоцелчевскиот говор: *Тој докар'ал к'она.* (Гармен, 266).

На крајот, како особена специфика на дел од јужните говори, како и на некои говори на западната периферија, ќе го истакнеме изразувањето на акузативот со предлогот *на* + именска синтагма од одушевена именка. Се работи за првично ароманско влијание, а денес, пред сè, се работи за изедначување на начините на изразување на двата падежни односа, акузатив и датив, со помош на граматички употребениот предлог *на* пред именската синтагма како експонент на зависна рекција, и удвоен со заменска реплика. Примери: кукушки: *Гу-и'ише м'омајта на-д'еј'ио* (Кукуш, 282); *П'ојо и'а г'у-и'ише на-јаган'ио* (Патарос, 285); солунски: *Кај'о-ош'ишли и'ам го-зак'али на-в'олаји* (Киречкој, 294); *З'ел-ја и на-сесир'а-му и...* (Градобор, 294); *Кај'о ја-фай'иле на-л'амјајта,* (Градобор, 295); серски: *В'ади мол'иво и-с'е' н'-ил'ико, и'ол'ек', и'ол'ек', г'о-ош'вор'л.* (Кула; Лаброска 2003: 108-109). *Са-бур'ил и га-надв'ил на-д'ауло* (Календра, 337); лагадински: *Тр'иши с'есир'и с'и'ојат и се-ч'удай, и'о да-ч'инаји, к'ак да-го-ф'ај'аји на-харм'иј'ио* (Ајватово, 338); ... *г'леда ид'ин а-фай'и на-и'ч'елайта, а-уирезн'а ас-биолуи за-да-ор'е н'ивајта-му.* (Балевец, 344); костурски: *Д'ојде ч'уйчейо и е-ош'иш'ва на-мајка-му з'ашичо ил'ачи* (Костур, 368); *Ж'енајта мурасир'авива 'еве и'о мур'екол м'аж-му и ка-с'ака да-и-зак'оли на дец'ајта-му* (Костур, 368); (од западното наречје): *дебарски: 'Овја е-з'ел сек'ирајта и-о-ф'укнал и'о-г'ла: на-в'олов и в'олоф и'анал м'ар'иоф.* (Цепишта, 107); *охридски: И с'омцево ко-ош'ло да-з'ајдвий, ош'и-с'омцево ж'енајта го-скр'ила на-П'ејел'ка з'ад-врајта.* (Рамне,

129); дримколско-голобрдски: *И-цароф ѓо-оѣијанал на-Асан-аѓи и-ѓо-кренал на-рамо измеќаров шѣо бил со-цароф.* (Луково, 155); *И шѣој влеѓол и ја-оѣрал на ламјати.* (Селце, 159). Од овој сумарен преглед на изразувањето на акузативниот однос на целата македонска дијалектна територија можеме да заклучиме дека кај заменките на целата територија се чуваат синтетички долги и кратки форми, кои се користат за акузатив, но и за други односи во реченицата (за нивните форми види повеќе: Видоески 1999: 121-173), а кога се изразува со именски синтагми, ситуацијата е следнава: 1) чувањето на општата падежна форма (*casus generalis*) кај личните и роднинските имиња за изразување акузатив (но и на други падежни односи, придружена со предлог), е широко застапено на целото западно наречје, во централните преодни говори и во северните говори, од коишто последниве оваа форма ја чуваат дури и кај општите именки и од машки и од женски род, а тука припаѓаат и горанските говори и корчанскиот говор. Во југоисточното македонско наречје само спорадично се сретнува употреба на општата падежна форма. Во западното наречје најчесто имаме и заменска клитика за удвојување на објектот, бидејќи тој е секогаш идентификуван кога е лично или роднинско име; 2) акузативниот однос кај општите именки на голем дел од македонската дијалектна територија (без северната периферија (за која веќе кажавме) и без јужните, југозападните и дел од западните говори), се изразува со директно додавање на основната номинативна форма од именката/именската синтагма кон предикатот, и притоа, ако е тој определен, односно ако изразува идентификуван референт, се удвојува со помош на кратка заменска форма за акузатив. Удвојувањето е поретко во источното наречје, односно, како се оди од запад кон исток, така се намалуваат примерите со удвоен акузативен објект. Што се однесува на јужните и југоисточните говори (Гевгелиско, Кукушко, Солунско), таму речиси редовно се сретнува удвојување со заменска клитика и најчесто клитиката е во препозиција во однос на предикатот, наспроти источните говори, каде што заменската клитика, кога ќе се појави, главно е анафорски употребена и најчесто е енклитика. Во јужните говори и во дел од западните периферни говори акузативниот однос кај одушевени именки се изразува со *на* + основната форма на именката/именската синтагма.

Дативот, како падеж што го изразува вториот жив учесник во настанот, покрај номинативот (подметот – првиот учесник), кај таков тип предикати што во својата синтаксичка шема бараат *resipiens* или *beneficiens* (Тополињска 2009: 73), го зазема местото на индиректниот предмет во простата реченица, а во македонскиот стандарден јазик се изразува со *на*+основната форма на именката/именската синтагма, речиси секогаш членувана или определена на друг начин (*Им ѣомоѓнавме на луѓето*, *Му реков на дево ми*), со долгата дативна форма на личната

заменка (*Им кажавме ним*) или само со кратка синтетичка падежна форма за датив кај безличните изрази од типот на *ми се јаге*, *џи се сѝие*, *му се џие*, *ви се лоши* и сл. Бидејќи речиси секогаш учесникот во настанот во дативен однос е определен референт, во македонскиот јазик имаме редовно удвојување на индиректниот предмет со кратка заменска форма за датив. Овде ќе нагласиме дека З. Тополињска, во многубројните свои трудови што ја засегаат оваа тема, го истакнува фактот дека токму персоналноста и определеноста што постои кај личните заменки придонесле за зачувување на морфолошките падежни форми кај заменките подолго отколку кај именките (Тополињска 2008: 117).

Како стои ситуацијата со дативот во македонските дијалекти? Во западното македонско наречје, поточно во дел од него (в. Видоески 1999: 175-179; Гајдова, Лаброска 2011), имаме поархаична ситуација со начинот на изразување на дативниот однос, бидејќи таму имаме зачувани дативни морфолошки падежни форми кај личните и роднинските имиња, и кај пофреквентни именки од типот на *бог*, *човек* и сл. Примери: гостиварски: *Во-сабоџа ѓо-саран'уаџи Кр'исџа, се-м'олаџи б'оџу, му-р'едаџи цв'еџке*,... (Маврово, 89); поречки: *'Арно ама, една-ден ара-м'и:џие беше-им-џобарале џари и на-браќамџи, и џ'оа баџи 'Арифу џиџо-рабоџиеше со-н'ими*. (Томн'о Село, 88); горански: *'Оно ќе-д'ојде д'ома жел'ајеќи, маџери ќе-к'аже: ...* (Диканце, 404); кичевски: *Му-д'адоф Трајчеџу џила. И-р'еков В'ери да-д'ојџи*. (Лаброска 2008: 145); вратничко-полошки: *Му реков Борейџу, му викам Томчеџу // е реков Љубице, е дадов Руже, сам е рекла Нине* (Лаброска и др. 2012: 107); корчански: *Му-в'еле дейџеџ'ому: ...; му-в'ели дейџ'џиџо сџарџуџ'ому ...* (Бобошчица, 364). Од последниот пример се гледа дека во архаичните говори од западното наречје го приклучуваме и говорот на Бобошчица, којшто чува дативни падежни форми и кај општите именки. За жал, морфолошките падежни форми кај личните и роднинските имиња (рекански говори, кичевско-поречки говори, скопско-црногорски говори, полошки говори) се употребуваат сè поретко и се заменуваат или со *на+casus generalis* или со *на+основната номинативна форма*: кичевски: *Ќе-д'аа (Пеџреџу) на-Пеџреџа џари колку-џиџо ќе-р'ечей само-да-ми -н'аџраџи 'уба: вр'аџа* (Лаброска 2008: 148); вратничко-полошки: *Е џаке реџиле, и сџариџи му рекоџ на џаџко ми* (Лаброска и др. 2012: 107); *Пеливанџи му-в'ика на-Десџоџа: ...* (Сиричино, 395); и со тоа се надоврзуваат на другите говори од западното македонско наречје, но и на северните говори, во кои е загубена дативната морфолошка падежна форма кај личните и роднинските имиња: охридски: *Му реков на човекоџи*. (Марковиќ 2007: 94); малопреспански: *...му вели џоџо на џоџадиџа...* (Цветановски 2010: 101); скопски: *Ќаџи му на Сџојана, дај му ѓо на Пеџреџа* (Цветановски 2004: 160); *Ни-д'ава џо-чеџ'ересе ч'аше на-'едноџа и џи-џиџаџује св'иџе, и-на-св'иџе џ'лаве ин-џиџ'ечује, н'аџосле и-на-*

'аждерāйī (саи'анайīа) (Љубанце, 411); кумановски: *И на-он'ија ајдуци рек'аја: ...* (Орашац, 414).

Што се однесува на морфолошките заменски форми за датив, тие добро се чуваат во целото западно македонско наречје: велешки: *...и-му-к'ажуе нему* (Богомила, 57); прилепски: *В'ака и-в'ака, му-је-к'ажа н'им м'акайīа св'оја...* (Прилеп, 59); *И-д'адоф'овејзе л'ејче*. (Лаброска 2002: 153); *З'еле, ѝ-д'але ј'агоде н'ејзе, ѝ-най'оуниле кошн'ичејīо со-ј'агоде и је-р'екле*: (Тетово, 392); *Н'е-мисли зло дру'гему, сам к'е-го-најдеи!* (Железна Река, 93); горански: *Гос'иојī здр'авје да-д'аде свим и нам!* (Урвич, теренски истражувања, 2010), вклучително и скопско-црногорските говори: *..и-р'ешил ед'н-д'ан да-му-'ос'иави и'ес'иам'енīи на-'онајс'л'уѓа како-не'говиј'а'и'и'гда ш'ио-му-'ос'иавил н'ему* (Љубанце, 410); но можат да се сретнат и во источното наречје: *И нам не-ни-е... не се... не-н'и-е чудно и'шов'а...* (Банско; Цветановски и др. 2014: 145).

Денес на голем дел од југоисточното македонско наречје, но сè почесто и во западното наречје, кај заменските форми употребени за датив имаме на+долга акузативна форма (или на + дативната замена *нејзе* за 3.л. едн. ж. род, која ја истиснува акузативната *неа*): кратовски: *Ја-сам-му на-н'его борч'лија, ср'ам-ме-е да-'идам* (Злетово, 427); *'Исиојīо му-се-случило и на-н'ега* (Сопот, 431); *'Арно-ама 'едан и'ујī ја о'иш'ид'о на-р'учак 'ојīи на-м'ене б'еше р'едо* (Мечкуевци, 432); кочански: *И-зм'ео му-в'ика на-н'его* (Кочани, 181); делчевски: *Тие с'екој ден ја-клевеј'или на-н'его 'ојīи не-раб'ојīи ...* (Делчево, 222); *На-м'ене 'имејīо-ми-е 'Ох...* (Тработивиште, 225); лерински: *...и синдик'ајīо и'р'еба да-му-д'ава и'о-н'ешчо на-н'иф, му-и'л'ајīве* (Нерет, 350) костурски: *... и-го-зак'ачи д'ур на-и'олов'инајīа и-на-н'его му-р'ече: ...* (Галишча, 377); но има и исклучоци во југозападните македонски говори каде што не се употребува предлогот *на* пред долгите заменски форми, кои, пак, се синкретички за 1 и 2 лице еднина: лерински: *Д'едо, д'ај-ми-ја еднајīа-ч'ујīа м'ене, р'ошки к'е-и'и-н'осиме* (Желево, 353); *Ако-н'ајīрајīи иа и'ака, к'е-и'и-к'ажа ј'аска и'ебе – му-р'ече и'ојīајīа на-и'ојīо и о-и'икна д'ома* (Ошчима, 352).

Од сите погорни примери може да се заклучи дека удвојувањето на дативниот предмет се прави со кратките заменски форми за датив, кои најчесто се во препозиција во однос на предикатот, но во примерите од југоисточното наречје заменските реплики се, главно, во постпозиција. Во јужните македонски говори имаме обопштување на употребата на кратката заменска форма за машки род еднина *му* како заедничка за трите рода и двата броја, а под влијание на ароманскиот јазик (*Му реков на женајīа, дејшејīо, луѓејīо*) и таа тука се јавува како еден вид подвижна падежна наставка за датив (в Тополињска 1995: 82-85). Имаме и примери со неудвојување на дативниот предмет, кои во западното наречје

се сретнуваат, главно, таму каде што има зачувана морфолошка дативна падежна форма, а во југоисточното наречје се работи за сè уште нестабилизирана појава.

Во генитивен однос се наоѓаат именските синтагми што се зависни од други именски синтагми. Со генитивниот однос можат да се изразат неколку релации на вистинска посвојност: релацијата 'X го поседува Y', релацијата 'дел- целина', релацијата 'роднинска врска'. Она што е карактеристично за македонскиот јазик е дека во еден голем дел од македонските дијалекти релацијата на вистинско поседување се изразува со предлогот *од*+именка што го покажува поседувачот, како уште еден од низата синтаксички балканизми (пр. *куќаџа од Стојана*; в. Конески 1996: 130). Притоа, во оние македонски дијалекти каде што се чува *sasus generalis*, предлогот *од* ѝ претходи на таа форма на именката, а каде што не се чува, имаме конструкција *од*+членувана именка. Примери: кичевски: *до-кај-к'укана од Др'аѓеџа*; *дв'орои од-М'ара Шол'анка*; *...имаше с'ивари ои-к'еркиџе*. (Лаброска 2008: 160); охридски: *Сф'екор-ми з'еде за-урнек р'акија ои-Пејчина*; *...до враиџа од Ламбеџа*. (Варош, 123 - 124); вратничко-полошки: *...с'ицим ке-к'уџил од-ј'ужари ои-Теџо*. (Лаброска и др. 2012: 118); *К'уќаџа ои-Пејреџа* (Стаматоски 1957: 114); кумановски: *куд'е је с'ине од к'оња оѓлав?* (Видоески 1962: 245); но можни се конструкции и со *на*+ИС: кумановски: *куде је оѓлав на вола?* (Видоески 1962: 245).

Во источниот дел од југоисточното македонско наречје, релацијата на вистинско поседување се изразува со предлогот *на*+именска синтагма. Примери: штипски: *И с'едеме на В'ера Аџан'аскова на џ'орџаџа* (Маленко 2012: 199); разлошки (Банско)...*џе-с' и бил'и в ч'еџ'а на Јане Санд'ански*.; *И д'екаџо н'и-е џ'аркџаџа сеѓ'а, Свеџ'а Боѓор'одица д'олу, џџа е на-ѓробиџаџа на-Б'анско*...*Тја е исџ'ориџаџа на-лен'о*.; *Преѓрадџеџо на-Солун*. (Цветановски и др. 2014: 147), но во Банско сретнавме и пример со предлогот *од*: *...си-б'ах' најра'ила, соџ'ила и едн'о џерд'е од-ед'ен чов'ек ми б'аџе в'аџоџо*.. (Цветановски и др. 2014: 148). Затоа, пак, во јужните говори почесто има примери и со предлогот *од*: серски (Кула): *Т'к'а-е со-блаѓосл'ов ои-џ'аџко*; *А-к'аџаџа н'аџа, ои-м'ајка ми, д'оли*. (Лаброска 2003: 119, 135); солунски: *...м'аќаџа ои-кад'ија*... (Киречкој, 293); еницевардарски: *џ'урува на џ'емилиџо џџ-зѓр'аџа*... (Енице Вардар, 296). Се разбира дека во јужните говори пофреквентната употреба на предлогот *од* е, секако, под влијание на соседните грчки, но и аромански говори (в. Конески 1996: 131).

Роднинската врска во западното македонско наречје се изразува на неколку начини. Првиот и најраспростанет е истиот модел што се јавува и за поседување, а тоа е *од* или *на* + членувана именка или

casus generalis: скопски: ...*к'-одиме кај ѿ'ие к'еркиѿе на ц'ароѿи; Е-ѿа од-внук'ој'-му од-бр'аѿиа-му еден-ѿазда б'еше ѿ'ука.* (Цветановски 2004: 106); кичевски: *к'ерка-му на-ѿ'ој Р'еѿеѿ, ѿ'аѿико-му на-к'умоѿи ваи, на-Сѿ'ојана; и-оѿи-св'екор-ми бр'акаѿиа* (Лаброска 2008: 162); охридски: *Јас сум нев'есѿиаѿа од- Н'о:мчеѿиа.* (Варош, 124); ресенски: *Таѿико-му на деѿаѿиа...* (Горно Дупени, 131).

Вториот начин е карактеристичен за дијалектите што чуваат дативен морфолошки падежен облик каде што релацијата 'роднинска врска' може да се изрази и со тој облик во адноминална позиција: кичевски: *Син-му Сѿ'ојану ѿ'ошол в'ојник.; К'ерка-е В'аски изб'еѿала б'еѿалка за-П'еѿреѿиа од-Д'оленици.;* (Лаброска 2008: 162); *Р'ечи-му на-бр'аѿи му-'Андону.; Таѿика-је Д'аници ѿ'о-в'ика:ѿи ф-с'ело.; Син-му Бр'анкоје ј-'исекол с'еѿиа ѿ'ченкаѿиа.;* и со дативни форми од заменките: *Таѿико-му н'ему, ц'ароѿи со-ѿ'оари ж'дѿиѿици ѿ'оарчил.; Таѿико-му 'овему б'еше кмеѿ.; Таѿико-е н'ејзе, ц'ароѿи, се-н'аучи оѿ-л'уѿе, 'оѿи 'Араѿоѿи ѿ'о -н'емаѿи в'еке.* (Видоески 1957: 76-77). Според Видоески, овој посесивен датив се среќава во северозападните говори (скопскоцрногорски, долнополошки), но не е необичен и во другите западни говори. Сп. скопскоцрногорски: *Вељка Гушеѿу ѿ'аѿика уѿеѿав ѿа;* вратнички: *Речи му на деѿеѿо Јоану Чауи;* ресенски: *Јончеѿу женѿиа* (Видоески 1999: 177).

За разлика од западните македонски говори, во кои можат да се изразуваат роднински врски со дативните флексивни форми, во северните македонски говори изразувањето на истата релација се прави често и со помош на посвојни придавки. Примери: вратничко-полошки: *..идемо Милеј-К'олибе.; ...овја од-Д'имеѿиа Д'арков ѿ'аѿико-му; Гајде, Ладе 'Аврамоф,..; оѿи-Симчеѿиа Маѿиоф.; н'екој др'уѿи ѿ'амо ѿ'р'еки, Сѿ'еван Сѿ'анчев,..* (Лаброска и др. 2012: 120); кумановски: *К'ирина коб'ила не врши, Мил'анова не м'оже; Убише ѿа Милошевоѿа с'ина.* (Видоески 1962: 246); кривоपालанечки: *Обл'ечи-ѿа ѿ'аѿевоѿо ѿ'адѿо; Поѿ'оваѿиа жен'а ѿ'уад'ика ѿу-в'икаме.* (Стоевска-Денчова 2004: 127).

На другата македонска територија поконкурентни се синтагмите со зависна ИС со предлог наспроти моделот со придавско образување за посвојност. Примери: скопски: *Анѿ'елеска фамилија : фамилијаѿиа на/од Анѿ'елеѿиа, Киѿранао ку'ка : на/оѿи Киѿрана ку'каѿиа//ку'каѿиа на/оѿи Киѿрана, селски бунари : бунариѿе оѿи/на селоѿо;* штипски: *Мајка ми кажув'ала кум'иѿаѿиа Таѿика да е к'рсѿиаѿи, ѿ'еѿика му на н'еѿо, на кумаѿино;* преспански: *Има с'ин-ми Гоче две-н'есѿи 'има з'емено, 'еднаѿа ја-'има оѿи-Пусѿеѿ, 'една ја-'има оѿи-Гуминеѿ.* (Цветановски 2013); радовишки: *...а, бе, ѿ'аѿе, јас ја с'акам на фил'ан цар к'ерка-му.* (Бојковска 2003: 165) но: серски: *Оѿреј'ал' месеч'ин' крај Јов'анов'еѿе ѿ'орѿи...* (Лаброска 2003: 131).

Релацијата ‘дел – целина’ на целата македонска дијалектна територија се изразува со предлошки конструкции со предлогот *од* и многу поретко со предлогот *на*. Примери: скопски: *...од-вл'акнаџа оџ-к'осаџа му-д'але...; И зел да-с'ече оџ-џ'рсџиџе оџ-н'озеџе; Е џа, си-џо-си'асил ж'ивоџоџ на-м'алиџе, на-д'ецаџа м'ои, џиџо-с'акаџи да-џи-да-м?* (Цветановски 2004: 107); кичевски: *Се скрџила р'ачкаџа од-џ'аваџа...; Никако не-можа да-џ'измија џ'азероџ од-кацаџа...; Така д'оџле на-м'осџоџ од-р'екаџа* (Лаброска 2008: 160); тетовски: *'оџиџло до-уџи на-кр'аџоф...* (Лаброска и др. 2012: 119); разлошки (Банско): *Едн'а од-них' рек'а;* (Цветановски и др. 2014: 147); серски (Кула): *кр'уџи кл'асови оџ- џчен'иџа; џаџа оџ-св'иџа.* (Лаброска 2003: 86).

Овде спаѓаат и оние примери со осамостоена предлошка *од*-конструкција, т.е. со *од* + определена именска синтагма, кои служат за изразување партитивност на реченично ниво, односно парче од нешто, и оваа релација, исто така, се изразува со предлогот *од*, што е една од особеностите типични за македонскиот јазик (сп. Б. Конески 1981: 526; Тополињска 1995: 118). Примери: кичевски: *...џа ке-џи-да: од-каџ'инкиве мој!'Оди, р'ече, дон'еси-ми од-д'уџине.* (Лаброска 2008: 161); вратничко-полошки: *Кој-н'емал д'ома оџ-к'оноџ'џ или оџ-л'аџ'џ ке-наџр'а'в с'џиџм,..; Од-м'лекоџо, смо-џале, смо-џраеле урда...; Оџ-џ'џа деца сф'џиџина, некој-д'есеџ д'еца с-одл'учиџмо у-Г'еарџе џимн'аџиџа...* (Лаброска и др. 2012: 119); радовишки: *... џа да-не-ч'екаџ од м'ене, од-них з'имам џас;* (Бојковска 2003: 2003: 271); разлошки: *Дад'еше на-момч'еџо н'аџнаџр'џди оџ-вин'оџо да-џ'џне.* (Цветановски и др. 2014: 147); мегленски: *И ки-си-кл'авџи уџ-каџ'инџа...* (Струпино, 317).

Од направениот преглед можеме да заклучиме дека различните релации изразени со генитивниот падежен однос се изразуваат на следниов начин: 1) вистинска посвојност се изразува со *од* + ИС и *на* + ИС во западното и во северното македонско наречје и во јужниот дел на југоисточното македонско наречје, каде што и двата начина се изофункционални. На останатата дијалектна територија оваа релација се изразува со *на* + ИС; 2) релацијата на роднинска врска се изразува со *од*+ИС, *на*+ИС во западното македонско наречје, а и во северните говори, каде што, покрај овие два начина, фреквентен е и начинот со образување посвојна придавка од лично или од роднинско име, а овој начин се сретнува спорадично и на целото југоисточно македонско наречје, покрај пофреквентниот *на* + ИС. Само во мал дел од западното наречје може да се изрази роднинска врска и со дативни морфолошки форми од лични имиња или од заменки; 3) релацијата дел-целина на целата македонска дијалектна територија се изразува најчесто со *од* + ИС, поретко со *на* + ИС, а тука спаѓа и осамостоената конструкција *од* + ИС за изразување партитивност, карактеристична за целата македонска дијалектна територија.

Изразување минатост

За разлика од именскиот систем во македонскиот јазик, којшто драстично се упростил на морфолошки план, глаголскиот систем не само што не се упростил туку во значителна мера се збогатил со нови парадигми под влијание на соседните балкански несловенски јазици, а веќе постојните глаголски парадигми ги реструктурирал за да ги изрази сите модални и временски значења специфични и за соседните јазици. Како резултат на овој долговековен процес, македонскиот јазик денес има богатство од 12 глаголски парадигми, не сметајќи го субјунктивот, кои покриваат различни функции. Оваа ситуација најдобро се гледа во македонските дијалекти, кои се вистинска ризница на глаголски парадигми и нивни значења. Во овој кус преглед најпрво ќе ги дадеме спецификите во изразувањето на минатоста (повеќе види во: Цветановски 2018).

Директното кажување во македонските дијалекти се изразува со аорист и со имперфект. Тие се носечки времиња, при што заокружените дејства се изразуваат со аористот (минато определено свршено време), а долготрајноста и незавршеноста на дејствата се изразува со имперфектот (минато определено несвршено време). Во употребата на овие две времиња во дијалектите има низа специфики, од кои ние ќе се задржиме само на неколку. Аористот во западното македонско наречје, генерално, се употребува само од свршени глаголи (поинаку во Охридско и Кичевско: *Убо: сѝаф сношѝи.*; Марковиќ 2007: 139-140; *Го-м'еѝов дв'орой.*; Лаброска 2008: 92-95), додека во југоисточното наречје се можни и аористни форми од несвршени глаголи, но со акцент што ги разликува овие форми од формите на имперфектот (аорист: *џлед'ах; џлед'а:ме, џлед'а:(х)ѝе* /имперфект: *џл'едах; џл'еда:ме; џл'еда:ѝе...* (Бојковска 2003: 135). Аористот често се користи за изразување на резултат од еднократно дејството видлив во моментот на зборување. Пример: скопски: *Уш,еднаш к'елчо да-не-ме-в'икаѝе з'аѝѝо ја ве-сѝ'асиф.* (Скопје, 46).

Приказните и другите видови дијалектни текстови собирани на терен од академик Видоески, но и од сите негови соработници (види: Користена литература), главно, отсликуваат дејства што се случиле во минатото и што се прераскажани, односно не се лично засведочени, туку слушнати од некого. Во нив имаме употреба на сум-перфектот со значењето на прекажаност и ова е едно од основните обележја на македонскиот дијалектен јазик како балканска јазична црта, добиена со несомнено влијание на турскиот јазик (в. Friedman 1986), а тоа е развојот на семантичката категорија прекажаност со значење 'не сум сигурен, не гарантирам за вистинитоста на она што го кажувам' (види Тополињска 1995: 245), како контекстуална варијанта на сум-перфектот, посебно кога е тој употребен во третото лице. Овде ќе наведеме примери од по-

големиот дел на македонската дијалектна територија: скопски: *Нек'ој -чоек бил вод'еница, м'елел на-камен ѿоа, ж'иѿо.* (Цветановски 2004: 188); кичевски: *Си'анка од-Б'оѓеѿа ј'адела с'амо красѿ'ајци д'-ослабей.* *Не-'е-најдоф Мар'ина д'ома, зам'инала кај-ѿ'еѿика-е, ѿак 'оѿѿука к'-ојла ф-ч'арѿија.* (Лаброска 2008: 123); гостиварски: *Тој 'ојшол в'одејнца, ама ѿој све јал г'л'уфци и г'уѿиѿ'ерици.* (Вруток, 90); дебарски: *Тој ф'орлил со-ено-д'орво и је-'урнал д'олу 'оѿрана.* (Дебар, 104); струшки: *Една-в'ечер, два-в'ечера, н'е-мог'ол да-је-ф'аѿиѿиѿ лис'ицаѿа.* (Волино 109); охридски: *М'ара 'ошла у-коми'иѿиѿе, ѿр'ела, ѿр'ела в'езден...* (Охрид); *Бил еден -д'едо и една-б'аба, биле мн'огу сир'омаси.* (Кривени, 133); дримколско-голобрдски: *Се-вр'аѿиѿил д'ома и г'о- ѿр'ашал сѿр'едниоѿ бр'аѿи...* (Себишта, 147); вевчанско-радошки: *Си-била некоја девојка, је-било лен да-рабоѿиѿаѿи.* (Вевчани); малорекански: *Си-биле еден-м'ош и една-ж'ена и си-'имале едно-м'омиче.* (Росоки, 167); вратничко-полошки: *Бил некој-ч'оек, м'рза г'одем, нер'абоѿиѿник и ѿокрај-с'е др'уг'о, в'еке, шо-не-р'абоѿиѿал, 'одлучил жив да-се-з'акоѿа у-г'р'оѿи.* (Лаброска и др. 2012: 223); кривоаланечки: *Среѿи'нале се на ѿуѿи ед'ан-мирј'анин и ѿоѿи.* (Стоевска-Денчова: 2004: 153); штипски: *И каж'уваѿи како дојд'ел н'екој јун'ак, како с'ече...* (Маленко 2012: 189); беровски: *Бил'а едн'а св'адба и с'иѿиѿе к'аѿици од село'ѿо и кан'или.* (Бетински 2012: 155); разлошки: *Некоа жен'а б'ила мн'ого лен'ива.* (Цветановски 2014: 120); серски: *Ср'д'ин Оца оѿи'иѿал на-св'адба, 'ам' оѿи'иѿал ск'инаѿи, необл'ечан.* (Лаброска 2003: 120).

Примерите што досега ги наведовме се од западното, северното и источниот дел од југоисточното наречје, вклучувајќи ги и крајните југоисточни серски говори. Од друга страна, имаме една компактна територија, на којашто има грчко, влашко и албанско влијание каде што немаме развиена семантичка категорија прекажаност, а таа територија ги опфаќа крајните југозападни македонски говори и сите јужни говори во Егејска Македонија. Во овие дијалекти или е речиси загубен сум-перфектот, како што е случај со битолскиот говор (*Аврам н'емаше д'еца, а-жен'аѿи-му ко д'ојде 'анг'ело..., ...и-г'о-м'олеја Г'осѿо да-му-д'ај д'еца, ... ама-Г'осѿод с'акал, му-д'аде Г'осѿод,...* види повеќе во: Лаброска 2002: 225) и со корчанскиот говор (види Тополињска 1995: 246), или, пак, сум-перфектот се употребува само за минати дејства без конкретна локализација на временската оска, т.е. како неопределено, а не како прекажано, за што сведочат комбинациите на сум-перфектот со минатите определени времиња, а такви се примерите од малопреспанскиот говор: *му-г'о-з'ајсле на ман'асѿиро, г'о-'облекле...* *Си сѿи'анале со-м'ајка-му, д'емек; ...вн'аѿиѿре н'аѿиолнил л'еѿешоѿи оѿи- кобилаѿа, ја з'алейил и си ја кл'аде во-ѿ'орбаѿа да-му-ја-з'ајси ѿ'огаचाѿа на- ѿ'оѿо...* (Цветановски 2010: 91); од мариовскиот говор: *Еден ден ѿоѿоѿи рекол: дај да-идам ја, да-видам шо рабоѿи мојоѿи момок. Оѿиѿиде на-ниваѿа и се-*

качи на-крушиа̃а...; (Конопиште, 215); и од костурскиот говор: 'Еден м'а̃и и 'една ж'ена им'ае ч'у̃иче и д'е̃и̃е. Тој м'а̃жо бил л'овач мн'о̃го и л'о̃иш - и̃е̃ку се-ч'ини; (Костур, 368). Во кајларскиот, мегленскиот, еницевардарскиот, кукушкиот и солунскиот говор има траги од категоријата прекажаност во директното кажување (според монографистите), а во прераскажувањето формата на минато неопределено време (сум-перфектот) се меша со формата на минатите определени времиња или со *praesens historicum*. Очигледно дека контактот со грчкиот, ароманскиот, а во западниот дел на односнава територија и со албанскиот јазик биле пресудни за тоа сум-перфектот да се замени со *има*-перфектот, и да се прераспоредат временските парадигми: во првиот регион (Корчанско, Битолско), од една страна, двете определени времиња како општ претерит, а од друга страна, *има*-перфектот со перфектни значења (сум-перфектот тука се зачувал само со адмиративна функција, за која пишуваме подолу во текстот), а во останатиот јужен регион двете определени времиња без некоја регуларност измешани со сум-перфектот како претерит, а резултативот врзан за *има*-конструкциите (в. Тополињска 1995: 220). Прекажаноста во македонскиот јазик е можна и за идни или постериорни дејства, за којашто постојат специјализирани форми со партикулата *ќе*+сум-перфект, наречени идно-прекажано време, и на нив ќе се осврнеме во делот за изразување на нефактивноста.

Адмиративот или начинот за чудење, изненадување, во македонскиот јазик се изразува на два начина: 1) првиот начин е со сум-перфектот, но само во првото и во второто лице (и еднина и множина) и многу ретко во третото лице (само ако се работи за директно кажување, пример: *А бе овај сурџуков ѝораснал ѓолем!* (го гледам пред мене)), и 2) вториот начин, резервиран само за третото лице, е со *да*-конструкција од свршени глаголи во сегашно време. Ова е посебно интересен феномен, бидејќи го покажува механизмот како јазикот изнашол начин за изразување на оваа семантичка категорија во сите три лица при раскажување, зашто во третото лице сум-перфектот изразува вообичаено само неутрална прекажаност, за која веќе зборувавме (повеќе во: Лаброска 2014). И двата начина што ги истакнуваме овде се користат на целата македонска дијалектна територија. Првиот начин со сум-перфектот се зачувал дури и таму каде што овој перфект во перфектните значења е заменет комплетно од страна на *има*-перфектот, а тоа се крајните југозападни говори, во кои сум-перфектот е резервиран само за адмиративна функција. Примери од овој регион: битолски: *К'у̃и̃ле с̃и̃ална, к'у̃и̃ле дневна, се-с̃и̃'окмиле, да-и̃и-е-м'илина да-џ'едаиш.* (Лаброска 2002: 226); корчански: *Тој бе бил будала! Рече царо...; Шчо си бил јунак!..* костурски: *Дека бе сн'о̃и̃и̃и? Дека су д'о̃и̃ол?* (Тополињска 1995: 246). Овде ќе наведеме и примери од други македонски дијалекти: кичевски: *Абе и̃и си-имал мачкина душа!* (Лаброска 2008: 125); вратничко-полошки:

К'еј-беше *џи д'ањске? По-д'рва-бе - рече - бев-на-з'авој. Ауу џоа з'авој млоџу-д'алеку било-бе. А не-е-далеку нема ни-два-киломејра до-Завој кеј-џио-в'икамо д'рваџа.* (Лаброска и др. 2012: 90); радовишки: *...ја, за-м'ојо син шо-е-б'ило, б'оже!* (Бојковска 2003: 139); разлошки: *'Ама џја из'ела с'ичко оџ-м'ечкаџа. Бре изџладн'ела!* (Цветановски и др. 2014: 129). Вториот начин, со да-конструкција од свршени глаголи, исто така, се употребува на целата македонска дијалектна територија, се разбира само во третото лице. Овде, всушност, можеме да претпоставиме дека постои надреден предикат на да-конструкцијата со значење 'замисли, се случило да стане тоа нешто!', којшто е испуштен, а самата конструкција изразува фактивни дејства што се случиле во минатото, но со посебна нијанса на чудење, односно имаме посебен тип адмиратив. Примери: кичевски: *И џа: јаџ'рва-је, да-и-џо-з'емеј д'еџеџо и-д-и-џо-ф'рлиџ в-еден-д'ол.* (Лаброска 2008: 103); струшки: *Ква-џџ'а џ'обарџ џод-д'олаџоџ ке-л'ежела кл'ачкаџа со џил'ин'аџа, џџ'а џо-н'аџ едно-џиле м'арџво. Да-џо-'удајџ џр'обникоџ.;... П'обеџнал и се да-се-'осеџџиџ ке-л'еџаџ џо-џер'амиди* (Октиси, 116); малопреспански: *'Е, 'ошол н'ејде д'урде 'ошол, џој да-си-д'оџадни до-џаро; ...И да-си-са-б'ендисе дв'аџа.* (Орово, 143); гостиварски: *Букаџа џукна, секираџа да не можџи да је изваџи.* (Поповски 1970: 159); битолски: *„Јас“, рече, „се к'олеф за 'анкаџа м'оја, да б'иди на овај реџ!' Толку да биди џушкеница!“* (Groen 1977: 240); штипски: *М'ачкаџа да џо из'еде ед'енио џол'уџ. Осџане ед'енио.* (Маленко 2012: 233). Оваа особеност прв ја констатирал Конески во „Грамматиката на македонскиот литературен јазик“, нагласувајќи дека презентските форми на глаголите свршени по вид не се употребуваат самостојно и во најголем дел влегуваат во подредената реченица, но оваа употреба е еден исклучок, каде што со овие форми, придружени со *да*, се изразува минато време (Конески 1954: 155; 1981: 413). Ако тргнеме од фактот дека семантичката подреденост на субјунктивот е решавачка, а таа значи суспендирање на опозицијата фактивност ~ нефактивност (Тополињска 1995: 255), самостојната употреба на овие форми претставува идеален избор за изразување на една модална категорија каква што е адмиративот, која самата по себе се наоѓа на границата меѓу фактивноста и нефактивноста, т.е. ја суспендира оваа опозиција. Се разбира дека употребата на овие форми (наместо формите на некое од минатите времиња) резултира со зголемено внимание на адресатот кон она што го раскажува говорителот.

Она што вреди посебно да се обработи кога се во прашање спецификите на изразувањето минатост во македонските дијалекти, тоа е употребата на конструкциите со *има* + глаголска придавка (најчесто со немаркирана форма во среден род) како нов вид балкански перфект, кој се развил особено во југозападните македонски говори, а се проширил и во другите македонски говори. Југозападните македонски говори,

под влијание на соседните јазици, и во услови на изразен билингвизам (со аромански, грчки, албански), ги искористиле можностите на својот македонски глаголски систем, па комбинацијата од глаголот *има* + пасивниот партицип на претеритот (можност засведочена уште во 1706 во белешка во ракопис од манастирот Крнино (Кичевско); в. Конески 1996: 201) ја преосмислиле во перфект што со своето значење е неутрален за разлика од *сум*-перфектот, на кој се накалемиле модални функции на прекажаност или адмиратив. Овој нов *има*-перфект, со своето резултативно значење, се употребува во сите македонски дијалекти, а во југозападниот дел од Македонија ги презел сите перфектни функции од словенскиот перфект и има навистина широка употреба. Примери: малопреспански: *Чуџаџа а-'имам м'ажено во-Фирне; Ласка 'имам с'едено и б'ез-леџ;* (Цветановски 2010: 92); охридски: *Порано имам дојдено џука.; Имам дојдено и не си одам.* (Марковиќ 2007: 143); кичевски: *Оџка јадофне кај Димеџа в усџа џрошкa нема (ја) клаено* (Видоески 1957: 78); битолски: *М-'има р'ечено и-др'укџаџ и-зн'ај шо-м'у-јмам одг'ов'орено.; Др'узи св'еџици не-с'е-јма к'ачено г'оре ж'иви.; 'Имам 'имано и-до-чеџир'иесе 'ашици.; 'Изг'леда Сџ'асе д'енес 'има исџ'иџвано/исџ'иџвање ч'им-е џ'ака сџ'р'осан.* (Лаброска 2002: 226); костурски: *ас имам орано вн'огу н'ивје.; Макед'онџиџе 'имаџ џрн'аџо н'огу.;* мегленски: *Ти ма-имаџ дадено на-гав'алуџ.;* кукушки: *уд-н'их с'амо М'иџко гу-'имах вид'ено.;* солунски: *Памџ'оруџ им'аше џув'арино сол и џр'аг'на да-'оди* (според Тополињска 1995: 206-209). Од сите наведени примери може да се констатира дека *има*-перфектот изразува неопределеност во минатото и резултативност, функции карактеристични за перфектот. Како се оди од запад кон исток, така примерите со *има*-перфект се сè поретки. Еве примери од монографистите за северните говори и за југоисточното наречје: вратничко-полошки: *...има н'егдека с'игурно џо ц'рквици кн'иге или др'уго 'има у-'архиф н'екој џисано џоа.; 'Оџ Сџар'о-Село има д'осџа оџс'елено за-вр'еме на џ'урскоџо влад'еене, ... џ'аџко-му у-Ам'ерика б'еше и он имаше џојке земл'а малце имаше и док'уџено...* (Лаброска и др. 2012: 82-83); кумановски: *Мож да 'има д'ојдено.; Неколку душе имаше дојдено; Не је имало одрегено школа.* (Видоески 1962: 224-225); кривопапанечки: *Оли 'има зб'ерено џр'еко сџо с'ликички; Св'е си 'имашеа нам'есџено; Им'ала-е м'уки в'идено.* (Стоевска-Денчова 2004: 114); штипски: *н'ешџо 'има у г'радо каж'ано.* (Маленко 2012: 191); радовишки: *'имам раб'оџено у-Шч'иџ и у-Сџр'умица; џџи си расџрав'ал оџи-им'ал у-џ'ебе раб'оџено* (Бојковска 2003: 144-145), серски: *П'оџе, ај 'уџре да-не-в'арни, 'имам ј'онџи искр'ос'ено, да-го-соб'ера!* (Лаброска 2003: 64). Во банскиот говор не се регистрирани форми на *има*-перфект (Цветановски и др. 2014: 124) и, во тој поглед, овој говор се надоврзува на другите источни говори, каде што ретката појава на *има*-перфектот е резултат на влијанието на стандардниот македонски јазик, а во банскиот

говор и во другите говори во пиринскиот дел од Македонија таквото влијание, разбирливо, отсутствувало. Од погоре наведените примери се гледа дека во употреба се три типа ваков перфект: *има*+ н/т придавка, *имаше*+н/т придавка и *имал*+н/т придавка. Последниот тип има значење на прекажаност поради л-формата на помошниот глагол *има*. Во југозападните и јужните македонски говори постојат и парадигми со глаголот *има* во идно, минато-идно и идно-прекажано време (*ќе има*, *ќе имаше*, *ќе имал* + јадено, дојдено, завршено и сл.), што претставува цел „видски резултативен потсистем изграден како резултат на меѓубалканската интерференција.“ (Тополињска 1995: 207). Вреди да споменеме дека во југозападните говори, а оттаму и во стандардниот македонски јазик, постојат и парадигми со *сум*+глаголска придавка (усогласена со подметот), како уште една парадигма стекната под влијание на јазичната интерференција, исто така со значење на резултативност, но со тежиште врз самиот референт на глаголското дејство изразено со придавската форма (кичевски: *ја су јадена*, *џи си нашетан* итн.), наспроти *има*-конструкциите каде што тежиштето е врз самата говорна ситуација (Тополињска 1995: 212).

Изразување на нефактивноста

Поголемиот дел од словенскиот јазичен свет ги чува и ги употребува наследените граматички форми и конструкции за изразување на нефактивноста, под која подразбираме: 1) нереализирани дејства лоцирани на временската оска по моментот на зборувањето, односно по некое друго реализирано дејство, т.е. идни дејства или постериорни дејства за кои не знаеме дека се оствариле; 2) обусловени дејства, т.е. дејства изразени во условниот период и 3) дејства како надграден предикат на модалните глаголи што бараат до себе реченично дополнување; 4) императивите и прохибитивите и 5) негацијата како суспендирање на фактивноста на основниот предикат (Тополињска 2008: 231-240). Во оваа пригода *ќе* се задржиме, пред сè, на кондиционалот (потенцијалот и субјунктивот *ќе* ги споменеме само маргинално) и граматикализираните средства за негово изразување.

Во изразувањето на нефактивноста на целата македонска дијалектна територија настанало целосно „балканизирање“ на системот од парадигми задолжени за оваа семантичка зона. Како резултат на тоа, се создале три парадигми со партикулата *ќе* (добиена од глаголот *сака*), односно цел систем на нов балкански кондиционал, а тоа се: идното време (*ќе дојдам*), минато-идно време (*ќе дојдев*) и идното прекажано време (*ќе сум дошол*) со три резултативни варијанти со *има*+н/т форма (*ќе имам дојдено*, *ќе имав дојдено*, *ќе сум имал дојдено*), инфинитивот се заменил со субјунктив, т.е. со *да*-конструкција (субјунктив *praesentis*, субјунктив *praeteriti* и субјунктив *perfecti*), а стариот кондиционал ги ограничил своите функции и добил, главно, функција на потенцијал (*би-*

конструкција). Во една ваква синтетска студија, просторот не ни дозволува да ги разработиме сите овие парадигми и нивната распространетост во трите македонски дијалектни наречја, ама затоа ќе се фокусираме на парадигмите со *ke*+ имперфектна форма, кои се можни од сите глаголи (и свршени и несвршени). Овие конструкции, кои биле непознати во нашиот стар јазик, се појавиле како нов тип балкански кондиционал *praeteriti*. Нивната употреба е, пред сè, за изразување иреален услов во аподозата на условните реченици или за повторливи дејства во минатото. Примери: кичевски: *Само, р'екоф, да-д'ојше овие-деној 'овде, ќе-в'идиш иш'о-ке-ши-н'ајрајф.*; *И, мн'огу ини'ересно, ко-ке-с'акаш да-им-к'ажаш, ќе-им-в'икаш:* „Мамо, ај кај-мама Бл'агица да-се-вр'ашиме..; В'ера б'еше мн'огу вр'една: ќе-с'и'анеше, ќе-н'ајднеш вода, ќе-м'есеше лей и ќе-е-нар'анеше с'и'окаш.; Цв'еиа ќе-се-обл'ечеше, ќе-се-дош'ераше и ќе-изл'езеше на-к'орзо. Жен'аша се-заблагод'арила и ќе-заминела за-дома, а ш'ој 'иш'ро пр'ед-неја пр'обрзо с'и'асујл д'ома. (Лаброска 2008:); вратничко-полошки: *да-н'е-беше ш'аке до-се'а к'е-б'евмо к'ујзнае к'аде м'ие, унаш'редени; Не, не, од ц'рква к'ој ќе-се-в'енчаш ш'огај 'идеш д'ома, а 'иначе не. Ама ќе-ш'еишаш. Ке-д'ојде, он ш'ојке кеј-нас с'едеше г'оре. Ке-д'ојдеше на-в'ечера ш'а-ке-си-'иде д'ома, 'иначе не. (Лаброска и др. 2012: 88); малопреспански: *А 'еднаш, а дв'ашаш ке му н'осеше г'ладни ш'ие бр'авиш.*; *ако дојдам ке ш'и дојсам лей.*; *К- 'одеф да-не-ме-ф'ашаш з'имаш.* (Цветановски 2010: 86-87); скопски: „*Ја – р'ече – знам, ч'е-ја-'излеча, ама ако-ми-д'аеш да-ме-с'и'асиш ош' сиром'ашаша и бр'ашаш да-си-н'ајдам к'ај-ми-е, ш'и'о-ми-е.*“ „*Ја ќе-ши-к'ажаш, ќе-знаеш ј'азик, 'ама ако-к'ажеш др'узему, ќе-'умреш.*“ (Цветановски 2004: 182); кумановски: *'Ако не б'еа 'они, ш'еа да се иск'олев.* (Видоески 1962: 234); кривопаланечки: *Г'ешоме да 'идеме и н'ие да б'еш каз'але.* (Стоевска-Денчова 2004: 113). штипски: *Шо ќе н'осеше до к'онче с'е на р'ака б'еше, н'емаме.* (Маленко 2012: 191); разлошки: *Кога д'абовешо ќе ш'аднаш, ш'ога рек'аша ќе-пр'ес'екне.* (Цветановски 2014: 165); серски: *Ако д'ојдеш, к'е га вид'аш м'ајка-ши. К'е-се-најад'ех, к'е-раб'ошаш и-к'е-се-вр'ашаш наз'аш.* (Лаброска 2003: 66). Од дадените примери се гледа дека во кумановскиот и во кривопаланечкиот говор имаме менлива форма на глаголот *сака* во минато-идно време како особеност на источниот дел од северните македонски говори. Од друга страна, во серските говори имаме конструкција како и во другите македонски говори со неменливата честичка *ке*. Во условните реченици дадени како примери се гледа дека протазата се изразува со *ако/да* + имперфектни форми и од свршените и од несвршените глаголи. Во северните говори, генерално, повеќе се чува и стариот начин на изразување услов со *би-потенцијалот*:...*ако си с'акаш да ш'и работаш, би си з'ед сел'анка.* (Челопек, 394); *А мори с'есро, ј'а не-би-с'акаш н'иш'о, да-ме-з'еме кув'арица да-му-бидем и со-м'анше да-се-н'ајдаем 'убај.* *По-ш'оа шр'екаш рекла: А-бре с'есре, да-зн'ае**

ц'арош м'ене да-ме-з'еме, ј'а би-му-р'одила дв'е-деца со злайн'и-косе. (Сиричино, 396); *Дали би-с'акал да-б'идемо бр'ака?* (Љубанце, 411); а вакви поархаични примери се специфични и за горанскиот говор: *Да сом знала би удрила брашја; а би га зеле; да сом дрво би изгореш; Да учии, би си ѝ'оложиф; би си га з'еф, шо не си га-зеф; да зн'аше шога би сме љ'иниле м'уабей..., а ќе би с'ше 'ос'ашајле – р'еко; би с'ше ме з'еле, в'ие би с'ше д'онесле, н'е би с'ше ураб'ошале* (Младеновиќ 2001: 436-437).

На јужната македонска дијалектна територија Тополињска констатира дека има две појави на кондиционал, првата, каде што *ќе* директно се надоврзува на парадигмите на *praesentis* или *imperfecti* и, втората, каде што *ќе* се присоединува на субјунктивните парадигми: *ќе да* или амалгамирано (*за, жа*). Пример: корчански: *'Ако б'ј'ј'ше од дујн'аша жа си иј'ј'ј'ше дујн'аша и'ојношо н'ј'шчо* (в.: Тополињска 1995: 253-255). Од сите досега наведени примери може да се констатира дека кондиционалот со целиот свој потсистем изграден со парадигми со *ќе* (најчесто неменлива партикула, освен во северните говори) ги презел функциите на стариот кондиционал со *би*, којшто денес со кондиционална функција се чува само во дел од северните говори и во поархаичните горански говори. Употребата на *ќе* и *да* како експоненти на нефактивност, па и нивна заедничка комбинација (како во дел од јужните говори), е основен начин за изразување не само за условниот период (види: Гајдова 2008) туку и за сите други нефактивни значења, какви што се: претпоставка (*Ќе-да-дошол Томе, му-џи-з'леда кондурише*), императив (*Да-седнеи да учии, одма!*), оптатив (*Да-дојше до кај-мене да ше вида! / Би ишла до кај мама!*), прохибитив (*Да ирес'анеише да се караше!*), па и фактивни значења маркирани експресивно како веќе посочениот адмиратив со *да* + презент од свршени глаголи. Сето ова покажува како македонскиот глаголски систем се приспособил максимално за да ги изрази нијансите на значењата што се во зоната на нефактивното и на незасведоченото, а сè со цел да се приспособи на емотивниот и експресивно маркиран балкански поглед на светот.

ЗА ЛЕКСИКАТА ВО МАКЕДОНСКИТЕ ДИЈАЛЕКТИ

Она што накратко ќе го кажеме за лексичкото богатство на македонските дијалекти е фактот дека основниот лексички фонд е словенски, со соодветните гласовни македонски промени во коренот на зборовите и со специфични зборообразувачки модели, коишто некаде се совпаѓаат со оние во другите словенски јазици, а некаде се уникатни за македонскиот дијалектен ареал. Тука, секако, посебен интерес предизвикуваат лексемите што постојат во други словенски јазици, не се карактеристични за стандардниот македонски јазик, а се јавуваат во македонските дијалекти, посебно во оние од периферијата: малопреспански: *'ошера*

(убива), *'урива* (слегува), *й̄р'иема* (се качува), *иш'и'ука* (слуша), *р'оѝа* (тропа), *џр'еј* (оди), *кайна* (се умори) (Цветановски 2010: 143); серски: *'агли* (јасика), *боб'оѝа* (пченкарница), *'ојна* (смрека), *уд'ула* (тенка погача) (Лаброска 2003: 97).

Како примери за зборообразувачки дијалектизми ќе ги наведеме следниве: малопреспански: *д̄аржалe* (рачка од секира), *кал'а-мал'а* (буба мара), *кожурок* (кората на површината од млекото), *уѝочка* (последната ракија при процесот на дестилирање) (Цветановски 2010: 142); кичевски: *й̄оѝочка* (последната ракија при процесот на дестилирање), *й̄рѝен* (многу сиромав), *се с̄ѝраиш'иа* (се збунува), *ишл'ушка* (вид кратко потстрижување), *иш'ивоса* (оди кај некогo непоканет) (Лаброска 2008: 236); вратничко-полошки: *боља* (болка), *брай̄анка* (женско дете од брат), *доѝре* (запре); (Лаброска и др. 2012: 208); разлошки: *зорн'ица* (свездата што се гаси последна), *невес'и'ул'ка* (ласица), *'уишци* (обетки) (Цветановски и др. 2014: 203); серски: *венч'ило* (венче), *изд'овец* (вдовец), *иш'и'авец* (штавеј), *кун'ада* (куна) (Лаброска 2003: 97).

Од друга страна, јазичната интерференција со другите балкански несловенски јазици, пред сè со турскиот јазик како јазик на администрацијата повеќе од пет века, придонесла македонскиот лексички фонд да се збогатува со позајмени зборови, адаптирани на нашиот гласовен систем. Овде ќе дадеме примери за: 1) турцизми: *д'ул'ум* (ред од нива што се жнее, од тур. *dönüm*) *џ'ендар* (џердан, од тур. *gerdan*) (Цветановски 2010: 147); *јаг'лак* (крпа за бришење, од тур. *yağlık*), *к'оуѝиш'иe* (пита слична на зелник, само што има повеќе кори и средното е помало, тур. *kolpide*) (Лаброска и др. 2012: 208); *б̄аркад'а* (јадење од пченкарно брашно, тур. *bakirdan*) (Цветановски и др. 2014: 207); 2) балканизми/грцизми: *й̄лиш'ар* (непечена тула), *иш'аг'арчик* (овчарска торба), *џирон'ки* (вид ситна сушена риба; мрена) (Цветановски 2010: 144); *џриѝ* (риболовна мрежа), *каш'исра* (огламмик), *и'еи'џада* (потковица), *й̄ри'он'* (пила) (Лаброска 2003: 98).

Во нашите дијалекти се регистрирани и позајмени значења вградени во нашите постојни зборови, односно појава на калки. Такви се: *с'еди од-н'а-ноџе* (стой; типично за вратничко-полошките говори), *седи во Македонија*, *за-мн'оџу џ'одини*, *й̄усиѝ да ос'ѝане* и други калки што се пошироко познати во македонските дијалекти (в. Конески 1996: 215-216).

Мудроста на македонскиот народ што е вградена низ вековите во македонскиот јазик и е изразена преку македонските дијалекти како посебен македонски поглед на светот се гледа и во многубројните специфични македонски фразеологизми. Ќе наведеме само неколку од нив:

- 1) *Ѓаолоѝ н'и-ора н'и-коѝа.*
- 2) *Ѓазикой̄ к'оски н'ема, ама к'оски к'рши.*

- 3) *Му-д'ојде с'рцеѿо н'а-местѿо.*
- 4) *Фрли ѿр'ед-себе за-да-н'аји з'ад-себе.*
- 5) *Не-к'оѿај друѓему г'роѿ, да не-ѿ'аднеш сам в'о-него.*

Заклучок

Од особеностите на македонските дијалекти дадени во оваа статија може да се заклучи следново: на фонетски план се карактеристични гласовни системи што се во голема мера упростени наспроти гласовниот систем во нашиот стар јазик, со специфично чување на гласот /p/ со вокална функција, како и со сонантски карактер на /v/ во некои говори и отсуство на безвучното /x/ во поголем дел од говорите. Затврднувањето на меките консонанти е процес што е во тек и што се регистрира во поголемиот дел од македонските говори.

На морфосинтаксички план, како особеност ќе го истакне начинот на изразување на акузативот со чување морфолошки падежни форми кај лични и роднински имиња како архаизам, од една страна, и иновацијата на изразување акузатив со *на* + основната форма на именска синтагма кога со неа означува нешто живо, како влијание од ароманскиот јазик во јужните и југозападните дијалекти. Дативот се изразува генерално со *на* + именска синтагма, и со речиси регуларно удвојување на објектот со кратка заменска форма кога е определен.

На планот на минатоста, како специфика ги нагласивме семантичката категорија прекажаност и експресивната варијанта наречена адмиратив, и двете вградени во *сум*-перфектот, наспроти новиот балкански *има*-перфект, којшто е модално немаркиран.

На планот на нефактивноста специфика е појавата на комплетен систем на нов балкански кондиционал образуван со партикулата *ќе*, за изразување повеќе нефактивни функции, а пред сè на условниот период.

Осврнувајќи се на лексичкото рамниште, дадовме само одбрани примери од дијалектна специфична македонска лексика, но и позајмени зборови, како и неколку типични фразеологизми.

Литература

- Аргировски, М., 1998, *Грцизмиѝе во македонскиоѝ јазик*. Скопје.
- Бетински, И., 2012, *Беровскиоѝ ѓовор*. Скопје.
- Бојковска, С. и др., 1997, *Македонски јазик за средноѝо образование*. Скопје.
- Бојковска, С., 2003, *Радовишкиоѝ ѓовор*. Скопје.
- Бојковска, С., 2006, *Меѓленскиоѝ ѓовор*. Скопје.
- Велковска, С., 1998, *Изразување на резултативностѝа во македонскиоѝ сѝандарден јазик*. Скопје.
- Видоески, Б., 1950, *Поречкиоѝ ѓовор*. Скопје.
- Видоески, Б., 1953, *Прилоѓ кон библиоѓрафијата на македонскиоѝ јазик*. Скопје.
- Видоески, Б., 1957, „Кичевскиот говор“, *МЈ*, VIII. Скопје, с. 31-90.
- Видоески, Б., 1962, *Кумановскиоѝ ѓовор*. Скопје.
- Видоески, Б., 1988, „Разлошкиот говор во Вуковите записи и денеска“, *ПрилОЛЛН*, XIII, 2, МАНУ. Скопје, с. 11-30.
- Видоески, Б., 1998, *Дијалектѝиѝе на македонскиоѝ јазик*, том 1. Скопје.
- Видоески, Б., 1999, *Дијалектѝиѝе на македонскиоѝ јазик*, том 2. Скопје.
- Видоески, Б., 1999а, *Дијалектѝиѝе на македонскиоѝ јазик* том 3. Скопје.
- Видоески, Б., 2000, *Фонолошкиѝе бази на ѓоворѝиѝе на македонскиоѝ јазик*. Скопје.
- Видоески, Б., 2000а, *Текстѝови оѓ дијалектѝиѝе на македонскиоѝ јазик*. Скопје.
- Гајдова, У., Лаброска В., 2010, „Искажување на акузативот во дијалектите на македонскиот јазик“, *Зборник со рефератѝи оѓ линѓвистѝичката секција на XXXVI научна конференција на XLII меѓународен семинар за македонски јазик, лиѝература и култура*, јули, Охрид 2009, Скопје, с. 221-232.
- Гајдова, У., Лаброска В., 2011, „Изразување на дативот во македонските дијалекти“, *ПрилОЛЛН*, XXXVI 1-2, МАНУ, Скопје, 163 – 178.
- Гајдова, У., 2002, *Темѝоралната карактеристѝика на финѝиѝниѝе ѓлаѓолски констѝрукции во југѝистѝочниѝе македонски ѓовори*. Скопје.
- Гајдова, У., 2006, „Одистражувањата на морфосинтаксичките особености на македонскиот дијалектен јазик“. *Diachronija in sinhronija v dialektoloških raziskavah* (Zora 41). Maribor.
- Гајдова, У., 2008, *Условниоѝ ѝериод во дијалектѝиѝе на македонскиоѝ јазик*. Скопје.
- Гајдова, У. и др., 2008а, *Македонски дијалектѝен атлас, ѝролеѓомена*. Скопје.
- Голомб, З., 1961/62, „Два македонски говора (на Сухо и Висока во Солунско)“, *Македонски јазик*, 11–12. с. 113–182.

- Давкова-Ѓоргиева, С., 2004, *Лексикаџа на џовороџ на селоџо Чифлиџик – Демирхисарско*. Скопје.
- Давкова-Ѓоргиева, С., 2009, *Дијалекџниџе именувања на џосаџкиџе во македонскиоџ јазик*. Скопје.
- Дрвошанов, В., 1993, *Кајларскиоџ џовор*. Скопје.
- Дрвошанов, В., 2005, *Анаџомскаџа лексика за човекоџ во македонскиџе џовори*. Скопје.
- Илиевски, П., 1988, *Балканолоџки линџвисџички сџудиџи*. Скопје.
- Јашар-Настева, О., 2001, *Турскиџе лексички елементи во македонскиоџ јазик*. Скопје.
- Каранфиловски, М., 2013, *Еницевардарскиоџ џовор*. Скопје.
- Киш, М., 1996, *Дијалекџнаџа лексика оџ областа на расџиџелниоџ свеџ*. Скопје.
- Конески, Бл., 1996, *Исџорија на македонскиоџ јазик*. Скопје.
- Конески, Бл., 1953, *Грамаџика на македонскиоџ лиџераџурен јазик*. Скопје.
- Лаброска, В., 2002, „Перфектот во кичевскиоџ и битолскиоџ говор (форми и функции)“, *Слависџички сџудиџи*, Скопје, с. 219-228.
- Лаброска, В., 2003, *Говороџ во селоџо Кула – Серско*. Скопје.
- Лаброска, В., 2008, „Особености на објектот (директен, индиректен и предлошки) во селоџо Кула – Серско“, *Кон исџражувањаџа на македонскиџе џовори во Еџејска Македонија (џо џовоџ 60-џодиниџинаџа оџ џроџоноџ на деџаџа беџалџи оџ еџејскиоџ дел на Македонија)*, Скопје, с. 133-137.
- Лаброска, В., 2008, *Кичевскиоџ џовор*. Скопје.
- Лаброска, В. и др., 2012, *Враџничко-џолошкиџе џовори – духова ризџица*. Скопје.
- Лаброска, В., 2014, „Изразување на семантиџката категорија адмиратив во албанскиоџ и во македонскиоџ јазик“, *Albanologjia, International Journal of Albanology 1-2/2014, vol.1. Tetova*, с. 219-222.
- Лаброска, В., 2018, „Функциите на партикулата БИ во западно македонско наречје“, *Сџаџусоџ на модалнаџа морфема би во македонскиоџ јазик и нејзиниџе функционални еквиваленти во друџиџе словенски и несловенски јазџици*, Морфосинтаксички студии IV. Скопје, с. 75-88.
- Лаброска, В., 2018, „Изразување на нефактивноста во граниџниоџ појас на македонскиоџ и на српскиоџ дијалектен ареал“, *Реферати на македонскиџе слависџи на XVI меџународен слависџички конџрес во Белџрад, Реџублика Србија*. Скопје, с. 29-44.
- Маленко, Б., 2012, *Шџиџискиоџ џовор*. Скопје.
- Марковиџ, М., 2007, *Ароманскиоџ и македонскиоџ џовор оџ охридско-сџруџкиоџ реџион (во балкански конџексџи)*. Скопје.

- Марковиќ, М. и др., 2020, *Лингвистички аџлас на македонскиџе дијалекџи (сиџоред маџтеријалиџе на Оџиџословенскиџи лингвистички аџлас – ОЛА)*. МАНУ, Скопје.
- Минова-Гуркова, Л., 1994, *Синџакса на македонскиџи сџандарџен јазик*. Скопје.
- Младеновић, Р., 2001, *Говор шарџиланинске жуџе Гора*. САНУ, Београд.
- Пеев, К., 1979, *Дојранскиџи џовор*. Скопје.
- Пеев, К., 1987, *Кукушкиџи џовор*. Скопје.
- Поповски, А., 1970. *Македонскиџи џовор во Гостиварскиџи крај*. Гостивар.
- Правоџис на македонскиџи јазик*, 2015/2017, главен ред. Живко Цветковски. Скопје.
- Савицка, И., Спасов Љ., 1997, *Фонолоџија на современиџи македонски сџандарџен јазик*. Скопје.
- Савицка, И., 2014, *Фонетскиџе џроблеми во ареалнаџа лингвистика (врз основа на јазичнаџа сџџуација во Јуџоистџочна Евроџа)*, МАНУ, Скопје.
- Савицка, И., Цихнерска, А., 2018, *Месџоџо на македонскаџа фонетика во рамкиџе на словенскиџи и на балканскиџи јазичен свей*. Скопје.
- Стаматоски, Т., 1956, „Градскиџи тетовски говор“. *Македонски јазик*. Скопје, с. 210-242.
- Стоевска-Денчова, Е., 2004, *Кривојаланечкиџи џовор*. Скопје.
- Стоевска-Денчова, Е., 2009, *Именување на роднинскиџе односи во македонскиџе дијалекџи од словенски и балканистички асџекџи*. Скопје.
- Тополињска, З., 1995, *Синџакса на македонскиџе дијалекџи во Еџејска Македонија*, дел I. Скопје.
- Тополињска, З., 1997, *Синџакса на македонскиџе дијалекџи во Еџејска Македонија*, дел II. Скопје.
- Тополињска, З., 1998, „За стандардизацијаџа на македонскиџи морфосинтаксички систем“, *Педесетџи џодини на македонскаџа наука за јазикџи*. Скопје.
- Тополињска, З., 2001, „Балкански карактер на македонскиџи глаголски систем“, *Македонскиџи џлаџол, синхронија и дијахронија*. Скопје.
- Тополињска З., 2008, *Z Polski do Macedonii, Studija jezykoznawcze, tom I, problemy redukcji*. Lexis, Kraków.
- Тополињска, З., 2014, „Организација на не-фактивната зона на вербалниџи систем во македонскиџи и во полскиџи јазик“, *Субјункџив со џособен осврџи на македонскиџе џа-консџирукџи*, МАНУ, Скопје, 218-229.
- Тополињска, З., Марковиќ, М., 2012, „За еден недоистражен аспект на синкретизмот Г = Д на словенскиџи југ (показателите на генетивен падежен однос кај личните заменки)“, *Зборник Маџиџце Срџске за филолоџија и лингвистџику LV/2*. Нови Сад.

- Трајковски, К., 2000, *Биџолскиот градски говор со посебен осврт на лексиката*. (докторска дисертација). Скопје.
- Фридман, В., 1988, „За сложените минати времиња во диховскиот говор“, *Јазичниите појави во Биџола и Биџолско, денеска и во минатото*. Скопје.
- Цветановски, Г., 1999, „Употребата и значењето на плусквамперфектот во говорот на с. Јаболци“, *IV научен собир на млади македонисти*. Скопје.
- Цветановски, Г., 2003, „Конститутивниот елемент на именската синтагма во каршијачкиот говор“, *Теории и методи во ареалната лингвистика*. Скопје.
- Цветановски, Г., 2004, *Каршијачкиот говор – Скојско (со посебен осврт на синтаксата)*. Скопје.
- Цветановски, Г., 2005, „Формална и функционална анализа на сложените глаголски форми (перифрастични конструкции) врз примери од скопскоблатскиот говор“, *Лингвистичен збор*, ЛП/4-6. Скопје.
- Цветановски, Г., 2009, „Типови plusquamperfectum во скопскоблатскиот и западнопреспанскиот говор (формален и функционален опис)“, *XXXV научна конференција*. Скопје.
- Цветановски, Г., 2010, *Говорот на Македониите во Мала Пресија (западнопресијански говор)*. Скопје.
- Цветановски, Г., 2013, „Конкурентноста меѓу единечните/генеричките кондензатори и предлошките синтагми во некои македонски дијалекти“, *XXXIX научна конференција*, Скопје.
- Цветановски, Г., и др., 2014, *Банскиот говор*. Скопје.
- Цветановски, Г., 2016, „За падежната рекција во македонските дијалекти (со посебен осврт на акузативната релација)“, *Мисирков – иредизвик за нови истражувања во науката*. Скопје.
- Цветановски, Г., 2018, „Изразување на минатоста во македонските дијалекти“, *Предавања на I лејна школа на Меѓународниот семинар за македонски јазик, лингвистика и култура*. Скопје.

- Friedman, V., 1977, *The Grammatical Categories of the Macedonian Indicative*. Columbus.
- Friedman, V., 1986, „Evidentiality in the Balkans: Bulgarian, Macedonian, and Albanian“, *Evidentiality: The Linguistic Coding of Epistemology*, ed. W Chafe and J. Nichols, Norwood, N.J. 168-189.
- Giannelli, C., Vaillant, A., 1958, *Un lexique macédonien du XVIe siècle*. Paris.
- Gołąb, Z., 1964, *Conditionalis typu bałkańskiego w językach południowosłowiańskich*. Kraków.
- Lavrov, P. A., Polívka, J., 1932, *Lidové povídky jihomakedonské z rukopisů St. Verkovičových*. Praha.

- Małecki, M., 1934, *Dwie gwary macedońskie. Sucho i Wysoka w Sołuńskim I: Teksty*. Kraków.
- Mazon, A., 1936, *Documents, Contes et Shansons slaves de l'Albanie du sud*. Paris.
- Mazon, A., Vaillant, A., 1938, *L'évangélique de Kulakia, un parler slave du Bas-Vardar*. Paris.
- Meydan, M., 1996, "Les emplois médiatifs de *-miş* en Turc", *L'énonciation médiatisée*, Éditions Peeters, Louvain – Paris. 125-143.
- Simeon, R., 1969, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*. Zagreb.

Veselinka LABROSKA
Goce CVETANOVSKI

DIALECTS OF THE MACEDONIAN

Summary

Based on the features of the Macedonian dialects presented in this article one can conclude the following: characteristic in the phonetic plan are sound systems which have been greatly simplified in comparison to our old language, with the specific preservation of the sound /r/ with a vocal function, as well as with the sonant feature of /v/ in some speeches and the absence of the voiceless /h/ within the greater part of the speeches. The hardening of the soft consonants is an ongoing process which can be registered among the greater part of the Macedonian dialects.

In the plan of morphosyntax, we shall emphasise as a feature the manner of expressing the accusative by preserving morphological case forms in personal names and kinship terms as an archaism on the one hand, and the innovation of expressing the accusative with *на* + the nominative case of the noun phrase when it is used to mark something alive, as an influence from the Aromanian language in the south and south-west dialects. The dative is mainly expressed with *на* + the nominative noun phrase, and with an almost regular doubling of the object with a short pronoun form when it is definite.

In the plan of the past, as a specific we have emphasised the semantic category of non-confirmativity (*ирекажаноси*) and the expressive variant called the admirative, both of which are embedded into the *сум*-perfect, contrary to the new Balkan *има*-perfect, which is modally unmarked.

In the plan of non-factivity, one specific thing is the appearance of a complete system of a new Balkan conditional constructed with the *ке* particle, for the expression of multiple non-factive functions, and above all the expression of the conditional period.

Regarding the field of lexics we have only given select examples of Macedonian dialect lexic, but also of loanwords, as well as of several typical phraseologisms.

Елка ЈАЧЕВА-УЛЧАР
Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“
Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Скопје
elka.jaceva.ulcar@gmail.com

ЗА МАКЕДОНСКИОТ ОНОМАСТИКОН И ОНОМАСТИЧКИТЕ ПРОУЧУВАЊА ВО МАКЕДОНИЈА

0. Македонскиот ономастикон (топономастикон и антропономастикон), според сите свои карактеристики лексичко-семантички и структурно-морфолошки, му припаѓа на општиот словенски ономастикон. Ако некаде има отскокнување од оваа словенска сеопштост, тоа ќе е во оној мал процент оними од несловенско потекло, од кои најголем процент имаат турско потекло, помал процент грчко и латинско, и најмал процент оними од албанско и супстратно потекло.

I МАКЕДОНСКИОТ ТОПОНОМАСТИКОН

Македонскиот топономастикон, всушност, претставува збир од топоними, односно систем на именување на: *населени месџа* (ојкони-ми), *води* (хидроними), *џланини*, *ридови*, *висорамнини*, *долини*, *којлини*, *џолјани* (ороними) не само во границите на македонската држава туку и во нејзините етнички рамки, кои, со исклучок на север, ги преминуваат државните граници поради македонското јазично простирање.

При анализата на македонскиот топонимски систем од особена важност е од кој агол се разгледува еден топоним или, кажано поконкретно, дали при анализата ќе се тргне од тоа каква лексема е вложена во основата на топонимот: географски апелатив како во топонимот *Македонски Брод* (: *брод* ‘премин, плитко место место во река каде што се гази’) (Видоески 1999: 25), фитоним како во с. *Буково*, *Бийолско* (: *бука* ‘*Fagus sylvatica*’), зооним како во с. *Волково*, *Скојско* (: *волк* ‘*Canis lupus*’) и др.; или топонимот ќе се разгледува од аспект на неговата структура и

зборобразувачките средства што учествувале во градењето на топонимот (на пример, топоними образувани со суфиксите *-ица*, *-ец*, **-јѝ* итн.; или предвид ќе се земе потеклото на топонимот (словенско, турско, супстратно итн.). За да бидат опфатени сите овие три аспекти, македонските ономастичари, главно, ја користат класификацијата на топонимите предложена од полскиот лингвист Влоѓимјеж Пјанка, за што ќе стане збор малку подолу.

Имено, во словенската ономастика постојат повеќе обиди за класификација на топонимскиот материјал од конкретна словенска јазична средина, направени од страна на доста крупни лингвистички имиња, какви што се: О. Франк (Franck 1932), И. Дуриданов (Дуриданов 1952), В. Ташицки (Taszycki 1958), С. Роспонд (Rospond 1957), В. Шмилауер (Šmilauer 1963), П. Шимуновиќ (Šimunović 1972) и др.

Во македонската топономастика, пак, првиот обид за класификација на македонски топоними го направил А. М. Селишчев во студијата „Славянское население в Албани“ (Селищев 1931). Во оваа студија, во која е обработен македонски топонимски фонд од Јужна и Средна Албанија, Селишчев прави семантичка класификација, според која топонимите се поделени не само по значењето на целиот збор туку и според значењето на коренот. Вториот, посовремен обид за класифицирање на македонски топонимски материјал е реализиран во статијата „Говорот и топонимијата на кичевските села од тајмишката група“ од акад. Б. Видоески. Во оваа класификација, којашто е направена врз основа на микротопонимски материјал од четири кичевски села, покрај семантичка класификација на топонимите, авторот предлага и граматичка, која содржи три групи: 1. имиња рамни на апелативи; 2. топоними образувани со топономастички суфикси; и 3. сложени имиња (придавка и именка и предлог и именка). Покрај ова, Видоески посебно ги изделува и топонимите од туѓо потекло. Со оглед на тоа што во оваа статија се обработени ограничен број топоними, авторот ја немал можноста да ги предвиди сите модели на топонимски образувања, што се смета за нејзин недостаток.

Оваа статија, петнаесетина години подоцна, на нашиот современик полскиот лингвист В. Пјанка ќе му послужи како основа од којашто ќе тргне при градењето на својата, нова, посовремена и поусовршена класификација. Ваквата класификација на В. Пјанка, подоцна, нашироко ќе биде прифатена и користена од македонските топономастичари што следуваа по него и кои во своите студии се беа осврнале на пообеман македонски топонимски материјал.¹ Имено, В. Пјанка, во својата докторска дисертација „Топономастиката на Охридско-преспанскиот базен“ (Пјанка 1970), севкупниот богат топонимски материјал, црпен на самиот терен во Југозападна Македонија, ќе го класифицира на две основи:

¹ Тука, пред сè, мислам на докторските дисертации на: Љ. Станковска, М. Коробар-Белчева, Д. Митева, Е. Јачева-Улчар и др.

семантичка и структурна, со што топонимите се подложени на една комплетна анализа, како лексичка така и граматичка. За да бидат опфатени сите области од лингвистичката анализа на материјалот, како што истакнува и самиот В. Пјанка, посебно се разгледува и фонетскиот облик на оние топоними во кои се огледаат покарактеристични фонетски промени што му се иманентни на определен говор, а кои се нерегуларни во однос на стандардниот јазик. Сп.: с. *Рагожда* (Струшко), во која се чува стсл. група *-жр-*, а која во стандардниот македонски јазик преминала во *џ*; с. *С'ли* (Велешко), во кое се чува вокалното *л*, кое во стандардот дало *-ол-* (на пр., долг, жолт, волк итн.); с. *Д'мбени* (Костурско, Егејска Македонија), во чија основа е вложена стсл. им. *дѣбъ* 'даб', при што назалот од заден ред *ж* во стандардот дало *а*; с. *Дивље* (Скопско), во кое се зачувало епентетското *л* на допирот меѓу лабиоденталот *в* со сонантот *ј* итн. Како особено важно дистинктивно обележје, често во топономастиката се наведува поголемата архаичност, конзервираност и конзервативност на топонимот во однос на апелативот. Тоа е така од причина што топонимите не ги следат јазичните закономерности што ги следат апелативите во рамките на јазикот.² Бидејќи топонимите се фиксирани за објект во географскиот простор, нивното лексичко значење брзо и лесно се губи, па формите остануваат балсамирани. Затоа во топонимите многу често наоѓаме постари јазични реликти што веќе не ги познава дијалектот на тој ареал (Šimunović 1972: 241). Како експликација на ова ќе наведеме неколку македонски ојконими. Така, во основата на ојконимот *Тимјаник* (Неготинско), е вложена прасловенската лексема *ѣимјан* (: *timěň), со која некогаш се означувало 'мочуриште, блато, кал' (Brozović-Rončević 1999: 34), а која не е нотирана во актуелниот лексички фонд на македонскиот јазик. (N.V. Бидејќи оваа лексема денеска веќе не е во употреба во Неготинско, жителите од овој крај името на селото *Тимјаник*, според народна етимологија, го објаснуваат со името на лозата *ѣемјаника*, која вирее во Тиквешијата). Во ојконимите *Вевчани*, *Сѣрушко* (Пјанка 1970) и *Долѓавец*, *Прилејско* (Лома 2003) во скриена форма се наоѓа старословенската именка од женски род *вьсь*, односно *вес* со значење 'село'.

1.0. Според лексичко-семантичката класификација, топонимите може да се класифицираат во две основни групи и тоа: 1. Топоними образувани од апелативи и 2. Топоними образувани од оними. Топонимите образувани од апелативи се поделени во неколку подгрупи во зависност од морфолошката структура на апелативите, односно во зависност од тоа дали во основата е вложена именка, придавка, глагол или некоја друга зборовна група.

² Во оваа смисла, за академик П. Хр. Илиевски топонимите претставуваат своевидни јазични фосили, в. П. Хр. Илиевски, *Балканолошки лингвистички сѣуди*, Скопје 1988: 512.

1.1. Топонимите образувани од апелативи се поделени во две поголеми подгрупи, и тоа: топоними образувани од нелични апелативи, како *географски термини* (рид, брег, камен, река итн.); *физјоними*; *зооними* итн.; и б) топоними образувани од апелативи што се однесуваат на лица, како што се оние што упатуваат најчесто на *професии на лица* (учител, кадија, оца итн.), како и *имиња на светици*. Од ова произлегува дека топонимите се подредуваат во повеќе семантички групи во зависност од нивните семантички белези.

1.2. Топонимите што се образувани од оними, пак, се: I Топоними образувани од етнонимски основи образувани со суфиксите *-јани/-ани, -ени* како што се: с. *Кривогашијани, Прилејско* (: *Криви Гат (: *гаи* ‘преграда на река, насип’)) (Станковска 1995: 318); *Орешани, Скојско, Речани, Велешко*; и со суфиксот *-ци/-це* како кај ојконимите: *Балдовенци, Будинарци, Кавадарци, Теарце, Шурленци* (Станковска 1995: 321); II Топоними образувани од антропонимски основи (*Тејово, Берово, Владимирово* и др.) и III Топоними образувани од други топоними (*Градско, Бисџиренци, Чемерско*).

2.0. Во однос на својата структура, топонимите можат да бидат: еднокомпонентни, двокомпонентни и повеќекомпонентни.

2.1. Еднокомпонентните топоними најчесто настануваат со топонимизација на апелативи, и тоа е, всушност, наједноставниот процес на топонимизација, кој македонскиот топонимски систем го наследил уште од индоевропската заедница (Дуриданов 1952: 180). Така е настанат топонимот *Река* (: **rēka* ‘река’), со кој се именува област во Западна Македонија (патем, опеана во поемата „Сердарот“ од Григор Прличев); *Рид* (: рид); *Вир* (: вир) итн.

2.1.1. Во рамките на еднокомпонентните топоними се и оние т.н. елиптични топоними на кои им претходат бинарни синтагми составени од придавка и именка, од кои отпаднал неинформативниот дел најчесто изразен со центарот на именската група, т.е. именката (село, нива, рид, дол...), а придавката, како носител на дистинктивниот признак, – се супстантивизирала. Овие топоними можат да настанат од а) *неизведени придавки*, како во следниве топоними: *Велика, Гнила, Големи, Крива, Рамна, Средња, Сџирмењ, Сџудено, Теснојо, Црна* (во историските извори запишана како *Црна Река*) (Јачева-Улчар 2005а: 315) и др.; и б) *изведена придавка со помош на придавски суфикси*. На пр.: името на градот *Тејово*, на кое му претходеа синтагмата **Тејово Село*, настанало со супстантивизација на придавката *Тејово* образувана од хипокористичното име (*X*)*Тејо*, добиено од сложеното име *Хиџејомир* и посвојниот придавски суфикс *-ово* за ср. род со цел воспоставување конгруентска

врска на придавката со именката *село*, која е именка од ср. род (Станковска 1995: 296).

2.1.2. Топоними настанати со помош на суфикси

Во процесот на суфиксната супстантивизација суфиксите најчесто вршат супстантивизација на придавскиот елемент од една бинарна синтагма, при што центарот на именската група, кој најчесто е изразен со општи именки од сите три рода (како на пр.: *дол, река, село*), се елидира, а суфиксот се врзува за придавската компонента. Суфиксната супстантивизација може да биде извршена по пат на интегрална и на дезинтегрална деривација. Кога во процесот на супстантивизација отпаѓа центарот на именската група, а на придавската компонента се врзува супстантивирачкиот суфикс без да отпадне придавската наставка, којашто во зависност од својата природа, под влијание на супстантивизаторот, може да претрпи извесни фонетско-фонолошки промени (*-ск-* > *-шч-*, *-ши-*, *-ин-* итн.) или да биде присутна во замаглен облик (најчесто кога се работи за придавки образувани со придавскиот посвоен суфикс **-jb*), велиме дека станува збор за интегрална деривација. За експликација на претходно кажаното како пример го земаме микротопонимот *Бошковица*. Па, така, претпоставуваме дека на микротопонимот *Бошковица* му претходела атрибутската синтагма **Бошкова Нива*. По елизијата на именката *Нива*, атрибутот образуван со суф. *-ова* (< *-ов* < стсл. суф. *-овъ*) се супстантивизирал со суфиксот *-ица*.

За разлика од интегралната деривација, којашто ја елабориравме досега, при дезинтегралната деривација доаѓа до отстранување на морфемите пред суфиксот што се присоединува кон произведувачката основа (Zwoliński 1963: 92–93), односно придавскиот суфикс од атрибутот отпаѓа заедно со центарот на им. група, па супстантивирачкиот суфикс се присоединува директно на основата. Како придавски суфикси кои најчесто отпаѓаат во процесот на дезинтегралната деривација се јавуваат суфиксите: *-ин-*, *-ов-/ев-*, *-ънъ-*, *-ъск-* (Станковска 2001: 31). За демонстрација на овој процес ќе се послужи со микротопонимот *Лазарица*. На овој топоним му претходела атрибутската синтагма **Лазарова Нива*, по отпаѓањето на именката *Нива* и суф. за ж. род *-ова* < *-ов*, супстантивирачкиот суфикс *-ица* се врзал директно на основата, изразена преку личното име *Лазар*. Во македонскиот топонимски систем како најчести топонимски суфикси што учествуваат во супстантивизацијата на придавските форми од претпоставените бинарни синтагми се јавуваат: *-ица*, *-еи*, *-ик* и др.

2.2. Двокомпонентни топоними или топонимски состави

Топонимите рамни на топонимски состави претставуваат двокомпонентни синтагми, чија прва компонента се јавува во улога на квалификатор, детерминатор или диференцијатор, а вториот дел во улога на идентификатор, односно детерминант. Како прва компонента во топонимските состави најчесто се јавува придавка (која може да биде неизведена и изведена со придавските суфикси *-ин*, *-ов*, *-ск-*, **јь* итн.), поретко именка или број, а како втора компонента најчесто се јавува именка. Придавката во однос на именката има зависен однос, што значи дека именката е онаа што ги детерминира родот и бројот на придавката. Што се однесува до категоријата определеност, членот, кој најчесто е изразен со формата *-оӣ*, исто како и во јазикот, се врзува за придавската компонента од топонимскиот состав. Такви се топонимите: *Велико Брдо*, *Висока Глава*, *Горна Бошава*, *Крива Река*, *Црвени Бре̄*, *Шуџа Чешма*, *Сџаро Дуброво*, *Пойчево Брдо*, *Бабини Кориџа*, *Манасџирски Паџ*, *Мицвеж Дол* итн.

3. За потеклото на македонската топонимија

Според истражувањата што ги правеле нашите ономастичари (Трајко Стаматоски, Олга Иванова, Љубица Станковска, Марија Коробар-Белчева, Маринко Митков, Елка Јачева-Улчар, Весна Миовска, Мери Момировска, полскиот лингвист Влоѓимјеж Пјанка и др.) на поширокиот македонски јазичен простор, најголемиот број топоними (над 90 %) се топоними од словенско потекло. Нешто помалку од 10 % се топоними од туѓо потекло, од кои најголемиот дел се топоними од турско потекло, потоа од грчко и од латинско, а најмал процент се топоними од албанско потекло.

II МАКЕДОНСКИОТ АНТРОПОНОМАСТИКОН

1. Личното име кај Македонците

Како што топонимите служат за идентификација на објекти во географскиот простор, така личните имиња ја вршат примарната функција за идентификување лица во социопросторот. Личното име е најстарата антропонимска категорија, која македонските Словени ја наследиле од општословенската заедница. Во нашата средина, во 1992 година, Љубица Станковска го издаде „Речникот на личните имиња кај Македонците“, во кој од етимолошки и структурен аспект се обработени 23 450 лични имиња. Како што истакнува авторката во Предговорот од својот труд, „најстариот антропонимски подбор го сочинуваат антропонимните апелативи, т.е. општи именки и придавки кои прераснале во лич-

ни имиња (*Вейер, Волк, Глава, Горазо, Грр, Грозен, Гулаб, Зуб, Железо, Јавор, Камен, Козел, Кујен, Најден, Орел, Хлај; Груба, Груда, Јагодо*), потоа сложените двочлени и трочлени имиња (*Белимер, Госџољуб, Делислав, Желимир, Злобур, Јадовир, Љубослав, Немил, Хранивој; Бранислава, Брајислава, Десимира, Милбора, Рагослава*) и скратените и изведените од старите сложени имиња (*Брајџо, Виго, Добро, Драго, Неџо; Брајин, Госџил, Дабој, Доброл, Добрунко, Драгашин, Жийош, Љубоџен, Неџоџа, Рагенко, Радуш; Бранка, Брајица, Видена, Милуна, Мирунка, Рагенка, Рагина*) кои кореспондираат со општословенската заедница.“ (Станковска 1992: 4). Со христијанизацијата на македонските Словени, во нивниот антропомастикон навлегуваат и т.н. календарски имиња, кои по своето потекло најчесто се грчки, хебрејски и латински: *Аврам, Василиј, Јаков, Никола, Консџанџин, Клименџ; Ана, Параскева, Софија, Елисаветџа* итн. Во поново време во Македонија се забележува трендот на именување што се движи во неколу правци: именување со покуси имиња што доаѓаат како резултат на западноевропско влијание, особено кај женските имиња: (*Миа, Ена, Бела, Теа, Сара, Деа*); актуализирање на стари народни женски македонски имиња (*Јана, Калина, Лена, Дона, Темјана*), реактуализација на машки библиски имиња, како: *Маџеј, Лука, Теодор, Тео, Марко* итн.

2. Презимето кај Македонците

Првите никулци за презиме на македонска територија се среќаваат во Битолскиот триод, ракопис од XII век од македонска црковнословенска редакција, во кој среќаваме пример со патронимиска информација и пример за тоа од каде потекнува именуваното лице. Првиот пример се однесува на името на Никола Пирсов наведено во следниов запис: *николџ пирсова џна* (С. Поп-Атанасова, 1995: 78). Вториот пример, пак, се однесува на поп Георги од с. Вапа. Сп.: *попа георџиџ џ вџпи* (С. Поп-Атанасова, 1995: 78). Во вековите што следуваат, како драгоцен извор преку кој ги следиме не само општествено-економската организација на населението во Македонија туку и еволуцијата на категоријата презиме кај Македонците, се јавуваат кодиците и пописните дефтери од турско време. Така, во Трескавечкиот кодик, сопствените имиња на дарителите, заради подобра идентификација, добиваат најразлични определби, како, на пр.: со името на таткото додадено кон сопственото име (*Панаиџџ Коста*); со посвојна придавка изведена од името на таткото (*Станоџ Кралеџ*); со посвојна придавка изведена од името на мајката (*Аврамџ Тодинџ*); со посвојна придавка изведена од професијата на таткото (*Петре Поповџ*); со прекар (*Аризанџ Колчакџ*); со придавка изведена од местото од каде што потекнува лицето (*Христо Велешанецџ*) или описно (*Митре џџ Горно Село*); со именка во која е изразено етничкото потекло на именуваниот (*Кочо Миакџ*); како и со професијата или некоја

титула на именуваниот (Димана презвитера). Женските имиња поретко се определуваат со презиме што е рамно на посвојна придавка, а најчесто со името на мажот: *Гореица Сџамена, Лубика Симоница, Нехиена Миџреица, Велика Дачковица, Миџа Аврамица* (Р. Угринова-Скаловска 1981: 193–194). Токму тука, во овој кодик, за првпат се појавува женско презиме, сфатено во денешната смисла на зборот, а имено презимето да претставува посвојна придавка образувана со суфиксот *-ова* за ж. род (: *-ов*); станува збор за *Гурџа Бонболова* (Р. Угринова-Скаловска 1981: 193–194). Речиси истовремено со овој запис од Трескавечкиот кодик, во кодикот на манастирот Св. Богордица во Матка е регистрирана жената, чие име и презиме гласат *Божна Појовска* (А. М. Селищев 1933: 35). Овие, иако скудни, податоци даваат драгоцен и мошне важни информации за никулците на женското презиме во Македонија, чиј зародок е многу понапред од времето во кое имаме стабилизирани антропономастичка категорија презиме, и тоа во услови на еден изразито остар патријархален општествен контекст.

И во турските пописни дефтери е одразена слична ситуација. Овде среќаваме лично име + лично име, при што второто е патроним, односно татково име, како, на пример, *Велко Сџано, Бојко Сџаниџа, Велчо Тоге* и др. Во XVI век формулата станува име + изведена придавка со суфиксите *-ов* и *-ев*, кога во основата е вложен патроним, т.е. татково име (на пр.: *Сџојан Георџиев, Рисио Николов*) или изведена придавка со суфиксот *-ин*, кога во основата е вложен матроним, односно мајчино име (сп. *Аниџин*). Ваквиот тип презимиња во чија основа се наоѓа матроним е доста редок, а уште поретки се оние во кои матронимот е рамен на женско лично име, како што е во случајот со презимето *Аниџин* (: *Аниџа + -ин*)³. Ова се должи на тоа што женското лично име на мажената жена во македонската средина до втората половина на минатиот век, особено во руралните, неурбанизираните македонски краишта е табу-тема, па нејзината идентификација најчесто се врши според личното име на нејзиниот сопруг. Така, онаа што е мажена за *Рисио* станува *Рисио(ј)иџа* (: *Рисиовиџа* : *Рисиова* (жена) + суф. *-иџа*), за *Аџанас* – *Аџанасиџа* итн. Оттука, нешто почести се оние презимиња во чија основа е вложен матроним што е рамен на женско име настанато според името на мажот. Сп. презимиња: *Рисиуџин, Анџелиџин* итн. (М. Коробар-Белчева 2002: 454).

³ Врз основа на спроведената анализа на македонските презимиња со завршокот *-ин*, во што во голема мера ни помогна *Обрајниот речник на џрезимињата кај Македонџите*, може да се заклучи дека сите презимиња од типот *Каџин, Дуџин, Еленин* итн. во *Речникот на џрезимињата кај Македонџите* се толкуваат двојно, т.е. или како презимиња рамни на машки лични имиња образувани со антропонимскиот суфикс *-ин* или како посвојни придавски образувања со суф. *-ин* од женско лично име. Исклучок од овој тип презимиња прави само презимето *Аниџин*, во кој авторите сметаат дека е вложено женското лично име *Аниџа*.

Па, сепак, овие записи на презимиња кои се јавуваат во средниот век не говорат за некаква развиена антропонимиска категорија, каков што е, на пр., случајот со личното име.

Како што забележува Т. Стаматоски, презимето кај Македонците се затврдува во пошироки слоеви на населението допрва во деветнаесеттиот век со навлегувањето на европските обичаи и институции, со еден збор, со развиената администрација и управа, и тоа како во официјалната употреба така и во народната јазична свест. „Се разбира“ – продолжува тој, „тоа не е истовремено настанато во сите краишта и кај сите слоеви на населението. Кај Мијаците тоа е настанато и порано. На македонска територија формулата име + презиме се утврдила дури во XIX век“ (Стаматоски 1990: 165, 51).

Македонските презимиња, во однос на тоа што лежи во мотивационската основа за настанувањето на презимето, речиси во ништо не се разликуваат од другите јужнословенски народи, кај кои никулците на категоријата презиме се наоѓаат во патронимиската дескрипција, за разлика од западнословенските народи, кај кои зародокот на презимето лежи во топоним, а не во патроним (Kaleta 1991: 198). Мотивационските групи на македонските презимиња (исто, на пр., како и кај хрватските) се создадени како одговори на четирите прашања, дефинирани од П. Шимуновиќ (Šimunović 1997: 153), кои гласат :

1) чиј си? (патронимиски презименски тип: *Милев, Радев, Иванов* (кога во основата на презимето се наоѓа лично име *Миле, Раде, Иван*; или *Миле(в)ски, Радев(с)ки, Ивано(в)ски*, кога во основата се наоѓаат фамилијарните имиња како *Милевци, Радевци, Ивановци* итн.);

2) каков си? (квалификациски презименски тип, добиен од прекари: *Мурѓоски, Црвенев, Косев* и др.);

3) од каде си? (етнички презименски тип, на пример: *Тиквешански, Локвенец, Лактиински, Кадинец*);

4) со што се занимаваш? (презименски тип според занимањето на првиот сопственик на тоа презиме, на пример: *Доѓрамашиев, Бочваров, Врејенаров* и др.)⁴.

Во македонските презимиња најчести суфикси за образување презиме се *-ев/-ов* и *-евски/-овски*, при што суфиксот *-ев/-ов* се додава директно на личното име, додека презименскиот модел *-евски/-овски* е образуван со додавање на суфиксот *-ски* кон фамилијарните имиња чиј семантички полнеж е рамен на синтагмата „сите деца на Петре“, односно „сите од родот на Петре“, кои се собрани под супстантивот *Петревци*. Презимињата од типот *Петревски, Мишевски, Јовановски* се настанати по пат на дезинтегрална деривација, при што патронимискиот суфикс

⁴ Врз македонски презименски материјал, на ова прашање во одделни статии се осврнуваат Т. Стаматоски (Стаматоски 2002: 150–160; Л. Гушевска (Гушевска 2001: 239–253), Ј. Мешчерјакова (Мешчерјакова 2002: 405–419) и др.

-ци отпаднал, а на остатокот се залепил суфиксот *-ски*. Постојат и такви презимиња кај кои суфиксот *-ски* доаѓа директно на личното име, презименски модел што е карактеристичен за источниот дел на Македонија, особено присутен во Малешевијата (Митков 2000: 21–26). Покрај овие, во македонскиот презименски систем се среќаваат и бессуфиксни презимиња, кои можат да бидат рамни на: лични имиња (сп. *Таше, Филиј, Гроздан* и др.); прекари (*Лаје, Џамбаз, Касај* и др.); етник образуван со суфиксите *-ац, -ец, -анец, -анин, -јанин* и *-лија* (сп. *Косовац, Мрзенец, Белличанец, Мелничанин, Брезјанин, Варошилија* и др.); професионално име образувано со суфиксите *-ар, -ари, -ци* и *-чија* (сп. *Свилар, Маџунари, Бојаци, Сајунџија* и др.) (Иванова 2007: 8).

2.1. Неколку збора за женското презиме во Македонија денес

За женското презиме во Македонија можеме да кажеме дека е тоа една развиена и мошне стабилна категорија, благодарение како на изменетите општествено-економски услови така и на драстично повисокиот степен на еманципација на македонската жена. Женското презиме во Македонија во актуелниов момент повремено прави отклонувања од нормата и традицијата како резултат од дејствувањето на, најчесто, екстралингвистички фактори. Овие отклонувања најмалку се забележуваат на (I) планот на содржината на женското презиме, почесто во (II) мотивацијата за промената на презимето на жената, а најчесто во (III) формалната страна на женското презиме во Македонија. Имено, во последниве две децении, особено во главниот град, жените при стапувањето во брак најчесто кон своето презиме го додаваат презимето на мажот во машкиот облик, сп. *Сиџановски, Тасев* итн. Како што кажавме и погоре, женските презимиња во Македонија што се образувани со посвојните суфикси *-ов/-ев* и *-о(в)ски/-е(в)ски* според нашата традиција имаат женски облик, а имено македонските женски презимиња во нашиот систем на презимиња завршуваат на *-ева/-ова* и *-е(в)ска/-о(в)ска*. Според нашето мислење, но и според мислењето на другите македонски ономастичари (Стаматоски 1990: 177), оваа специфика на македонското женско презиме треба да се чува, зашто е добро кога информацијата за родовата припадност ја носи и презимето, а не само личното име. Ваквата форма на женското презиме, како што може да се види погоре, кај нас е нотирана во наши ракописи што се датирани во втората половина на 18 век. Овие податоци говорат за една подолга традиција во употребата на горенаведената форма на женски презимиња во Македонија. Употребата на машката форма на презимето за лица од женски пол сметаме дека се должи на еден вид помодарство и подражавање еден презименски модел што не е ниту во духот ниту во традицијата на македонскиот антропонимски систем, што во крајна линија значи и кршење на македонската јазична норма. Со цел зачувување на женската форма на женското презиме во

Македонија, можеби во овој период, кога се прави измена, дополнување и корекција на Законот за употреба на македонскиот јазик, добро е како одредба да влезе и женскиот облик на презимето, со кој би се надминала новата ситуација што ја имаме во овој поглед кај женските презимиња.

III КУС ИСТОРИЈАТ НА ОНОМАСТИЧКИТЕ ПРОУЧУВАЊА ВО МАКЕДОНИЈА

Само неколку години од формирањето на Институтот за македонски јазик „Крсте Мисирков“ (1953) е формирано Одделението за дијалектологија (1960) под раководство на проф. Божидар Видоески, во кое ќе се започне работа на два проекта, *Македонски дијалектѝен аѝтлас* (МДА) и *Тоѝономастѝички речник на Македонија*. Вториов проект е инициран од некогашниот Југословенски меѓуакадемски одбор за ономастика, а во врска со задачите поставени од Комисијата за словенска ономастика при Меѓународниот комитет на славистите. Во периодот од 1961 до 1965 год., кога се формира Одделението за ономастика, работата врз Речникот се одвива во Одделението за дијалектологија. Во овој период е собран од теренот богат фонд на топонимски материјал. Со директно учество на соработниците на Одделението, како и со ангажирање надворешни соработници, топономастички се проучени следниве региони: целиот Охридско-преспански базен, вклучувајќи ја и Долна Преспа со дел од Леринско, Пелагонија, Демир Хисар, Мариово, Тиквешијата, велешката област Азот, целата Скопска област, Полог, Порече, Кичевијата и Дебарско со Река и Дримкол, и во Источна Македонија во Штипско, Кочанско, Кратовско, Овче Поле и Малешевијата, сиот регион во сливот на Брегалница. Со овој материјал, обработен на посебни фиши по единствен критериум, се формирани две картотеки – една по региони и една општа, и е создаден богат топономастички корпус, врз основа на кој се изработени докторски дисертации и магистерски трудови.

Во периодот од формирањето на Одделението за ономастика, при Институтот за македонски јазик „Крсте Мисирков“ од Скопје, до денес, се појавија еден поголем број значајни институтски и индивидуални ономастички изданија, кои македонската ономастика ја издигнаа при самиот врв на овој вид истражувања во словенските земји.

Во Институтот за македонски јазик во почетокот се работи врз два долгорочни проекта: едниот од областа на антропониимијата „Речник на презимињата кај Македонците“, од кој во 1994 год. излезе првиот том, во кој како обработувачи се јавуваат: Марија Коробар-Белчева, Маринко Митков и Трајко Стаматоски, а вториот том во 2001 год., при што, покрај горенаведените, како обработувач се јавува и Олга Иванова. И обата тома се под редакција на Трајко Стаматоски. Во ова значајно издание за македонската антропономастика се обработени безмалку 24 илјади презимиња. Во првиот том се поместени презимињата на Македонците

од буквата А до Љ, а во вториот том од буквата М до крајната буква од македонската азбука, Ш. Секоја речничка статија содржи податоци за етимологијата и структурното образување на соодветното презиме, како и податоци за фреквенцијата на презимето и во кои македонски ареали е нотирано ова презиме; а другиот од областа на топонимијата „Речник на имињата на населените места во Р Македонија“. Во работата на долгорочниот проект Речник на населените места во Република Македонија се вклучени значајни ономастички имиња, како што се: Трајко Стаматоски, Олга Иванова, Љубица Станковска и Маринко Митков. Речникот не е комплетно издаден, но парцијално од работата врз него излегоа два тома од Љубица Станковска под наслов „Македонска ојконимија“ (Станковска 1995; 1997), „Речник на имињата на населените места во Р Македонија (Б, Ѓ, Е, Ј, Н, Р, Т, К, У, Ф, Х, Ц, Ш) од Олга Иванова (Иванова 2014), и една пообемна статија од Маринко Митков во книгата „Јазикот како егзистенцијален модел“ (Митков 2007: 85-140). Во ракописот од овој речник по азбучен ред се наведени сите населени места во државава, а секоја речничка статија содржи: 1. дијалектна форма на името со етниците и ктетикот (теренско испитување), 2. прецизна локација на местото (оддалеченост и правец од општинскиот центар), 3. историски потврди за името; 4. етимологија на името; 5. достапната литература за определен ојконим, 6. предлог на официјална форма на името, доколку постојната, од причини на туѓа администрација, не е оправдана. Еден вака конципиран речник, кој ги содржи сиве овие податоци, дава прецизна слика за законитостите што владеат во ојконимскиот систем на македонска јазична почва и ги решава конечно дилемите со стандардизацијата на имињата на населените места, којашто се јавува како неопходност, особено од 2004 година наваму, кога беше донесен Законот за територијална организација на Република Македонија, кога во албанскиот превод на истиов закон македонските ојконими беа подложени на голем број измени како во коренските морфеме така и во суфиксните (Стандардизација 2004).

Од работата на ономастичкото одделение во ИМЈ излезе и краткорочниот проект „Речник на антропонимите во македонското народно творештво“ во авторство на Марија Коробар-Белчева, како редактор, и на соработничките Мери Момировска и Весна Миовска. Во овој речник се содржат околу 3 000 лични имиња. Секоја речничка статија содржи пет податока, и тоа: покрај личното име стои податокот за тоа кај кој автор на збирката е регистрирано односното лично име, како и страницата на збирката на која се наоѓа тоа, по ова следува етимологијата на името, па верските празници според кои се вршело именувањето на новородените. Како четврт сегмент на речничката статија од овој речник личното име се поврзува со македонските верувања и обичаи, а во последниот сегмент од статијата се наведени топоними од Македонија во чија основа е засведочено објаснуваното име. Во овој период колешката Весна

Миовска ја одбрани магистерската теза „Антропонимскиот систем во Кривопаланечко“, а Мери Момировска „Антропонимскиот систем во Крушевско“, по што следуваа и одбраните на нивните докторски дисертации: В. Миовска на темата „Топонимијата во Кривопаланечко“, а М. Момировска „Топонимијата во Крушевско“.

Во моментот во завршна фаза е проектот „Речник на топонимите од Воденско, Егејска Македонија“ под раководство на Елка Јачева-Улчар со соработниците: Весна Миовска, Мери Момировска (до 2015 година) и надворешните соработници Марија Чичева-Алексиќ и Николче Мицкоски. Овој речник се базира врз топонимски материјал што не е собиран на самиот терен (поради познатите политички причини), ами од информатори, бегалци, погодени од егзодусот на македонското население поради Граѓанската војна во Грција. Во почетокот на 2013 година, тим составен од Елка Јачева-Улчар, Убавка Гајдова и Марија Чичева-Алексиќ организираше еднеделно теренско истражување во областа околу градовите Лерин и Воден и констатира дека, и покрај сменетите имиња на словенските ојконими во Грција, уште во 1926, микротопонимите сè уште се во жива употреба, особено во планинските села во кои средната генерација Македонци, но не и најмладата, го негуваат својот мајчин јазик, но само во домашна употреба. За жал, денес во Институтот за македонски јазик ова е единствениот ономастички проект, кој, практично, не се финансира од Министерството за образование и наука речиси една деценија, како впрочем и сите други проекти во петте македонски национални институти.

Во периодот од 1992 до 2006 институционализирани ономастички истражувања се вршат и во Институтот за старословенска култура – Прилеп, низ долгорочниот проект „Топонимите како споменици на културата“, чиј главен раководител е Љубица Станковска. На проектот, под раководство на Љубица Станковска, како асистенти работеа Лилјана Гушевска од 1994 год. до 2003 год. и Елка Јачева-Улчар од 2001 до 2005 год. Во овој период Лилјана Гушевска ја изработи и ја одбрани магистерската теза со наслов „Личните имиња во Охридско“, а Елка Јачева-Улчар во 2005 година ја одбрани докторската дисертација со наслов „Топонимијата во Тиквешкиот регион“.

По трансферирањето на вработените од Институтот за старословенска култура – Прилеп во Институтот за македонски јазик и во Институтот за национална историја, сета работа на планот на ономастиката се одвива во Институтот за македонски јазик, што значи дека организирани ономастички проучувања, во моментот, се вршат единствено во овој институт, чие силно Ономастичко одделение, по пензионирањето на Трајко Стаматоски, Маринко Митов, Олга Иванова, Љубица Станковска и Марија-Коробар Белчева, е сведено на тројца вработени: Елка Јачева-Улчар, Весна Миовска и Мери Момировска – сите со научни звања, без вработување на подмладок, кој му недостига на Институтот веќе 20

години, иако во моментот постои квалификуван кадар во земјава за работа во областа ономастика (еден доктор и тројца магистри).

Од вработените во Институтот за македонски јазик, како индивидуални трудови, се појавија поголем број ономастички монографии и студии од авторите: Трајко Стаматоски, Љубица Станковска, Олга Иванова, Маринко Митков и Марија Коробар-Белчева (в. Прилог 1). Со свои трудови на ономастички теми се пројавуваат и други наши значајни научници и афирматори на македонскиот јазик, како што се: Блаже Конески, Божидар Видоески, Илија Чашуле, Георги Георгиевски и др.

Вработени во Ономастичкото одделение по осамостојувањето партиципираа и во работата на два билатерални проекти и на еден меѓународен славистички проект. Станува збор за проектите: „Компаративни проучувања на географски апелативи во македонската и словенечката топонимија“, под раководство на Љ. Станковска (за македонската страна), и „Суфиксот *-ина* во апелативниот и топонимскиот фонд на македонскиот и на словенечкиот јазик“, под раководство на Е. Јачева-Улчар (за македонската страна); и обата проекта беа во соработка со Институтот за словенечки јазик „Франц Рамовш“ при САЗУ, а под раководство на Метка Фурлан. Како резултат од работата на овие два проекта излегоа само парцијални статии, но не и монографски трудови, пред сè, од објективни причини (задоцнето финансирање на проектите од страна на нашето МОН пред самиот истек на тековната година и префрлување финансии на ставки што не беа договорени во проектите). За разлика од овие два проекта, меѓународниот проект „Словенска ономастика“ (*Słowiańska onomastyka* 2002, 2003), чиј иницијатор беше Полската академија на науки, а во кој за македонската страна учествуваше Марија Коробар-Белчева, заврши успешно со печатење два тома (Словенска енциклопедија). На вкупно 200 страници, Коробар-Белчева на македонски јазик се осврнува на прашањата што се однесуваат на: историјата на ономастиката во Македонија, на ономастичките теории што се претпочитаат во нашата средина, за методите на истражувања, нивната примена и еволуција, како и за ономастичката терминологија. Покрај ова, авторката дава преглед на топономастичките и антропономастичките истражувања во Македонија, но и за политиката и прагматиката во именувањето. На крајот од првиот том се осврнува на личните имиња, на презимињата и другите типови именувања во македонската антропономастика. Во вториот том Коробар-Белчева се осврнува на македонските ојконими, микротопоними, ороними, хидроними, урбаноними, зооними и хрематоними. Со ова македонската ономастика го обезбеди своето место во, – како што вели главната редакторка кон ова издание, Ева Фелешко, – „првиот синтетизиран попис на сопствените имиња кои егзистираат до денес, но и на оние што се појавиле многу одамна на териториите кои денес се словенски земји“.

Покрај истражувањата на македонските ономастичари, еден помал, но значаен дел ономастичари од странство, како што се: Ева Фелешко, Зофја Калета од Полска, Јулија Мешчерјакова од Русија и др., исто така, работеле врз македонски ономастички материјал. Во овој контекст, секако, најважно е да се спомене името на полскиот лингвист, академик Влоѓимјеж Пјанка, кој за својата посветеност на македонистички теми во 2007 беше одликуван со орден од тогашниот претседател на Република Македонија, Бранко Црвенковски.

Од почетокот на 2005 година, кога на Институтот за македонски јазик „Крсте Мисирков“, од страна на Министерството за култура, му е делегирано правото на заштита, т.е. станува овластен субјект за заштита на јазикот и топонимите (Службен весник на РМ бр. 17/05.) до денес, Ономастичкото одделение започнува интензивна соработка со Управата за заштита на културното наследство при Министерството за култура, со двегодишен прекин, во периодот 2017 – 2018 година. Во 2006 година Управата за заштита на културното наследство подготви Упатство за изготвување елаборат за валоризација на духовното културно наследство (топоними) (Интерен документ на УЗКН, кој произлегува од Правилникот за валоризација, категоризација и ревалоризација на културното наследство). По направената валоризација на топонимијата на Р Македонија, во наредниот период се пристапи кон трајна заштита на топонимиската картотека, која содржи околу 360 000 топонимиски единици. Вработени во Институтот на едногодишни проекти, со поддршка на Министерството за култура, пристапија кон внесување на топонимискиот материјал од картотеката како Ворд-документи, а некаде кон крајот на 2012 година, во рамките на Регионалниот центар за дигитализација на културното наследство, кој е дел од Управата за заштита на културното наследство, започна дигитализацијата со скенирање на Картотеката на топонимите на Република Македонија. Во 2006 год. е донесена *Националната класификација на културното наследство* (Службен весник на РМ бр. 37/06.), којашто претставува стандардизирана форма на типолошко одредување/идентификување и систематизирање на разновидното културно наследство во Република Македонија. Топонимите овде се категоризирани како Класа број 3.3. Во 2006 година Институтот за македонски јазик „Крсте Мисирков“ изврши проверка на топонимите за проектот *Global Mapping*, за кој правата во Република Македонија ги има Агенцијата за катастар и недвижности (размер 1 : 100000). Во 2005, 2006 и 2007 година Институтот за македонски јазик „Крсте Мисирков“ изврши проверка на топонимите за потребите на проектот *Изработка на Основна државна карта за ГИС Република Македонија*, за кои правата ги има Агенцијата за катастар и недвижности (размер 1 : 25000). На 25.9.2009 година е донесена Одлуката за прогласување на духовното културно добро – Топонимија на Република Македонија за *културно наследство од особено значење – ипокашеџорија исклучително значење*.

(Службен весник на РМ бр. 117/09.) Од 10.10.2012 година, во рамките на Регионалниот центар за дигитализација на културното наследство, кој е дел од Управата за заштита на културното наследство, започна дигитализацијата на Картотеката на топонимите на Република Македонија (Јорданоски 2016).

На крајот, наместо заклучок би сакала да укажам на неколку важни моменти (кои и претходно беа загатнати) за тоа уште колку важни работи треба да бидат завршени на планот на македонската ономастика, а за чија реализација, пред сè, е потребна помош од македонската држава. Како прво и најважно е подмладување на кадарот во Ономастичкото одделение (актуелните ономастичари се на просечна возраст од 53 години); внесување посебна точка во Законот за употреба на македонскиот јазик за топонимите, со која ќе се регулира нивната писмена употреба, како и посебна точка за формата на македонското женско презиме; и конечно да се формира Национална комисија за стандардизација на географските имиња, со што и нашата земја ќе партиципира во работата на поткомисијата УНГЕГН при Организацијата на обединетите нации.

Прилог:

Во прилогов е даден список на индивидуални ономастички трудови од македонски ономастичари и лингвисти според годината на нивното објавување:

- В. Пјанка, *Тој ономасѝикаѝа на Охридско-ѝресѝанскиоѝ базен*, Скопје, 1970.
- Д. Митева, *Тој онимијаѝа на Сѝрумичко*, Скопје, 1989.
- Т. Стаматоски, *Македонска ономасѝика*, Скопје, 1990.
- Б. Конески, *Македонски месѝа и имиња*, Скопје, 1991.
- Љ. Станковска, *Речник на личниѝе имиња кај Македонѝиѝе*, Скопје, 1992.
- В. Дрвошанов, *Речник на лични имиња*, Скопје 1994.
- Љ. Станковска, *Македонска ојконимија*, кн. 1, Скопје, 1995.
- О. Иванова, *Речник на ѝоѝонимиѝе во обласѝа ѝо сливоѝ на Бреѝалница*, Скопје, 1996.
- С. Велева, С. Веновска-Антевска и С. Саздов, *Личноѝо име кај Македонѝиѝе*, Скопје, 1996.
- Љ. Станковска, *Македонска ојконимија*, кн. 2, Скопје, 1997.
- О. Иванова, *Сѝудии од ѝоѝонимијаѝа и анѝроѝонимијаѝа*, Скопје, 1999.
- Т. Стаматоски, М. Митков, *Јазикоѝ на имињаѝа*, Скопје, 2000.
- О. Иванова, *Обраѝен речник на ѝоѝонимиѝе во обласѝа ѝо сливоѝ на Бреѝалница*, Скопје, 2001.

- Љ. Станковска, *Топонимиие со суфиксои -ица во Македонија*, Скопје – Прилеп, 2001.
- Љ. Станковска, *Суфиксиие -јь, -ъјь, и -ъ во македонската топонимија*, Прилеп, 2002.
- М. Митков, *Просборои како семантички јазик*, Скопје, 2002.
- Т. Стаматоски, *На ономастички теми*, Скопје, 2002.
- Љ. Станковска, *Имињата на население места во Кумановско*, Прилеп, 2003.
- О. Иванова, *Македонски антропонимски (XV-XVI век)*, Скопје, 2006.
- О. Иванова, *Обратен речник на презимињата кај Македоније*, Скопје, 2007.
- М. Митков, *Јазикои како егзистенцијален модел*, Скопје, 2007.
- О. Иванова, *Речник на имињата на население места во Р Македонија (Б, Ѓ, Е, Ј, Н, Р, Т, Ќ, У, Ф, Х, Ц, Ш)*, Скопје, 2014.
- О. Иванова, *Ситуии од ономастиката и дијалектологијата*, Скопје, 2016.
- М. Коробар, *Македонски ономастички исјражувања*, Скопје, 2020.

Литература

- Видоески, Б., 1958, „Говорот и топонимијата на кичевските села од тајмишката група“, *Македонски јазик*, год. IX, кн. 1-2, Скопје.
- Видоески, Б., 1999, *Географската терминологија во дијалектиите на македонскиот јазик*, Скопје.
- Георгиевски, Г., *Македонистички ситуии*, 2001.
- Гушевска, Л., 2001, „Топоними образувани од именки кои означуваат општествени функции и занимања“, *Зборник трудови Македонската лексикологија и лексикографија*, Скопје.
- Дуриданов, И., 1952, *Местиниие названия ои Ломско*, Софија.
- Иванова, О., 2007, *Обратен речник на презимињата кај Македоније*, Скопје
- Илиевски, П. Хр., 1988, *Балканолошки лингвистички ситуии*, Скопје.
- Јачева-Улчар, Е., 2002, „Кон етимологијата на географски термини во македонската и во хрватската топонимија“, *Folia onomastica Croatica II, Poseban otisak, Zagreb*.
- Јачева-Улчар, Е., 2005а, *Топонимијата на Тиквешкиот регион*, Скопје (докторски труд – машинопис).
- Јачева-Улчар, Е., 2005б, „Лексички паралели во македонската и српската топонимија“, *Ономастолошки прилози XVIII*, Београд.
- Јачева-Улчар, Е., 2009, „Мотивациски паралели во категоријата презиме кај Македонците и Хрватите“, зборник „Македонско-хрватски книжевни и културни врски“, Скопје 2009.

- Јорданоски, А., 2016, „Хронологија за законската регулатива за заштита на нематеријалното културно наследство во Македонија – можности за развој и промоција“. *Македонски фолклор*, 71, год. XXXVIII, Скопје, 2016: 157.
- Коробар-Белчева, М., 1990, *Топонимијата во Дебарско*, Скопје (докторски труд – машинопис).
- Коробар-Белчева, М., 2002, *12. Антропонимија II - Презимиња, Słowiańska onomastyka*, encyklopedia tom 1, Warszawa-Kraków.
- Лома, А., 2003, „Старосрпско *всь* ‘село’ и неговите трагови у топонимији“, *Ономастолошки прилози* 16: 1–16.
- Мешчерјакова, Ј., 2002, „Nomina professionalis како основа за македонските и руските презимиња“, 36. трудови од XXIX научна конференција, Скопје.
- Митков, М., 2000, „Кон презименскиот модел Чамински“, *Прилози од сивудискиот ден посветен на Благоја Корубин*, ИМЈ, Скопје.
- Митков, М., 2007, *Јазикот како егзистенцијален модел*, Скопје.
- Пјанка, В., 1970, *Топонимската на Охридско-преспанскиот базен*, Скопје.
- Поп-Атанасова, С., 1995, *Лингвистичка анализа на Биолскиот тригонал*, Скопје.
- Селищев, А. М., 1931, *Славянско население в Албаниа*, Софија.
- Селищев, А. М., 1933, *Македонските говори XVI-XVIII век*, Софија.
- Стаматоски, Т., 1990, *Македонска ономастика*, Скопје.
- Стаматоски, Т., 1994, *Речник на презимињата кај Македониите*, т. 1, А-Љ, Скопје.
- Стаматоски, Т., 2001, *Речник на презимињата кај Македониите*, т. 2, М-Ш, Скопје.
- Стаматоски, Т. 2002 „Професијата одразена во македонската ономија“, На ономастички теми, Скопје.
- Стандардизацијата на географските имиња во Република Македонија*, Збирка трудови од тркалезната маса што ја организира Институтот за македонски јазик, 2004, Скопје.
- Станковска, Љ., 1983, *Македонскиот топонимски систем до XVI век*, Скопје (докторска дисертација – машинопис).
- Станковска, Љ., 1992, *Речник на личните имиња кај Македониите*, Скопје.
- Станковска, Љ., 1995, *Македонска ономија*, кн. 1, Скопје.
- Станковска, Љ., 2001, *Топонимите со суфиксот -ица во Македонија*, Скопје – Прилеп.
- Угринова-Скаловска, Р., 1981, *За Трескавечкиот кодик*, Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, т. IV, Скопје.
- Чашуле, И. 2015, „Македонското име“, *Зборник на трудови од Меѓународниот научен симпозиум „За македонските работи: името Македонија и македонскиот јазик“*, Скопје.

- Brozović Rončević, D., 1999, „Nazivi za blatista i njihovi toponimijski odrazi u hrvatskome jeziku“, *Folia onomastica Croatica* 8, Zagreb.
- Franck, O., 1932, *Studien zur serbokroatischen Ortsnamenkunde*, Leipzig.
- Kaleta, Z., 1991, *Ewolucija nazwisk słowiańskich*, Kraków.7
- Rospond, S., 1957, *Klasyfikacja strukturalno-gramatyczna słowiańskich nazw geograficznych*, Wrocław.
- Słowiańska onomastyka*, encyklopedia tom 1 i 2, Warszawa-Kraków 2002, 2003.
- Taszycki, W., 1958, *Słowiańskie nazwy miejscowe (ustalenie podziału)*; Rozprawy i studia polonistyczne I, Onomastyka, Wrocław - Kraków.
- Šmilauer, V., 1963, *Úvod do toponomastiky*, Praha.
- Šimunović, P., 1972, *Toponimija otoka Brača*, Supetar.
- Šimunović, P., 1997, „Die Charakteristika der kroatischen Familiennamen“, *Folia onomastica croatica*, knj. 6, Zagreb.
- Zwoliński, P., 1963, „Substantiwizacja sufiksalna przymiotników w językach słowiańskich“, *Z polskich studiów slawistycznych*, Seria 2, Językoznanstwo, Warszawa.

Elka JAČEVA-ULČAR

ON THE MACEDONIAN ONOMASTICON AND THE ONOMASTIC
RESEARCH IN MACEDONIA

Summary

The article consists of 3 parts. The first part, titled *Macedonian Toponomasticon*, provides a definition of toponymy and specifies that the Macedonian toponymic system is an integral part of the broader Slavic onomastic areal. In addition, it reflects on the several ways of classification of the Macedonian toponymic material, out of which, the classification suggested by V. Pianka in the monography *The Toponymy of the Ohrid-Prespa Basin* has been accepted as the most comprehensive. From a lexical and semantic aspect, the Macedonian toponyms in their root can be: 1. appellatives and 2. onyms, which are further divided into smaller subgroups. From a morphological and structural aspect, the toponyms can be one-component, two-component, and multicomponent. The one-component toponyms can be developed from the toponymisation of the appellative, e.g.: *Reka* (: reka, meaning 'river'), by substantivisation with or without suffixes, which is usually done with the following suffixes: -ica, -ec, -ik etc. From a genealogical aspect, the Macedonian toponomasticon is primarily from Slavic origin. The small percentage of non-Slavic toponyms comprises mostly toponyms from Turkish origin. The second part – Macedonian Antroponomasticon – provides a review of the older antroponomastic category – the personal name, and the more recent one, which emerged as a result of the social developments – the surname. The third part of this article is dedicated to the onomastic research in Macedonia, which has been carried out institutionally for decades at the Institute for Macedonian Language "Krstе Misirkov" – Skopje, through several long-term, short-term, and individual projects.

Симона ГРУЕВСКА-МАЏОСКА
Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“
Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Скопје
simonagrumb@imj.ukim.edu.mk

ЗА СТАНДАРДИЗАЦИЈАТА НА МАКЕДОНСКИОТ ЈАЗИК ВО XX ВЕК ОД СОЦИОЛИНГВИСТИЧКИ АСПЕКТ

„По иронија на историјата, народот чии претходници им го дадоа на Словените првиот литературен јазик, беше последен што го официјализира својот современ јазик како одделен словенски и го определи како различен од соседните: српскиот и бугарскиот.“ – Рециналд де Бреј, *Водич низ словенскиите јазици*

Стандардизација на јазик во лингвистиката означува дефинирање на ортографија и граматички правила заеднички за сите корисници на тој јазик. Процесот на стандардизација зависи од избраната јазична политика¹, која може да има практична и симболична функција. Практичната функција се огледа во ситуацијата кога една новоформирана држава треба да избере кој јазик или кој/и дијалект/и ќе бидат избрани за државен јазик, а симболичната кога одлуката кој јазик да биде избран никогаш нема да заживее (на пр., во колонијални држави). Јазичното планирање е дел од јазичната политика и вообичаено зад него стои државата, но може и невладини организации и индивидуалци. Тука спаѓаат разни комисии, одбори, научни институции, кои ја дизајнираат или ја развиваат новата структура за да ги задоволи потребите. Ширењето на стандардниот јазик, односно неговата имплементација, се овозможува преку образованието, а за тоа да биде можно, потребни се кодификувачки дела, како што се граматика, речници, правопис итн.

¹ Терминот *јазична политика* за првпат го употребил Фишман 1970.

Во врска со дијалектната основа врз која се градат стандардните јазици, Кристал (1998: 25) вели дека е точно утврден дијалектниот континуум на јазиците и дека филолозите не можат да виртуваат граници по своја желба. Така, во Европа има пет дијалектни континууми, и тоа: западноромански, скандинавски, севернословенски, западногермански и јужнословенски. Јужнословенскиот дијалектен континуум преку прелевање започнува од словенечкиот и завршува со македонскиот и бугарскиот (Kordić 2010: 74–75). Ставот дека целото јужнословенско подрачје претставува еден дијалектен континуум го застапуваат повеќе лингвисти (Hetzer 1993: 33; Friedman 1999: 8; Alexander 2000: 4; Kristophson 2000: 180). Во Европа од секој дијалектен континуум настанале повеќе стандардни јазици. За да се случи тоа, потребно е да се земат различни дијалекти за основа (Cooper 1989: 139). Ова не било случај со српскиот, хрватскиот, босанскиот и црногорскиот бидејќи за основа била земена штокавицата, при што настанал еден стандарден јазик со неколку различни центри или т.н. полицентричен јазик (Stewart 1968, цит. во Kordić 2010: 76), односно две варијанти на стандардниот јазик како што се српскохрватскиот (и босанскиот и црногорскиот во поново време), романскиот и молдавскиот, португалскиот, англискиот, шпанскиот итн. Додека, паровите како што се чешкиот и словачкиот, македонскиот и бугарскиот, данскиот и шведскиот претставуваат случаи на книжевни стандарди базирани на различни дијалекти (Cooper 1989: 139), или т.н. аусбау-јазици (Ausbau), според Клос (1952: 18–19). За разликите меѓу македонскиот и бугарскиот уште во 19 век наоѓаме писмени податоци за конфликтите при кодификацијата на бугарскиот јазик (П. Зографски, К. Шапкарев и др.).

За да се утврди дали се работи за еден или повеќе стандардни јазици, се применуваат социолингвистичките критериуми: 1. во колкав обем се поклопуваат или се разликуваат (типолошки критериум), 2. меѓусебна разбирливост меѓу говорителите (комуникативен критериум), 3. дали за стандардниот јазик за основа е земен ист дијалект или не (генетски критериум). Овие критериуми се меѓусебно зависни зашто ако е земен ист дијалект за основа, тогаш степенот на разбирливост ќе биде голем, како и поклопувањето. Во случајот со македонскиот јазик, според овие критериуми тој е различен од српскиот и од бугарскиот. Доказ за тоа, покрај критериумот за различна дијалектна основа, е што без превод не може да се следи или да се чита на тие јазици од мнозинството македонски јазични говорители.

Македонскиот јазик до Првата светска војна или први посериозни почетоци на стандардизацијата

На самиот почеток на 20 век, во 1900 г. е објавена драмата „Македонска крвава свадба“ на В. Чернодрински (второто издание е во 1928). Од анализите на јазикот на двете изданија, може да се заклучи дека драмата „не е напишана на еден македонски говор, туку на јазик со извесни наддијалектни особености, со што е доста близок на современиот литературен јазик“ (Каранфиловски 1975). Секако, драмата била наменета за изведување на сцена, а не за читање, така што и јазикот е приспособен за сценска изведба. Во врска со јазикот на ликовите во драмата: „И во овие текстови, објавени во 1900 и во 1928 година на туѓа азбука и со соодветен правопис, современиот читател може да ги најде карактеристиките на македонскиот стандарден јазик: третосложното акцентирање, акцентските целости (за кои добиваме информација од упатството на авторот), трите низи членски морфеме наспрема трите низи на показните заменски зборови, општите и збирномножинските форми кај именките, големиот број глаголски форми и нивните многубројни значења, начините на кои се искажува заповед, се прашува или се одрекува, удвојувањето на директниот и на индиректниот објект, изборот на сврзниците, согласувањето на глаголските времиња во сложената реченица“ (Минова-Гуркова 2019а: 637). Изведувањето на драмата напишана, според авторот, на македонски говор, покажува една конзистентност во идејата за посебен македонски јазик, различен од српскиот и од бугарскиот. Како што вели самиот автор во забелешките на расказот *Азбиш*, „Иако добро не го знам правописот на нашиот македонски дијалект, сепак се решив да пишувам на мајчиниот јазик и тоа од едноставна причина: со ова да им овозможам на таканаречените прости Македонци полесно да разберат, а на учените да проговорот на дијалектот на кој говорат нивните мајки, зашто овие последниве не можат да разберат што зборуваат нивните синови, па дури можат и да се натажат, зашто нивниот труд од 10–12 години, употребен да ги научат да зборуваат, отишол попусто“ (Чернодрински, Кн. 1, 1976: 39). Иако не бил лингвист, Чернодрински дал голем придонес во решавањето на македонското јазично прашање (Подетално во: Ристески 1988).

Идејата за стандардизација на македонскиот јазик има свои корени во 19 век, но прв посериозен обид на научен пристап претставува објавувањето на книгата „За македонските работи“ од К. П. Мисирков во 1903 г., на чија основа во 1945 г. и се извршила стандардизацијата на современиот македонски јазик. Оваа книга била остро дочекана од бугарската јавност, па била веднаш запленета и уништена, според Џамбаз (1946: v.) од врховистите, а според Лант (1953: 370) од бугарската полиција. Останале само неколку примероци, од кои еден пронашол К. Неделковски во софиската библиотека (Сталев 2003: 42). Врз основа на

идеите за посебноста на македонскиот јазик и потребата од негова кодификација објавени од Ѓоргија Пулевски, како и од дејноста на „лозариците“ (дочекани исто така со остри напади од бугарската јавност) и др. македонисти („сепаратисти“) во 19 век, Мисирков ги поставува темелите на современиот македонски јазик, а тоа се:

- дијалектна основа е централното наречје (Велес – Прилеп – Битола – Охрид)
- фонетски правопис
- лексички фонд од сите македонски говори

Истовремено, за да се разбере општествениот контекст, на пошироката територија на Македонија уште од 19 век се случувала борба на влијанија од соседните земји (со оглед на тоа што во Османското Царство не се забранувале верските и јазичните слободи), главно преку црквите, бидејќи Охридската архиепископија била укината. Имено, токму црквите вршеле влијание врз населението за да се изјаснуваат како Бугари, Срби или Грци, во зависност од тоа на која црква ѝ припаѓале и чии училишта посетувале.

Во таа насока, за да го придобијат населението да се изјаснува соодветно, се пишувале статии, трудови и книги со кои тоа се „докажувало“. Интересен е случајот на обидите да се докаже дека Македонците се Грци од страна на грчката пропаганда. Иако македонскиот и грчкиот јазик не се сродни јазици, направен е обид врз основа на грчките заемки во македонскиот јазик да се тврди дека тој е поврзан со древниот дорски јазик, со што би се докажало дека Македонците се Грци (Буковалас 1905 и Цијулкас 1907). Секако, многу повеќебројни биле обидите да се покаже српскиот или бугарскиот карактер на македонскиот јазик (Џвијић 1906. Cvijić 1907; Belić 1919, 1935).

Македонскиот јазик меѓу двете светски војни – научни согледувања и литературна основа за стандардизација

По Првата светска војна, Македонија била разделена на три држави и со самото тоа ситуацијата со македонскиот јазик била различна. „За утврдување на етнички-националниот состав на македонското население, сојузниците испратија група француски експерти, кои изработија студија за случувањата во Егејска Македонија. Тие дојдоа до заклучок дека таму не станува збор ниту за српско, бугарско, ниту за грчко население, туку за посебен словенски народ со самостоен јазик и сопствена култура. До слични резултати дојдоа и британските и италијанските истражувања“ (Stojcevski 1998: 182). Меје (1928) вели дека словенскиот говор (се мисли на македонскиот) не е ниту српски ниту бугарски, а и Вајан (1938) смета дека македонскиот е одделен јазик. Истата година со

Вајан, рускиот научник Бернштејн (1938) ја пишува статијата за македонскиот јазик во *Големата советска енциклопедија* со која се потврдува одделноста на македонскиот јазик од српскиот и од бугарскиот.

Мора да се напомене дека во истото време продолжуваат да се објавуваат и различни ставови за македонскиот јазик. За бугарскиот карактер на македонскиот јазик пишуваат Вајганд (1924), Младенов (1929) и др., а на вториот му одговорил хрватскиот научник Скок (1933) со обемна статија во која се спротивставил на тезите за бугарскиот карактер на македонскиот јазик. Се разбира, по стандардизацијата на македонскиот јазик ваквите ставови драстично се намалиле, освен во Бугарија и во Грција.

Во Грција започнал терор врз населението за негова асимилација (Friedman 1989: 304), толку силен што реагирало и Друштвото на народите, па во 1925 г. бил отпечатен буквар со наслов „Абецедар“ за првоодделенчињата, кој никогаш не стигнал до нивните раце. Абецедарот бил напишан на латиница, а во него биле застапени црти од битолскиот и леринскиот говор (говор кој дијалектно исто така припаѓа на централното наречје кое е предложено за основа на стандардниот јазик уште од Мисирков). Неговото печатење било исклучиво од политички причини поради меѓународниот притисок. Според едно писмо од претставникот на Грција во Друштвото на народите од 10.11.1925 г. до директорот на Одделението за малцинства на Друштвото, „македонскословенскиот јазик не е ниту бугарски ниту српски, туку посебен јазик“ (Ристески 1988: 93). Софија и Белград веднаш реагирале и „побарале од Атина да не се воведува македонскиот јазик во училиштата, бидејќи едните истиот тој јазик во своите граници го третирале како бугарски, а другите како српски“ (Минова-Гуркова, Ристовски 1998: 42–43). Така Абецедарот воопшто не ни започнал да се употребува.

Во 1919 г., врз основа на чл. 56 од Нејскиот мировен договор за „доброволна“ размена на население меѓу Грција и Бугарија, во Бугарија биле иселени значителен број македонски, но и влашки и еврејски семејства, а во Кралството Југославија помал дел (Киселиновски 2000: 32–38). Во 1926/27 г. започнало преименување на македонските топоними², а со доаѓањето на власт на генералот Метаксас од 1936 работите уште повеќе се влошиле. Македонците не смееле да зборуваат македонски ниту во сопствените домови – во спротивно биле сурово казнувани. Но, за националната свест на Македонците од Егејска Македонија сведочат многу документи. Според грчкиот историчар Литоксоу (1994: 70–88), македонското малцинство одбивало да биде асимилирано и токму поради тоа започнала масовната размена на населението со Бугарија

² „За преименување на селата, градовите и гратчињата“, „Владин весник“ бр. 332 од 21.11.1926 во кој се вели „апсолутно се забранува секаква употреба на старите називи“.

и со Турција. Иселените Македонци во Бугарија потоа биле подложени на бугарска асимилација. Преостанатите Македонци масовно се приклучиле во вооружените борби водени до 1949 г., кога по Граѓанската војна биле протерани повеќе од 60.000 лица, од кои 30.000 Македонци (Киселиновски 2000: 94).

Во периодот меѓу двете светски војни во Вардарска Македонија се напишани низа, главно, драмски и поетски дела, од кои особено важни се битовите драми на А. Панов, В. Иљоски и Р. Крле (Алексиев 1972), како и поезијата на К. Рацин, К. Неделковски, В. Марковски, В. Наумчевски и др. (Ристовски 1980). Драмските текстови биле изведувани на театарски сцени на македонски јазик и, според П. Хил, тие се „прв род што се развива во современата македонска литература“ (Hill 1992: 108–150). К. Рацин во 1940 г. ја истакнал потребата од создавање македонска литература, која ќе се базира на „неисцрпното јазично и изразно богатство на македонскиот фолклор“ (1981: 188–189). Овие генерации поети и писатели развиле силна македонска самоидентификација (Маринов 2013: 19) и нивните дела биле сериозен обид за стандардизација на македонскиот јазик, иако затскриен зад плаштот на „дијалектна“ литература зашто само така добивале дозвола од југословенските власти за печатење и поставување на сцена.

Македонскиот јазик за време на Втората светска војна – први обиди за образование на македонски јазик

За време на Втората светска војна, во поголемиот дел на територијата на Вардарска Македонија официјален јазик бил бугарскиот на кој се одвивала и наставата во училиштата. На мала територија од западниот дел на Вардарска Македонија официјални биле албанскиот и италијанскиот јазик. Целокупната илегална активност на комунистичкото движење се одвивала на македонски јазик, а во 1943 г. се отворени и првите училишта на македонски јазик во вардарскиот дел на Македонија, и тоа во десетина села и во градот Дебар. На различни македонски дијалекти биле публикувани 50 весници. Во 1944 г. Поверенството за просвета создава привремена азбука што содржи 25 букви, и тоа: А, Б, В, Г, Д, Е, Ж, З, И, Ј, К, Л, М, Н, О, П, Р, С, Т, У, Ф, Х, Ц, Ч, Ш. Покрај Поверенството за просвета, било формирано и Верско поверенство, со што целата црковна активност требало да се води на македонски јазик. Македонскиот јазик се ширел и преку културно-уметничките друштва и театарски групи. На македонски јазик пишувале К. Рацин, М. Богоевски, С. Јаневски, А. Шопов, Б. Конески, В. Марковски и др. Со првиот број на весникот „Нова Македонија“, отпечатен на 29 октомври 1944 г. во Горно Врановци, е направен обид за унифицирање и нормирање на македонскиот јазик.

На Второто заседание на АВНОЈ, одржано во Јајце во 1943 г. била донесена одлука за целосна рамноправност на Србите, Хрватите, Словенците, Македонците, Црногорците..., како и рамноправност на јазиците, со што сите решенија и одлуки започнале да се објавуваат на српско-хрватски, словенечки и македонски јазик. На 2 Август 1944, на Првото заседание на АСНОМ било донесено решение македонскиот јазик да биде службен во македонската држава (Документи: 238: 64–77).

Во Егејска Македонија, италијанската власт им дозволувала на Македонците да го користат македонскиот јазик и да им даваат македонски имиња на своите деца (Киселиновски 1987: 64–77). Но, КПГ ги штитела грчките национални интереси и секој обид за самоопределување на Македонците бил будно следен.³ Сепак, во 1942 г. во Воден била формирана Македонска ослободителна организација, а во Костурско и Леринско во 1943 бил формиран Славјаномакедонски народно-ослободителен фронт (СНОФ). Се издавале десетина весници пишувани на локалните дијалекти,⁴ се афирмирал македонскиот јазик и култура преку културно-уметнички друштва, а во 1944 г. во Костурско се формирала Комисија за издавање буквар и македонска читанка. Букварот бил отпечатен во 1000 примероци, од кои „150 веднаш биле испратени по костурските и леринските села“ (Киселиновски 1987: 75). Во Воденско исто така започнала афирмација на македонскиот јазик, па во 1944 г. Павле Раковски создал азбука што ќе се разликува „од грчката и бугарската“, којашто содржела 24 букви: А, Б, В, Г, Д, Е, З, Ж, И, К, Л, М, Н, О, Р, С, Т, У, Ф, Х, Ц, Ч, Ш, Ђ (Киселиновски 1987: 75–76).

Во пиринскиот дел на Македонија секој обид за афирмација на македонскиот јазик се сметал за „србомански“ од страна на КПБ (Коробар, Ивановски 1982: 203).

Македонскиот јазик по Втората светска војна – стандардизација

По Втората светска војна настанале крупни општествени промени во поширок контекст, па така и со некои официјални јазици. На пр., соседна Бугарија во 1945 г., согласно со општата политика, а со тоа и со јазичната политика, направила реформа на правописот со што го приближила бугарскиот јазик кон Лениновата правописна реформа на рускиот јазик од 1918 г. И не само правописот туку и лексиката главно се заемала од рускиот јазик, со што бугарскиот се оддалечил од соседните балкански и јужнословенски јазици, особено по 1948 г. За современиот грчки јазик, пак, уште од 19 век се воделе дискусии за тоа која форма

³ Во 1944 г. дошло дури и до вооружен судир помеѓу 28. бригада на ЕЛАС и македонскиот баталјон „Гоце“, што е најверојатно „првиот вооружен судир во рамките на комунистичкото движење“ (Киселиновски 1987: 74).

⁴ Весниците „Црвена ѕвезда“ и „Искра“ биле пишувани на македонски јазик, но со грчка азбука.

да биде стандардна – дали катаревуса (архаична форма) или народната демотики. Дури во 1976 г. демотики станал официјален стандарден јазик (претходно долги години владеела диглосија). Српскохрватскиот и албанскиот јазик не бележеле значителни реформи во тој период. Српскиот јазик порано ја завршил јазичната реформа. Вук Караџиќ во 1814 г. радикално ја упростил азбуката и правописот по углед на строгите фонетски принципи на Јохан Кристоф Аделунг, германски граматичар и филолог. Реформата на српскиот јазик и стандардизацијата на српската кирилица на Вук Караџиќ официјално е признаена во 1868 г. Реформата на хрватскиот јазик ја спровел Људевит Гај во 1835 г., кој инспириран од Вук Караџиќ ја создал хрватската латиница т.н. гајица, угледувајќи се на чешката латиница на Јан Хус. Албанскиот јазик конечно ја стандардизирал азбуката на Битолскиот конгрес што се одржал од 14 до 22 ноември 1908, откако претходно се употребувале десетина различни азбуки за негово пишување. На сите овие реформи, некаде повеќе, некаде помалку, им претходеле долгогодишни полемики и дискусии.

Со создавањето на македонската држава и со прогласувањето на македонскиот јазик за службен, се наложила потребата од негово кодифицирање преку избор на соодветна азбука, како и нормирање на граматиката. За почеток, биле составени привремени правописни правила во кои се вели дека „македонскиот јазик има 32 гласа што се бележат со 25 ‘гласа или букви’, во кои не е застапена графемата *s*. ‘Од србската азбука се задржува *Jj* кој знак ќе служи за омекнување на грлените *ž*, *k* и небните *l*, *n* и ќе врши функцијата на кратко *u*’“. А за речникот се вели: „Македонскиот јазик се богати со думи предимно од народните македонски умотворенија и од самиот жив говор на народот, ако се пак наложи да се создава нова дума и ако таква дума веќе има во две разни форми и во болгарскиот и во србскиот јазик – а ние не можеме да ја создадеме – ќе се земе онаја, која ја има и во рускиот јазик.“ Привремената азбука ги имала следните букви: А, Б, В, Г, Д, Е, Ж, З, И, Ј, К, Л, М, Н, О, П, Р, С, Т, У, Ф, Х, Ц, Ч, Ш (Ристески 1988: 134–135).

„Филолошката конференција“ работела од 27 ноември до 4 декември 1944 г. и во неа учествувале: Р. Проданов, д-р Г. Шоптрајанов, д-р М. Петрушевски, В. Иљоски, Г. Киселинов, Р. Зографски, Д. Џамбаз, В. Марковски, М. Павловски, К. Тошески и Б. Конески. Учесниците биле поделени во две комисии: првата била за изработување елаборат и ја сочинувале: Г. Киселинов, д-р М. Петрушевски, Д. Џамбаз, В. Марковски и Р. Проданов, а втората за изработување македонска номенклатура и ја сочинувале: д-р Г. Шоптрајанов, Р. Зографски, В. Иљоски, М. Павлов и К. Тошески. На 4. 12. 1944 г. едногласно била усвоена Резолуција според која за основа на современиот македонски литературен јазик се земаат централномакедонските говори, а азбуката ги има следните 32 графеми: А, Б, В, Г, Д, Г°, Е, Ж, З, И, Ј, К, К°, Л, Љ, М, Н, Њ, О, П, Р, С, Т, У, Ф, Х, Ц, Ч, Џ, Ш, Ъ. На предлог на С. Гигов било решено Резолуцијата при-

време да не се публикува за зад неа да застанат авторитетите на Бернштејн и Державин. Комисијата изработила и „Елаборат на комисијата за установуене на македонски литературен јазик, азбука и правопис“ во кој во воведниот дел се вели дека: „Македонскиот јазик, како еден од битните белези на македонскиот индивидуалитет, ја диференцира и карактеризира Македонија, но во исто време, тој јасно говори за блиската и тесната поврзаност со братските југословенски народи и со великиот руски народ. Во иднината, политичката и културна поврзаност измеѓу братските народи, ќе бива се потесна. Таја поврзаност ќе се одрази и во јазиците и во нив ќе настане еден убрзан процес на меѓусебно преливуене и уеднаквуене“ (Ibid 150). Во Елаборатот понатаму се приведени делови во кои се зборува за фонетиката, азбуката, морфологијата, синтаксата и речникот. Но, ставовите од Резолуцијата и Елаборатот не биле објавени по решение на Президиумот.

Очекуваната помош не дошла, „а проблемот за македонскиот јазик се издигнал на југословенско и повисоко ниво“ (Ibid 167), така што Поверенството на народната просвета при Президиумот на АСНОМ на 15. 2. 1945 г. формирал нова јазична комисија. Според Ристески (1988: 168–169), во оваа комисија учествувале: В. Малинска, Л. Чаловска, В. Малески, В. Марковски, Б. Конески, В. Бурзев, К. Хаџивасилев, Л. Мојсов, Д. Влахов, Д. Мирески, Б. Миљоски, И. Мазов и Л. В. Костов, но најверојатно учествувале и други, како што се В. Илиќ и Ѓ. Шоптрајанов. Оваа комисија усвоила решение според кое требало да се прифати српската кирилица и нова буква за гласот S, но „тоа решение не било прифатено од поголемиот број интелектуалци и раководни луѓе во Македонија“ (Ibid 173).

Третата јазична комисија била во состав: В. Марковски, В. Иљоски, М. Павловски, Б. Конески, К. Тошев, И. Мазов, Г. Влахов, В. Малески, К. Х. Василев, И. Топаловски и на 3. 5. 1945 г. дефинитивно ја утврдила македонската азбука, која ги содржи следните 31 буква: А, Б, В, Г, Д, Ѓ, Е, Ж, З, S, И, Ј, К, Л, Љ, М, Н, Њ, О, П, Р, С, Т, К, У, Ф, Х, Ц, Ч, Џ, Ш. Истиот ден, Владата донела решение со кое била озаконета азбуката, кое било објавено во весникот „Нова Македонија“ во „празничниот број (II, 104) од 5, 6 и 7 мај 1945 година“ (Ibid 188). Оваа комисија, со исклучок на И. Мазов, на 2. 6. 1945 г. го утврдила и нацртот за македонскиот правопис, за кој на 7. 6. 1945 г. е донесена Резолуција од Владата со што македонскиот правопис станал официјален.

Усвоениот елаборат бил објавен во посебна книшка, а веќе следниот ден по усвојувањето на правописот, Б. Конески го објавува написот „За македонскиот литературен јазик“ во кој се презентирани ставовите за македонската азбука и правопис, а Д. Влахов ја објавува статијата „Слободна Македонија во Федеративна Југославија – крај на меѓусебните борби на балканските народи“ (*Славјане*, 1945, бр. 4).

Набрзо е објавен и *Буквар со чиианка за ѝрво одделение*, кој го изработила комисија во состав: Д. Поп Ефтимов, С. Чучук, Ј. Јосифовски, В. Куновски, Ј. Кираџиски и Г. Ристик (Ристески, 1988: 194).

Во јануари 1946 г. излегла првата *Македонска грамаџика* на К. Кепески, за која биле напишани повеќе рецензии (Бернштејн, Де Бреј, Вајан, Фринта и др.) (Ibid 196).

Некои измени и дополнувања на Правописот биле направени од комисијата во состав: д-р М. Петрушевски, Б. Конески и К. Тошев, назначена на 20. 11. 1947 г. Од овие промени, најважна била промената на наставката *-уе* во *-ува* (*кажуам* во *кажувам*). Предлогот бил прифатен на „сбир на македонските писатели, новинари, филолози и други културни работници на 6. 4. 1948 г.“ (Ibid 203) и објавен во проширеното издание на *Македонскиоѝ ѝравоѝис со ѝравоѝисен речник* на Б. Конески и К. Тошев, објавено во 1950 г.

Македонскиот правопис од 1969 година (во авторство на Б. Видоески, Т. Димитровски, К. Конески, К. Тошев и Р. Угринова-Скаловска) во 1970 г. е дополнет со Правописен речник од 30.000 зборови. Последното издание на овој правопис е коригирано од Т. Димитровски и објавено во 1998 г., а нов *Правоѝис на македонскиоѝ јазик* е објавен во 2015 г. и второ издание во 2017 г. (под редакција на Ж. Цветковски, С. Веновска-Антевска, С. Груевска-Маџоска, Е. Јачева-Улчар и С. Саздов).

Првата академска *Грамаџика на македонскиоѝ лиѝераѝурен јазик* е објавена на англиски јазик во 1952 г. од страна на Хорас Лант (1952). Во 1952 и 1954 година излегува *Грамаџикаѝа на македонскиоѝ лиѝераѝурен јазик* на Б. Конески, а во 1965 г. и *Исѝоријаѝа на македонскиоѝ јазик* од истиот автор, кои имаат повеќе изданија. Во 1999 г. излезе *Правоѝисниоѝ речник на македонскиоѝ лиѝераѝурен јазик* од К. Конески, како и *Зборообразувањето во современиоѝ македонски јазик* во 2003 г. од истиот автор. Во 2000 г. излезе *Синѝаксаѝа на македонскиоѝ сѝанѝарѝен јазик* од Л. Минова-Гуркова, а во 2003 г. и *Сѝилисѝикаѝа на современиоѝ македонски јазик* од истата авторка. Потоа, во 2008 г. излезе и *Оѝѝѝаѝа грамаџика на македонскиоѝ јазик* од С. Бојковска, Л. Минова-Гуркова, Д. Пандев и Ж. Цветковски.

Првиот том на *Речникоѝ на македонскиоѝ јазик со срѝскохрваѝски ѝолкувања* излегува во 1961 г., а вториот и третиот том излегуваат во 1965 и 1966 година (со мало задоцнување поради земјотресот во Скопје во 1963 г.), под редакција на Б. Конески, а во авторство на Т. Димитровски, Б. Корубин и Т. Стаматоски. Во 2003 г. излезе првиот том на *Толковниоѝ речник на македонскиоѝ јазик* (под раководство на С. Велковска, а главен редактор К. Конески), во издание на Институтот за македонски јазик „Крсте Мисирков“, вториот том во 2005, третиот во 2006, четвртиот во 2008, петтиот во 2011 и шестиот во 2014. Во 2005 г. излезе *Речникоѝ на македонскиоѝ јазик* на Зозе Мургоски. Исто така, постои и *Диѝѝален речник на македонскиоѝ јазик* (Импресум: SAM97 GmbH).

При јазичното планирање на зборообразувањето и на лексичкиот систем на македонскиот стандарден јазик заедничкиот став бил да се тргнува од народниот јазик, односно речникот да се збогатува со зборови од сите дијалекти.

Во врска со зборообразувањето, „уште во првите години од повоениот развиток на македонскиот јазик се изрази тенденцијата за ограничување на употребата на глаголските именки на *-ние* (*движение, желание, сѝрадание* и сл.)“, од кои „само еден мал број (...) остануваат во активна употреба како зборови на книжевната лексика: *влијание, внимание, восѝание, заседание, здружение, издание, население, одделение, ѝризнание, ѝродолжение* и др.“ (Конески 1998: 132). Исто така, како непродуктивни се покажаа и именските образувања на *-ај*: *касај* и сл., потоа придавските образувања на *-им* (од бугарскиот јазик): *љубим, необјасним* и сл., глаголските образувања на *-ичи* (од рускиот преку бугарскиот јазик како посредник): *нежничи, скромничи* и сл. Како продуктивни кај именките изведени од глаголи се покажале суфиксите: *-ба* (*молба*), *-еж* (*сѝремезж*), *-ок* (*вѝечайок*), *-ка* (*ѝлейка*), кај зборови со апстрактно значење: *-осѝ* (*ѝорѝосѝ*), *-сѝво* (*банкарсѝво*), кај зборови што означуваат вршители на дејност: *-ач* (*возач*), *-ѝел* (*обвинѝел*), *-ар* (*новинар*), *-ник* (*ѝрадежник*) итн., како и образувања со туѓи префикси: *анѝиреклама, виѝеѝувернер, ѝроѝоѝѝи* итн. Кај образувањето на придавките, најчести суфикси се: *-ов/-ев* (*лебедов*), *-ен* (*мировен*), *-ски* (*боѝовски*), *-лив* (*возбудлив*), *-ечки* (*движечки*), *-ачки* (*навредувачки*) итн. Кај глаголите, како и кај другите словенски јазици, најчест модел на образување е префиксацијата: *ѝрочѝѝа, уѝлаѝѝи* итн. (Ibid 132–142).

Во врска со лексичкиот фонд на македонскиот јазик, тој, освен од дијалектната лексика, се збогатувал од јазиците кои биле со престиж. Од несловенските јазици кои повеќе влијаеле биле грчкиот и турскиот, а од словенските српскохрватскиот и бугарскиот, што зависело од тоа какво образование стекнувале Македонците. Познато е дека уште од 19 век, во Македонија преку црквите функционирале грчки, бугарски и српски училишта. Исто така, важен факт е и каде се школувале Македонците. Освен соседните земји, треба да се спомене и Русија, па оттаму и влијание на лексиката – поради тоа што македонскиот јазик не бил стандардизиран, имало недостаток особено од апстрактна лексика. Преку јазици посредници се примале и зборови од западноевропските јазици. Порано биле најбројни зборовите од францускиот јазик кој бил со најголем престиж, а подоцна од англискиот. Иако при стандардизацијата се истакнувала улогата на рускиот јазик, поради познатите политички промени по 1948 г., тој веќе го немал истото значење. Истото се однесува и на бугарскиот јазик, кој продолжил да се збогатува со руска лексика и да користи руски зборообразувачки модели со што се оддалечил од останатите јужнословенски јазици, а со тоа и од македонскиот. Клучна улога во јазичното планирање на создавањето речник на македонскиот

стандарден јазик изиграле политичките настани од 1948 г. Во понатамошниот развој, најголемо влијание имал српскохрватскиот јазик од кој се позајмувале зборови или кој служел како јазик посредник.

Бл. Конески дал насоки во врска со збогатувањето на лексичкиот фонд и тоа: 1. црковнословенизмите и русизмите да се заменуваат со зборови од народниот јазик, 2. да се поттикнува можноста за развој на нови значења кај зборовите од народниот јазик, 3. да се има предвид дека некои наставки се архаизирале и се заменуваат со нови, 4. да се практикува калкирање, и 5. да не се заборава непосредниот контакт со српскиот и со бугарскиот јазик, со кои македонскиот јазик има заеднички карактеристики и преку кои се примаат заемки од рускиот јазик. За турцизмите се искажува дека не се погодни за употреба во строгоофицијалните функционални стилови, а интернационализмите се „придобивка на меѓународното духовно општење“ (Конески 1980: 25–26).

Според Минова-Гуркова, (2019б: 237–238) прва и основна препорака во однос на употребата на туѓите зборови е македонската наука да препорачува соодветни домашни зборови, но и да предлага нови. Втората препорака се однесува на тоа дека секое приспособување на местото на акцентот кај туѓите зборови не треба да се гледа како грешка. „Јазичното планирање во оваа насока ќе се пројави во обележувањето двоен акцент секаде каде што се забележани такви случаи во практиката (*ékrán, éksjérij, élijisa, révolij, rézérva, símjijóm*)“ (Ibid 237). Третата препорака исто така се однесува на акцентот – кај зборовите од туѓо потекло подобро е да се прими латинскиот или грчкиот модел, а не англиската, германската или француската верзија.

Една од главните карактеристики на македонскиот јазик по која се разликува од соседните јазици е и третосложното акцентирање, коешто е карактеристично за западното наречје и во стандардниот јазик, но не и на целата територија. Фактот што главен град е Скопје, кој дијалектно се движи кон северните македонски говори, како и влијанието од српскохрватскиот јазик, потоа навлегувањето на туѓите зборови итн. придонесоа за разнишување во прозодијата. Почести случаи се: поместување на акцентот на вториот слог од крајот, непоместување на акцентот во членуваните форми, третосложно акцентирање на глаголскиот прилог, отсуство на акцентски целисти итн. Според Минова-Гуркова, „стандарднојазичната норма не може и не смее да се повлече во врска со ова прашање, зашто станува збор за една многу важна карактеристика на македонскиот стандарден јазик“ (Минова-Гуркова 2019б: 229).

Четвртата препорака се однесува на прифаќањето само на основниот збор од туѓо потекло, а да се изведуваат зборови со наставки карактеристични за јазикот примач. И петтата препорака се однесува на тоа да се преземаат туѓите зборови од оригиналниот јазик, а да се избегнува јазик посредник.

По распадот на СФРЈ, со осамостојувањето на Македонија, најголем број заемки доаѓаат од англискиот јазик, што е светска појава, иако сè уште силно се чувствува и влијанието од српскиот јазик. Секако, нормата ќе треба и понатаму да се справува со предизвиците кои му се наметнуваат на стандардниот јазик.

Во врска со употребата на латиницата за пренесување на македонските имиња главно за документи, за време на СФРЈ, се користела југословенската латиница (иако постоела и варијанта без дијакритични знаци којашто не заживеала), со тоа што имало два различни знака за К и Г (K и G). Во 2001 г. година е направена измена на латиницата за меѓународни документи, која предизвика големи реакции во јавноста. Официјалното образложение беше дека била потребна латиница без дијакритични знаци, но во двојазичните документи (на малцинствата во Македонија) сепак постојат дијакритични знаци. Критиките беа упатени кон тоа дека новото пренесување на македонските имиња на латиница премногу се доближува до англискиот јазик. Во новиот Правопис од 2015 г. се наоѓаат и двете македонски латиници.

Една од најголемите дискусии низ годините се водела во врска со знакот за темниот вокал њ, кој постои единствено во бугарскиот јазик од сите јужнословенски јазици. Секако, во бугарскиот јазик има и други графема кои ги нема во останатите јужнословенски јазици, а ги има во рускиот јазик (*й, щ, ь, я, ю*, односно азбуката е иста со руската, освен руските графема *ё* и *ы* кои ги нема во бугарскиот јазик). Дискусијата стана пожива во 90-те години, но од неа не произлезе правописна реформа. Отсуството на оваа графема од предложениот правопис се потпирало на ставот дека овој полувокал го има само во некои дијалекти, а не на пошироката територија, и во некои турцизми. Но, потребата од знак за овој полувокал сепак се чувствувала зашто бил определен апостроф (‘) за негово бележење. „Апострофот, како што одбележале неколку автори, не е најсреќното решение макар што имаше едно искажување дека се употребувал во минатото и со ваква функција. Меѓутоа, бележењето на темниот вокал со голем ер е неприфатливо за најголемиот дел македонски родени зборувачи и може да се смета како една непотребна архаизација на азбуката“ (Ibid 230).

Втората дискусија се водела околу бележењето на гласот љ, односно полумекото *л* кое е идентично со српската графема. „Поради ред причини, а посебно – различното потекло, разновидната дијалектна ситуација, нееднаквиот развоен процес на целата територија, туѓојазичното влијание (порано од турскиот, а во поново време од српскохрватскиот), како и не многу адекватната графика и ортографија за него, овој глас во македонскиот културен изговор сè повеќе се оддалечува од усвоениот стандард и неговата фонетска реализација оди во обратна насока од општата тенденција во македонскиот гласовен систем: наместо од мека до полумека, па кон тврда фонема, таа од полумека станува мека,

како што е во северните македонски говори или во српскохрватскиот јазик, во кој има ист кирилски знак за овие два различни гласа во двата јазика“ (Цветковски 1998: 97–98). Ова особено прави проблеми при изговорот на диграфот *лј*, кој помалку писмените луѓе го читаат како тврдо *л + ј*. „Воопшто, правописната регулатива на овој глас, како што сметаат повеќе домашни, а и странски автори, не претставува успешно кодификациско решение“ (Ibid). За новото издание на *Правоиџсоӣ на македонскио̄ӣ јазик* од 2015, беше направен обид ова прашање да се разреши, но при јавните расправи имаше големи дискусии така што останала во претходните рамки, со некои исклучоци на двојно пишување кај некои примери, но диграфот *лј* останала во истата форма.

Заклучок

Неповолните општествено-историски и политички услови придонеле македонскиот јазик да се кодифицира релативно доцна во однос на останатите јазици, иако стремежот постоел уште од 19 век, бидејќи, како што гласи познатата мисла којашто се врзува за Макс Вајнрајхт (кажана како коментар од публиката на едно од неговите предавања), „јазикот е дијалект со армија и морнарица“. Големите сили им ги создале државите на соседните народи, а Македонија, за жал, не им била во план, па така долг бил патот до нејзиното делумно осамостојување и до кодификацијата на македонскиот јазик. Како и да е, македонскиот јазик „не е создаден *ex nihilo* преку чиста желба за идентитет. Се работи поскоро за напорот што се вложува за да му се даде на еден идиом кој долго е чуван во сенка, (...) достоинството на литературен јазик“ (Ажеж 1977: 176).

Од лингвистичка и социолингвистичка перспектива, македонскиот јазик е засебен јужнословенски јазик, член на балканскиот јазичен сојуз и реалност која никој не може да ја оспори. Признаен во сите меѓународни организации и институции, застапен во енциклопедии и лингвистички атласи, проучуван од бројни слависти и македонисти, домашни и странски, изучуван на бројни универзитети и лекторати, со богата литература во сите функционални стилови. Секако, некои неповолни надворешнојазични фактори сè уште се присутни – непризнавањето на неговата засебност од страна на Бугарија, што одново се актуализира како услов за влез во ЕУ, но и намалувањето на опсегот на употреба во државни рамки со издигнувањето на албанскиот јазик на ниво на втор службен јазик.

Литература

- Ажеж, К., 1997, *Душата на јазикот*. Скопје.
- Алексиев, А., 1972, *Основнојоложници на македонската драмска литература*, Скопје.
- Белић, А., 1935, *Галички дијалекти*. Београд.
- Бернштейн, С., 1938, „Македонски јазик“, в *Большая советская энциклопедия*, Москва.
- Брозовић, Д., 1968, „За македонската јазична проблематика во светот на современата лингвистика“. *Наше време*, 12/2, Београд, 232–239.
- Буковалас, Г. / Μπουκουβάλας, Γ., 1905, *Η γλώσσα των εν Μακεδονία βουλαροφώνων*, Εν Καϊρω :[χ.ε.]. (*Јазикот на македонските буџарофони*)
- Димитровски, Т., Конески, Б., Стаматоски, Т., (ред.) 1978, *За македонскиот јазик*. Скопје.
- Документи од Првото и второто заседание на АСНОМ*, Том I, книга I, Скопје, 1984.
- Киселиновски, С., 1987, *Ситијусот на македонскиот јазик во Македонија (1913–1987)*. Скопје.
- Киселиновски, С., 2000, *Етничките промени во Македонија (1913–1995)*. Скопје.
- Конески, Бл., 1980, „Факторот на времето во јазичните промени“, *Предавања на Семинарот за македонски јазик, литература и култура*, Скопје, 25–26.
- Конески, К., 1998, „Зборообразување и лексика“, *Македонски јазик*, Ополе.
- Коробар, П., Ивановски, О., 1982, *Историската висина*, Скопје.
- Маринов, Ч., 2013, „В заштита на родната реч: стандартизирането на македонскиот јазик и българио-македонските лингвистични полемики“, *Прејлетињите историји на Балканиите. Том I: Национални идеологии и езикови појлијики*, стр. 418–483. Софија. Преземено од Academia.
- Минова-Гуркова, Л., (ред.) 1998, *Македонски јазик*. Ополе.
- Минова-Гуркова, Л., Ристовски, Бл., 1998, „Македонскиот јазик до 1945 година“, *Македонски јазик*. Ополе.
- Минова-Гуркова, Л. 2019а, „Македонска крвава свадба од јазична гледна точка“, *Лингвистички ситујии за македонскиот јазик I, Грамајика, синџакса и ситилисџика на македонскиот јазик*, Скопје.
- Минова-Гуркова, Л., 2019б, *Лингвистички ситујии за македонскиот јазик II, Социолингвистички теми: Јазикот и нормата*. Скопје.
- Мисирков, К. П., 1974, *За македонскиите работи (јубилејно издание по повод на стогодишнината од раѓањето на авторот)*. Скопје.
- Младенов, С., 1992, *Избрани произведения: иследвания в върху българскиот јазик*. Софија.

- Рацин, К., 1981, „Развитокот и значењето на една нова литература“, *Документи за борбата на македонскиот народ за самостојалност и за национална држава*, Том I, II, Скопје.
- Ристески, С., 1988, *Создавањето на современиот македонски литературен јазик*. Скопје.
- Ристовски, Бл., 1980, *Македонскиот сѐих 1900–1944. Испражувања и материјали*, Скопје.
- Сталев, Г., 2003, *Историја на македонската книжевност, II дел, Првата половина на 20 век*. Скопје.
- Стаматоски, Т., 1986, *Борба за македонски литературен јазик*. Скопје.
- Стаматоски, Т., 2016, *Македонски јазик: идентитет и континуитет – доискажување*. Скопје.
- Цветковски, Ж., 1998, „Состојби и промени во македонскиот јазик од 1945 година“, *Македонски јазик*, Ополе.
- Цвијић, Ј., 1906, *Проматрања о етнографији Македонских Словена*, Београд.
- Циулкас, К. / Τσιούλκας Κ., 1907, *Συμβολαί εις την διγλωσσίαν των Μακεδόνων εκ συγκρίσεως της σλαβοφανούς μακεδονικής γλώσσης προς την ελληνικήν*, Αθήναι. (Прилози за двојазичноста на Македонците низ споредба на јривидно словенскиот македонски јазик со ѓрчкиот)
- Чернодрински, В. 1976, *Собрани дела*. Приредил Александар Алексиев, Скопје.
- Џамбаз, Д., 1946, ред. и предговор на *За македонцкиот работи* од К. П. Мисирков, Скопје.
- Штепан, Х., 2005, *Македонскиот јазол*. Скопје.

- Alexander, R., 2000, In Honor of Diversity: The Linguistic Resources of the Balkans, Columbus.
- Babić, S., 2004, *Hrvanja hrvatskoga, Hrvatski u koštacu sa srpskim i u klinču s engleskim*. Zagreb.
- Belić, A., 1919, *La Macédoine*, Paris.
- Cooper, R. L., 1989, *Language planning and social change*, Cambridge.
- Crystal, D., 1998, *The Cambridge encyclopedia of language*, Cambridge.
- Cvijić, J., 1907, *Remarques sur l'ethnographie de la Macédoine*, Paris: Roustan.
- Čašule, I., 1996, “The Foundations of the Macedonian Literary Language”. *Australian Slavonic and East European Studies (ASEES)*, Vol. 10 No. 1, 37–50.
- Danfort, L.M., 1997, *The Macedonian Conflict, Ethnic Nationalism in a Transnational World*. Princeton.
- De Bray, R. G. A., 1969, *Guide to Slavonic Languages*, Dent.
- Fishman, J., 1970, *Sociolinguistics, a brief Introduction*, Rowley, Mass., 108.

- Friedman, V., 1985, "The Sociolinguistics of literary Macedonian". *International Journal of the Sociology of Language*, Vol. 52, 31–57.
- Friedman, V., 1989, "Macedonian: Codification and Reform". *Language Reform*, Vol. IV, ed. by I. Fodor and C. Hagège. Hamburg, 299–334.
- Friedman, V. A., 1999, *Linguistic Emblems and Emblematic Languages: On Language as Flag in the Balkans*, Columbus.
- Friedman, V., 2000, "The Modern Macedonian Standard Language and Its Relation to Modern Macedonian Identity". *The Macedonian Question: Culture, Historiography, Politics*, ed. by Victor Roudemetoff. Boulder, CO: East European Monographs. 173–206.
- Hetzer, A., 1993, "Sprachnorm – Vergewaltigung des Denkens?", K. H. Wagner/W. Wildgen (ur.), *Rhetorik. Sprache und Denken. Ethnolinguistik*, Bremen, 23–50.
- Hill, P., 1992, „Language Standardization in the South Slavonic Area“, *Sociolinguistica, 6: The Rise of National Languages in Eastern Europe*. Tübingen.
- Kalve, L. Ž., 1981, *Lingvistika i kolonijalizam*. Beograd.
- Kloss, H., 1952, 1978, *Die Entwicklung neuer germanischer Kultursprachen von 1800 bis 1950*, München.
- Kordić, S., 2010, *Jezik i nacionalizam*, Zagreb.
- Kristophson, J., 2000, "Vom Widersinn der Dialektologie. Gedanken zum Stokavischen", *Zeitschrift für Balkanologie* 36/2, 178–186.
- Lunt, H., 1952, *A Grammar of the Macedonian Literary Language*, Skopje.
- Lunt, H., 1953, "A survey of Macedonian literature", *Harvard Slavic Studies I*: 363–396.
- Lunt, H., 1959, "The Creation of Standard Macedonian: Some Facts and Attitudes". *Anthropological Linguistics*, Vol. 1, No. 5, 19–26.
- Lunt, H., 1986, "Some Sociolinguistic aspects of Macedonian and Bulgarian". *Slavic Review*, Vol. 45, No. 4, 83–132.
- Meillet, A., 1928, *Les Langues dans l'Europe nouvelle*, Paris: Payot.
- Skok, P., 1933, „O bugarskom jeziku u svetlosti balkanistike“, *Južnoslovenski filolog, Knjiga XII*, str. 73–146. Beograd.
- Smit, A.D., 2010, *Nacionalni identitet*. Beograd.
- Stewart, W. A., 1968, "A Sociolinguistic Typology for Describing National Multilingualism", J. A. Fishman (ur.), *Readings in the Sociology of Language*, The Hague/Paris, 529–545.
- Stojcevski, G., 1998, Makedonien in den internationalen Beziehungen. In: W. Lukan (Hg.): *Österreichische Osthefte*. Jg 40, H 1 u. 2.
- Vaillant, A., 1938, "Le Problème du slave macédonien", *Bulletin de la Société de linguistique de Paris* 39.
- Weigand, G., 1924, *Ethnographie von Makedonien*, Leipzig: Friedrich Brandstetter.

Simona GRUEVSKA MADJOSKA

A SOCIOLINGUISTIC PERSPECTIVE ON THE STANDARDIZATION
OF THE MACEDONIAN LANGUAGE IN 20TH CENTURY

Summary

In Europe, there are five dialect continuums: Western Romance, Scandinavian, North Slavic, West Germanic, and South Slavic. The South Slavic dialect continuum starts from the Slovenian and gradually moves southward, ending with the Macedonian and Bulgarian language. The position that the entire South Slavic region represents one dialect continuum is maintained by many linguists. In Europe, each dialect continuum has engendered multiple standard languages. For this to occur, it is necessary for different dialects to be taken as a basis for one standard language, except in the case of pluricentric languages (English, Spanish, German, etc.). The Macedonian language came about from a dialect distinct from other South Slavic languages, fulfills the three sociolinguistic criteria for a separate language, and with these characteristics it differentiates from the Serbian and the Bulgarian language. The beginnings of the standardization process of the Macedonian language date back to the 19th century, but the first more serious attempt is noted with the publication of the book "On the Macedonian Matters"/, *За македонските работи*" from K.P. Misirkov in 1903. The work became the backbone for the official codification of the language in 1944, which occurred within the newly founded Macedonian state in the framework of SFR Yugoslavia. The central dialect was taken as the foundation of the language, with a phonemic orthography and a vocabulary enriched by all Macedonian dialects. The language policy shortly after the codification was steered towards approximating the Macedonian language to Russian and the South Slavic languages. However, after 1948, this policy changed. Very soon after codification, the key publications were printed, including the orthography, grammar, and dictionary of the language. This allowed an unrestricted development and growth of the Macedonian language in all functional styles.

